

Саид
Аҳмад

УФК.

Роман

ҒАФУР ҒУЛОМ
НОМИДАГИ БАДИИЙ
АДАБИЁТ НАШРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1966

Қўлингиздаги ушбу роман иккинчи жаҳон уруши бошига кулфат солган кишиларнинг ҳижрони, иродаси, меҳнати ҳақида ҳикоя қилади.

Бу оғир кунлар совет кишилари учун ёлғиз қаҳрамонлик, ёлғиз ватанпарварлик бўлибгина қолмай, улар учун катта синов ҳам бўлган эди. Роман қаҳрамонлари Фарғонанинг чекка бир қишлоғида уруш уқубатларига бардош бериб, олдсда — жангда жон олиб, жон бераётган фарзандларига мадад бўладилар.

Езувчи ана шу меҳнат frontiда қаҳрамонлик кўрсатган, бутун қалб кучини, меҳрини, иродасини бағишлаган одамларни улуғлайди. Уларнинг келажакка, ёрқин уфқларга ишончи билан боққанини тараннум этади.

И К К И Н Ч И Н А Ш Р И

ИЛҲОМ ВА МАҲОРАТ САМАРАСИ

Яхши ёзувчиларимиздан Саид Аҳмаднинг «Уфқ» китоби тенг қурлари орасида ялтираб турибди. Бу китобни китобхон бошдан-оёқ шавқ билан, ҳеч қаерда туртинмасдан, диққати сусаймасдан, иштаҳаси бўғилмасдан ўқиб чиқади.

Ўқишлик китоб ёзиш, унинг ҳар саҳифасини, ҳар сатрини китобхонга манзур қилиш, китобхонни қувонтириш, унинг кўнглини топши осон эмас. Бундай китобни ёзиш учун ёзувчининг маҳорати, китоб ёзишга ҳаваси, ҳатто енгиб бўлмайдиган хоҳиши ҳам кифоя қилмайди, буларнинг устига дард, ҳаёт берган илҳом, халла ва қалбдан бошқа ҳар қандай майда орзу-ҳавасни, ҳар қандай манфаат-ғаразни ҳувиб чиқарадиган йирик-юксак ғоя мавж урадиган илҳом керак. Илҳом билан маҳорат топишгандагина китоб ёзувчининг қалбидан ҳўшиқдай отилиб чиқади, китобхоннинг қалбида акс-садо янграйди. Шунинг учун «китоб бадий жиҳатдан анча ишланган, лекин ғоявий жиҳатдан бўшроқ» ёки «ғоявий жиҳатдан шиқиқ, лекин бадий жиҳатдан бир оз оқсайди» деган «адабий-танқидий таҳлил»ни адабиёт баданидаги жароҳат дейиш мумкин. Бу жароҳат аста-секин бўлса ҳам битиб борапти.

«Уфқ» кечаги кунимизнинг каттакон ва яхлит парчасидир. Бир мамлакат, бир халқнинггина эмас, бутун инсоният оламининг ҳаёт-мамоти ҳал бўлаётган, одамларни, мамлакат бойлигини комига тортаётган буюк хунрезлик. Уруш бўлаётган жойларда харобалар орасидан, қурбонлар остидан қон сизиб оқаятди. Мамлакат ичкарисига пешона тери, кўз ёши, маҳрумият, қарғиш, наъра... «Уфқ» мана шу кунлардаги ўзбек қишлоғи ҳаётини тасвир қилади.

Бунда ёзувчининг «ошиб-тошиб» айтган «қўшимча» сўзлари юракка таъсир қилмайдиган, демак, ақлда из қолдирмайдиган «оташин» текнималари йўқ. Бу — соф ҳаёт, ёзувчининг қалбини ўртаган, ардоқлаган, унга илҳом берган ҳаёт тақдир, оғир ва шу билан бирга гўзал, мунгли ва шу билан бирга фараҳбахш, мусибатга тўла ва шу билан бирга одамга қувват берадиган умид, унинг

бошини «тошдан» қиладиган ишонч барқ уриб турган ҳақиқий ҳаёт манзарасидир.

Китобда қимирлаган ҳар бир жоннинг қайғуси, қувончи, қилиш-қилмиши, муҳаббати, ғазаби, оғиздан чиқадиган ҳар бир сўзи рост; биров уруш касофатидан тор-мор бўлган муҳаббати харобаси устида кўз ёши тўкади; уруш бўронни кўз очирмаётган вақтда бировнинг қалбида муҳаббат гунчаси япроқ ёзади; ота аскарликдан қочган фарзандини отади ва шу билан бирга «хайрият, ўқ тегмади» дейди; қишлоқдан қаҳрамон чиққанда бутун қишлоқнинг кўкраги кўтарилади, ҳар бир хонадонга фойз киради: фарзандга меҳр—уруш касофатидан онанинг ўлимига сабаб бўлади; оддий одам меҳнат фронтида катта ташкилотчи бўлиб кетади; одамлар қўлидаги бир бурда ноннинг юмшоқ жойини жангчиларга илинади, Найман чўлларида душманга қарши яна бир меҳнат фронти очади...

Кишининг кўз олдига беихтиёр биринчи жаҳон уруши йилларидаги ўзбек қишлоқлари, фронтга эмас, фронтдан узоқ жойларда ишлаш учун сафарбар қилинган мардикорлар келади. Дод-фарёд, ғалаён, ўт қўйилган маҳкамалар устида бурқсаган тутун, мингбошиларнинг мажақланган калласи, полиция ўқидан қонга беланган одамлар. ...Киши ўйлаб қолади: наҳот «Уфқ»даги одамлар ўша мардикорлар, ўша халқнинг авлоди бўлса!

«Уфқ»да тасвир этилган қишлоқ ҳаётини, одамларни кўриб, ҳар бир ўзбек катта ифтихор билан «биз ўзбеклар!» дейди, қардош халқлар ўзбекни меҳр билан «ўзбек оғайним» деб атайди.

Сайд Аҳмад бундан кўп йиллар муқаддам қўлига адабиёт танбурини олиб чертганда, қўли келишганини кўриб, яхши созанда бўлиб, яхши-яхши машқлар чалишини орзу қилган эдик. Шу орзумиз ушалиб келаётибди, «Уфқ» унинг илҳом ва маҳорат билан чалган машқидир. Созанда баъзи лардаларга ортиқчароқ молиш бериб юборган бўлса, буни ҳаяжон натижаси дейиш керак.

А Б Д У Л Л А Қ А Х Х О Р

БИРИНЧИ БУЛИМ

I

Царосга ранг кириб қолди.

Офтоб қиздирган дала йўлида чап қўлини шоҳи қийиқ билан бўйнига осиб олган йигирма ёшлардаги бир йигит соғ қўли билан велосипедини етаклаб келмоқда.

Дала жимжит. Девор-тошлардан лип-лип аланга чиқади. Қушларнинг ҳам овози тинган. Қизиган тупроққа бағрини бериб ётган мусича эриниб кукулайди. Пахса деворга чапланган қовун уруғини ари талайди. Устига офтоб келиб қолган сигир орқага тисарилиб арқонни узмоқчи бўлади. Йўл ёқасидаги қовун полиз чайласининг соя тарафида ётган каттакон ит тилини осилтириб ҳансирайди.

Йигит ниҳоятда исиб кетган. Пешонаси, юзларидан тинмай тер қуйилади. Қулоғига тегай-тегай деб учиб ўтган қалдирғоч орқасидан сарғимтир уфққа қараб қолади.

Саратон қиздирган дала ўртасида билқиллаб ётган тупроқ йўлдан келаркан, у тезроқ анҳорга етиб олишга шошиларди. Анҳор ҳали олисда.

Йигит велосипедни ёнбошлатиб туриб эгарга миндида, бир қўллаб рулга тиралиб педални босди.

Гилдирак қайноқ тупроқда сассиз пилдираб кетди. Йигитнинг очиқ кўксига иссиқ шамол урилди. У чумчуқлар чирқиллаган қайрағоч тагида сариқ тумшуқ жўжаларини қаноти тагига олиб ётган тоғуқни қақалатиб ўтди. Ниҳоят, кўприк олдига келиб эгардан тушди.

Четларида жийдалар, мажнунтоллар ўсган анҳорга ҳавас билан қаради. Сув қирғоққа шалоплаб урилиб, осилиб қолган новдаларни тортқилаб оқмоқда.

Йигит велосипедни майсага ётқизиб, сув бўйига тушди. Бўйнидан шоҳи қийиқни олиб юзларини, бўйинларини муздек сувда ювиб олди-да, анҳорнинг беозор оқишига ҳавас билан қараб қолди.

Бирдан нимадир шитирлаб кетди. Йигит у ёқ-бу ёққа аланглади. Унинг кўзи тўнка устида ётган чит кўйлакка тушди. Бу кимники экан? Яна аланглади. Ун, ўн беш минут кутди, кўйлак эгасидан дарак бўлмади. У энди кетмоқчи бўлиб бурилаётган эди, мажнунтол новдаси силкинди. Йигит беихтиёр ўша тарафга юра бошлади. Унинг қаршисида тўзғиб кетган сочлари билан яланғоч кўкракларини тўсиб бир қиз турибди. Қўрққанидан қизнинг кўзлари дум-думалоқ бўлиб кетган эди.

— Қарама! Қарама, деяпман, Низом!

Йигит эсанкираб яна бир-икки қадам олдинга юрди.

— Низом, Низомжон, келма, дод дейман! Қанақа уятсиз боласан!..

Низомжон турган жойида қотиб қолди. У нима қилишини, нима дейишини билмасди. Қиз тол тагидан чиқиб югурганча ўзини сувга отди. Низомжон унинг орқасидан оппоқ болдирларини савалаган тўзиқ сочларини кўриб қолди, холос.

Ана шундан кейингина Низомжоннинг ҳуши ўзига келди. Бу қиз унинг синфдоши Дилдор эди. Дилдор сувдан бошини чиқариб ғазаб билан унга қаради. Қизнинг сочлари сув бетида худди қора соябондек доира ҳосил қилган эди.

Низомжон ундан хижолат бўлиб, кўприкнинг нарёфига ўтиб кетди.

Дилдор билан Низомжон орасида ишқ-муҳаббатга ўхшашроқ ғалати муносабат ўнинчида ўқиб юрган пайтларидаяёқ бошланган эди. Содда қишлоқ боласи дилига тугилган гапларни айтолмай кўп вақт ич-этини еб, саросимада юрди. Унинг юрагида бўлаётган гапларни қиз сезарди-ю, аммо унга сир бой бермасди. Умуман, Дилдор унинг маънос боқишларига, учрашиб қолган пайтларида гап тополмай эсанкирашларига бепарвороқ қарарди. Низомжон бировга аралашмайдиган, камгапроқ бола бўлганидан синфдошлари уни «индамас» деб чақиришарди.

Уруш бошланган кунлариёқ кўпгина ўртоқлари фронтга кетишди. Мактабдош қизлар битта звено бўлиб далага чиқишди. Шаддод, гапни бировга бермайди-

ган, эркакшода Асрора звенога бошлиқ бўлди. Дилдор звено қизлари орасида ҳам энг кўҳлиги, ҳам энг бўшашгани эди.

У ҳуснига ортиқча бино қўйганиданми, ҳар қалай звенода эркароқ эди. Аммо Асрора ноз-фироқларига қарамай турткилаб-турткилаб ишга соларди. Низомжоннинг энг қалин ошнаси Қаримжон ҳам фронтга кетди. Синфдошлари орасидан битта ўзи ажралиб, Низомжон қолиб кетди. Бир қўли майиб бўлгани учун уни ҳарбий хизматга олишмади. Низомжон далада кетмонини чопиб юраверди. У далада кезаркан, ўзидан-ўзи довдираб қизлар звеносига бориб қолар, қизлар бир-бирларини туртишиб: «Ана, почча келяптилар!» деб кулишларини билмас эди. Шундай довдираб келишларидан бирида Асрора йўлини тўсиб:

— Сен ўлгур нима қилиб хира пашшадек баттан кетолмай қолдинг?— деди.

Адолат деган қиз унга кўзини қисиб, маъноли илжайиб қўйди:

— Ҳой опа, унақа дема. Низом поччамиз-ку.

— Ҳали шунақами? Унақа бўлса ху анаву боғдан шафтоли ўғирлаб келсанг, почча қиламиз.

Адолат уни жўртага эрмак қилди.

— Поччанинг юраклари сал қуёнчасигароқ.

Низомжоннинг жаҳли чиқиб кетди.

— Опчиқолмайманми? Опчиқолмайманми? Мана кўрасанлар.

У шундай деди-ю, гириллаганича боғ тарафга қараб чопди.

Орқадан қараб қолган қизлар Асроранинг бу ишдан сал ранжигандек бўлишди.

— Нимага унақа қиласан. Боғбон амаки ушлаб олса, чатоқ қилади.

— Атайи қилдим,— деди Асрора.— Шафтоли опчиқолмайди. Боғбон амаки нақ гаврон билан тириқтиради.

Сал ўтмай боғ томондан ит вовиллагани, боғбоннинг сўкингани эшитилди. Девордан сакраб тушган Низомжон жон ҳолатда теракзорга қараб қочди. Омбордан чиққан ит уни анча жойгача қувиб борди. Кейин тилини осилтириб орқага қайтди-да, қойил қилдимми дегандек, у ёқ-бу ёққа қараб олди.

Асрора қотиб-қотиб кулди. Дилдор қошларини чимириб шийпонга чиқар экан, Асрорага гинали қараб олди.

— Ҳа, поччамни хафа қилганимиз сизга ёқма-
дими?

— Яхши эмас-да бировни шунақа қилиш.

— Оббо,— деди Асрора уни масхара қилиб.

Шу-шу бўлди-ю, Низомжон қизлар звеносига йўла-
май қўйди. Бу орада Дилдорни икки-уч марта кўриб,
уялганидан бошини эгиб ўтиб кетди.

Мана, бугун қизни жуда ноқулай пайтда, чўмилаёт-
ганида кўриб қолди. У ўзининг беҳаёлигидан жуда-
жуда хижолат бўлди.

Низомжон нима бўлганини аввалига эсанкираб би-
лолмаган эди. Албатта ундан уэр сўраш керак, деган ўй
билан орқасига қайтганда Дилдор сувдан чиқиб кийи-
ниб олган, харсангга чўнқайиб оёғини юваётган эди.
Низомжон унинг юзига қарамай минғиллади:

— Кечир, Дилдор, бехосдан шундай бўлиб қолди.

— Уятсиз, энди бетингга қандоқ қарайман,— деди
Дилдор ва индамай катта йўлга чиқиб дала тарафга қа-
раб кетди.

Ана шу воқеадан кейин Низомжон билан Дилдор уч-
рашиб қолгудек бўлса, бир-бирининг кўзига қараёлмас
эди. Умуман, Дилдор Низомжонга кўринмасликка ҳара-
кат қиларди. Аммо Низомжон унинг тўзгиган қоп-қора
сочларини, мрамардек оплоқ билакларини хаёлдан кет-
казолмасди. У дала йўлларида кезиб қизнинг йўлини
пойлар, бутун вужудидан ёшлик — балоғат таровати
барқ уриб турган қизни тинимсиз кўмсарди.

Олисда қонли уруш бормоқда, шаҳарлар ёнмоқда,
одамлар ёвуз душман билан жон талашмоқда эдилар.
Бу осойишта қишлоқ ҳам юрт қатори уруш даҳшатлари-
ни кечирарди. Қишлоқнинг азамат йигитлари фронтда,
дала ишлари аёллару ёш болаларга қолган.

Ҳар қандай шароитда ҳам ҳаёт ўз оқимини давом эт-
тиради. Утдами, сувдами умр ўтаверади. Болалар бало-
гатга етаверади, кексалар умрини ўтказаверади.

Низомжоннинг ҳам балоғат ёши уруш бошланиб ҳам-
қишлоқлари олис юртларда жон олиб, жон бераётган
пайтга тўғри келган.

Юрт бошида ташвиш, Низомжон юрагида тушуниб
бўлмайдиган ғалати ҳислар.

Йигитчанинг уйқуси бузилди. Кечалари юлдуз тўла
осмонга тикилиб, тунни тонгга улаб, қушлар наъмаси-
дан, сувлар шилдирашидан кўнгилга аллақандай юпанч

изларди. Унинг кўзига бутун бир олам Дилдор бўлиб кўринарди.

Низомжон чидамади. Юрагида тўлиб-тошган гапларни узил-кесил тўкиб солмоқчи бўлиб, қизни излаб яна далага қараб кетди.

Дилдор дала шийпониди бир бош ҳусайни узумни олдига қўйиб эринибгина гужумлаб еб ўтирарди. Қизлар пайкал оралаб ғўза чопиқ қилиб юришибди. Дилдор Низомжонни кўриб, секин шийпондан тушди-да, ер сузганча ариқ томонга ўтиб кетмоқчи бўлди. Уша анҳор бўйидаги воқеадан кейин у Низомжоннинг юзига қаролмасди. Низомжон уни тўхтатди. Қиз ердан кўзини узмай туриб қолди.

Иигит гапини йўқотиб чайналди. Қизга ялингандек жавдираб қаради. Дилдор сочини бошига чамбарак қилиб олган. Орқа сочлари юқорига тортилиб, кишини маст қилувчи бўйни аллақандай кўринарди.

— Нима ишинг бор эди?

— Ҳзим шундоқ...— деди тутилиб Низомжон.

— Ишинг бўлмаса кета қол. Қизларнинг кўнглига гап келади.

Низомжон гапини айтолмай ҳамон эсанкирарди.

— Сенга бир гап айтмоқчи эдим. Билмадим, айтсам нима деркинсан. Уришмайсанми, хафа бўлмайсанми?

— Емон гап бўлмаса, нега хафа бўлай. Айт!

— Кейин айтаман. Вақт топиб, кечроқ ҳув ўша анҳор бўйига бор. Борасанми? Рост айт, борасанми? Бора қол!..— Низомжон кейинги гапларни ўпкаси тўлиб айтди.

— Гапинг бўлса ҳозир айта қол.

— Хотиржам айтадиган гап. Борасанми, а?

Дилдор ўйланиб қолди. Унинг бошини бир томонга сал эгиброқ, узун килриклари жуфтлашгунча кўзларини юмиб, ўйланиб туриши бирам чиройли, бирам чиройли!..

Низомжон унга маҳлиё бўлиб, қимирламай жавоб кутарди. Охири қиз унинг кўзига эмас, тут кесаётганда теша узиб кетган бармоқларига қараб жавоб берди:

— Ҳўп, майли, бораман.

Низомжон ғясидан ҳайитли олган боладек диконглаб кунни кеч қилди. У ёққа борди, бу ёққа борди, каловлаб самоварга кирди. Чой чақириб қўйиб чиқиб кетиб қолди. У уйга келганда ҳали қоронғи тушмаган эди. Акасидан хат келибди. Дадаси кимга ўқитишини

билмай турган экан. Уқиб берди. Акаси Аъзамжон ярадор бўлиб госпиталда ётганини, бирор ойлардан кейин отпусмага бориб қолишини ёзган эди. Низомжон конвертни дадасининг қўлига берди-ю, физиллаганча чиқиб кетди.

Узоқ-яқиндаги чайлаларда чироқ милтираб қолган. Анҳор қирғоғи ғира-шира ёруғ. Низомжон у ёқдан бу ёққа юради, сал товуш келса дарров аланглайди. Мана, ниҳоят, Дилдорнинг қораси кўринди. Икки соя бир-бирига жуда ҳам яқин турибди. На ундан, на бундан сало чиқади. Шошилмай ой кўтарилди. Унинг оппоқ ликопчаси анҳорга тушиб чил-чил синди.

Шундай шоирона, шундай ошиқона манзарага «хол» бўлиб, гўё бу ошиқ-маъшуқларни масхара қилиб яқингинада бир эшак ҳанграб юборди.

Низомжон юрагида тугилиб ётган гапларини айтолмай дудуқланар, гапириш ўрнига нуқул хўрсинар эди. Негадир йнглагиси келарди.

Дилдор мажнунтол новдасини синдириб бир сиқим барғни унинг бошидан сочиб юборди-да, қиқирлаб кулиб қочди. Низомжон уни қувиб кетди. Шу баҳона бўлди-ю, Низомжон қизни шартта қучоқлаб, ўпиб олди.

Шу оқшом Низомжон дилига тугилиб ётган чигилни ечиб ташлади. Шундан кейин қанча байту ғазаллар ўқилди. «То ўлгунча!» деган аҳду паймонлар бўлди. Ҳатто улар таниш-билишлардан яшириқча Олтариқнинг гузарига тушиб бошларини бошларига тираб сурат олдириб ҳам келишди. Келаётиб Низомжон қизни қўлтиқлади-да, астойдил таъкидлади:

— Сени ҳеч кимга бермайман.

Қиз тегажақлик қилди:

— Бошқа одамга тегиб кетсам-чи?

— Агар шунақа қилсанг, ўша одамни болта билан чопиб ташлайман.

Икковлари қотиб-қотиб кулишди. Дунёда улардан бахтиёр, улардан зўр йўқдек эди. Нимага узатса қўллари етадигандек, кўнглиларига келганнинг ҳаммасини қила олишадигандек...

Сал кун ўтмай Аъзамжондан: яқинда бориб қоламан, деган хат келди. Низомжонлар уйи бир кунда шодликка тўлди. Дадаси Илноят оқсоқол бозор-ўчарини йиғиштириб, одамлардаги насияларини ундириш билан овора бўлиб қолди.

— Ўғлим фронтдан келяпти. Чиқим кўп бўлади. Пулимни беринглар.

Кўпчилик станцияга чиқиб Аъзамжонни кутиб олди. Дилдор ҳам чиқди. Унинг эғнида ўша пайтларда энди расм бўлган пушти крепещин кўйлак, оёғида баланд пошвали туфли. Бошига сочларини турмаклаб олган эди. Аъзамжон вагондан тушиб ҳамма билан қучоқлашиб кўришди. Низомжонни бўлса ердан азод кўтариб олди-да, бир айлантириб яна ерга қўйди.

— Уҳ-хў, жуда азамат бўлиб кўтибсан-ку, уйланиб олганинг йўқми? Қўлингга нима қилди?

У укасидан жавоб кутмай Дилдорга қаради:

— Вой пучуғ-эй, баришна бўп кетибсан-ку!..

У шундай дерди-ю, Дилдорнинг бўртиб қолган кўкракларидан, тирсиллаб турган билакларидан кўзларини узмасди.

Низомжон ўз бошига туиладиган савдоларнинг худди шу дақиқадан бошланишини қаёқдан билсин. Йигитча фронтчи акасининг келишидан, уйи тўлиб қолишидан қувончи ичига сиғмасди.

Келди-кетди бўлиб Низомжон уч-тўрт кун Дилдор билан бафуржа учрашолмади. Йўл устида шошиб кўришиш, бир-икки оғиз сўрашишлардан нари ўтишолмади. Ниҳоят, уйдан меҳмонларнинг оёғи узилди. Акаси ҳам қишлоқ айлангани чиқиб кетадиган бўлди. У ўзи ишлаган далаларда, боғ ва қирларда кечгача айланарди. Қайтиб келганда юзлари, кўзлари аллақандай қувончдан порлаб турарди. Албатта бу соғинган қишлоғи манзараларига тўйишдан, ёр-биродарлар билан дийдор кўришишдан.

Мана бугун Низомжон яна Дилдор билан учрашди. Икковлари кеч салқинда адир этагида битта-битта юриб кетишяпти. Низомжон йиғилиб қолган гапларини энтикиб, шошилиб гапирар, Дилдор бўлса бепарвогина унинг гапларига қулоқ солиб борар эди. Умуман, Дилдор кейинги кунларда сал бошқачароқ бўлиб қолган эди. Низомжонни кўрганда бир қизариб оларди-да, пилдираб қочиб кетарди. Бугун у бундай қилолмади. Ноилож қолди. Шу пайт жуда яқинда мотоцикл патиллаб тинди. Бир оздан кейин пастдап Аъзамжон чиқиб келди. У нимадандир ҳаяжонланар, Дилдорга ёмон қарар эди.

Низомжон нима бўлаётганини билмай ҳайрон бўлди. Акаси бир унга, бир Дилдорга қараб турди-да, бир-

дан орқасига буррилиб пастга қараб чопиб тушиб кетди.

Дилдор унинг орқасидан қараб тураркан, шамол кўйлагини баданига қапиштирди. Низомжон дадилланиб, унинг икки билагидан маҳкам ушлаб ўзига қаратди. Дилдорнинг гавдаси ўгирилди-ю, юзи, кўзлари ҳамон Аъзамжон кетган томонда эди.

— Қўй, қўй, жинни бўлма.— У Низомжонни кўкрагидан итариб ташлади.

Дилдор унинг чангалидан юлқиниб чиқди-да, олдинга қараб чопди. Низомжон уни қувди, етолмади. Қиз этаklarини ҳилпиратиб олдинда шамолдек елиб борарди.

Низомжон ўша кунни аллақандай ланж кайфият билан уйга қайтди. Акаси супада этигини ечаётган эди.

— Баққа кел, этикни тортиб юбор!

Низомжон хоҳланқирамай акасининг олдига борди-да, этикни тортди. Акаси унга синовчан кўзларини тикиб турарди.

— Ҳа, мунча қовоқ-тумшуғинг осилиб қолди?

— Ҳеч-да,— деди Низомжон.

Кейин у кўзларини юмиб ниманидир ўйлаб кетди.

— Дилдор яхши қиз бўлти. Ажмо...

Низомжон акасининг гапига тушунмади. Урндан турди-да, ҳардамхаёллик билан кўчага чиқиб кетди.

Кеч кириб атрофни қоронғилик босган. Осмонда бирин-кетин юлдузлар кўз оча бошлаган ёз қечаси. Низомжон оғир изтиробли ўйлар билан жимжит боғ кўчалардан ўтиб дала йўлига чиқди. Чигирткалар тинимсиз чириллайди. Шабада қуриб қовжираб қолган ўтларни ёқимсиз шитирлатади.

У ўйларди. Соғинтирган акаси келиб уйи обод бўлди, ёр-биродарлари олдида кўпни кўрган акаси билан фахрланади. Бу яқин орада ундан бахтли одам йўқ...

Акаси нима қилмоқчи? Дилдор билан яқинлиги унга ёқмаяптими? Нимага? Балки Дилдорнинг бирор қилиғи акасига ўтиришмаётгандир...

Низомнинг калласига кутилмаганда бир ўй келди. Ё акаси Дилдорни севиб қолдимикин? Йўғ-э! Эҳтимол унинг севишини билмас?

У миясига келган бу ўйдан қўрқиб кетди. Борди-ю, у Дилдорни севган бўлса эшитганлар нима дейди? Акаси нима дейди? Низомжон ўйлайвериб қийналиб кетди.

Уйининг охири шу бўлди. Уч-тўрт кун акасининг кўзига кўринмай қўя қолади.

Икки кундан кейин Низомжон ўроқчиларга қўшилиб қирга кетиб қолди. Қирда одамларга зор бўлиб туришган эди. Қора терга ботиб бугдой ўрди. Чодир олдида кечалари юлдузларга қараб хаёлан Дилдор билан гаплашди. Илиқ қир шабадаси унга аллақандай афсоналарни сўзлаб бераётганга ўшар, уни янада Дилдорга яқин қилиб қўяр эди.

Иигирма кун деганда Низомжон қорайиб, озиб қирдан қайтиб келди. Эшикдан кириб келиши билан дадаси уни койий бошлади.

— Қанақа беғам боласан? Эртага тўй бўлса-ю, бу тентак аллақаёқларда дайдиб юрса.

Низомжон ҳайрон бўлди.

— Қанақа тўй?

— Акангни уйлантиряпмиз. Кеча тўй юбордик. Эртага тумонатни бошимизга йиғамиз.

Низомжон бирдан севиниб кетди, акаси уйланса ўзи билан ўзи овора бўлиб уни ортиқча тергамай қўяди. У дадасидан секин сўради:

— Акам кимни оляпти?

— Хабаринг йўқми? Юнусали отанинг қизини келин қиляпмиз...

Бу — Дилдор эди! Дадасининг гапи оғзида қолиб, Низомжон сапчиб ўрнидан туриб кетди-ю, беихтиёр бирикки қадам босди. Унинг бу ҳолатидан Иноят оқсоқол ҳайрон эди.

— Нима гап ўзи? Жинни бўлиб қолдингми, бола?!

Низомжон гапиролмас, дир-дир титрар эди. Шу пайт куёвлик сарполарини кийиб олган Аъзамжон кириб келди. Укасининг вазоҳатини кўриб ҳайрон бўлди.

— Сенга нима бўлди, ука, тобинг айниб қолмадими?

Аъзамжон унинг елкасига қўлини ташлаб меҳрибонлик билан юзига тикилди. Низомжон зарда билан унинг қўлларини олиб ташлади.

— Эсинг жойидами?

Низомжон унинг кўзларига ғазаб билан тикилди-да, кўчага отилди.

Ака билан ука бир-бирининг кўнглини билмасди. Низомжон муҳаббат билан номус ўтида қовуриларди. Аъзамжон бўлса тўй, тантана ҳавасида ўзини қўярга жой тополмасди. Улим ёқасида жон олиб, жон берган

йигит бу кунларни озмулча ўйлаганиди! У ниятига етди. Қишлоқнинг там-там қизига уйланыпти. Аъзамжон кўркам йигит. Ҳозир у куёвлик сарполарида чинакам очилиб кетган. Уни шу туришида кўрган ҳар қандай қиз ҳам ҳушини йўқотиши турган гап.

Аммо уларнинг тўйлари бу қадар тезлашиб кетиши сабабини Низомжон тушунмасди. Ҳамон ўз ёнига ўзи қовурилар, аламини кимдан олишини билмас эди. Ҳатто у акасининг кўзига тик қараб: «Дилдорни мен севаман, уни ўз ҳолига қўй!» деб айтишга ҳам тайёр.

У уйдан чиқиши билан телбадек каловлаб Дилдорнинг уйига қараб чопди. Бу беор, бу субутсиз қизни орзига келган аламли гаплар билан ҳақорат қилмоқчи, бирга тушган суратни кўзи олдида бурда-бурда қилиб йиртиб ташламоқчи бўлди.

У жаҳл билан кўча эшикни очганда супани тўлдириб ўтирган кексаларни кўриб тўхтади. Ўтирганлардан бири:

— Э, кел, куда бола,— деб ёнидан жой кўрсатди.

Низомжон нима қилишини билмай серрайиб туриб қолди. Кейин ўтирганларни ҳайрон қолдириб яна чиқиб кетди. Биров ундан, нега келдинг, нега кетяпсан, деб сўрамади.

У гузарга чиқди. Ҳамма ўз иши билан банд. Самоварларда осойишталик. Радио қўшигини бош эгиб тинглаётганларнинг ҳам ичида уникига ўхшаган дард бормикан? Биргина Низомжоннинггина ичини ари талаяпти.

II

Асрора Низомжоннинг гапини эшитиб ҳайрон қолди.

— Вой, писмиқ, вой, ичингдан пишмай ўлгур Дилдор! Минғиллаб юриб қилган ишини қаранглар.

Эрталаб Асрора правлениега кетганида Дилдор звенога келиб ҳамма қизларни тўйга айтиб кетган эди. Дилдорнинг Низомжон қолиб Аъзамжонга тегаётганини эшитиб жиғибийрони чиқди.

— Ҳой, қизлар,— деди Асрора шийпонда нимчасини кия туриб,— сенлар ишларингни қилаверларинг, ҳозир бориб у бебурднинг додини бериб қўяй. Вой, тусингни ел егур.

У пириллаганича қишлоққа қараб учди.

Дилдорларнинг уйда тумонат одам. Биров ўчоқ қов-
лаяпти. Биров ўтин ёряпти. Новвой чол пешонасини бой-
лаб тандирга ўт қалаяпти. Асрора ҳовлига кириши била-
ноқ энди ишни тўхтатиб бўлмаслигини пайқади.
Шундай бўлса ҳам Дилдорни узиб-узиб олмоқчи бўлди.

Томорқадаги супада Низомжоннинг опаси Рисолат
Дилдорни тик турғизиб қўйиб атлас кўйлакнинг ёқаси-
ни ўлчааяпти. Дилдор уни кўриши билан севиниб кетди:

— Уртоқжонгинамдан айланиб кетай, қарашгани
келдингми?

— Тўйингни бузгани келдим.

Унинг гапини ҳазилга олган Рисолат ҳиринглаб
кулди:

— Битта шунақа одам тополмай турган эдик.

Асрора то Рисолат кўйлакнинг бели, енгини ўлаб
бўлгунча қараб турди. Охири Рисолат ишини битказиб
чиқиб кетди. Икки қиз ёлғиз қолишди.

— Нима қилиб қўйдинг?— деди Асрора.

— Нима қилибман?!

— Юр, баққа! Иш бор.

Дилдор, звенода бир гап бўпти, деб ўйлаб, индамай
унинг олдига тушиб кўчага чиқди. Ёнғоқзорга етишган-
да Асрора нимчасини ечиб майсага ташлади-да, ёнбош-
лади.

— Утир!

Дилдор ўтирди.

Асрора ўзининг шўхлиги, оғзи ботирлиги билан бутун
қишлоқда ном чиқарган эди. У хонаси келганда ҳеч ким-
ни аямасди. Мажлисларда кимнинг камчилиги бўлса
шартта юзига айтаверарди. Ундан ранс ҳам ҳайиқарди.
Қизлар-ку зирилларди. Асроранинг звеносида бирон
қиз ишдан кеч қолмасди. Қизлар Асрора, тур, деса тури-
шарди, ўтир, деса ўтиришарди.

Бу шаддод қизнинг билмаган ҳунари, қилмаган иши
йўқ эди. Ранс баъзан: «Ўғил бола бўлиб туғилишингга
бир баҳя қолган экан», деб кулиб қўярди.

У ёшлигида текканга тегиб, тегмаганга кесак отарди.
Атлас кўйлагини қорамойга белаб тракторчининг орқа-
сида эргашиб юрар, у тушликка чиққанда сўрамай трак-
торини ҳайдаб қоларди. Ранснинг шофери сал кўзи шам-
ғалат бўлса, машинасини физиллатиб ҳайдаб қоларди.
Қишлоқ кўчаларини чанғитиб, товуқларни қақаллатиб
яна жойига келтириб қўйиб, ғойиб бўларди.

Қиз болани ёмои гап билан сўкиб бўлмаса, уриб бўл-маса, шоферлар ичида сўкиниб, мушт ўқталиб қўя қо-лишарди.

Унинг бунақа ишларини кўрганлар:

— Бу қиздан бир бало чиқади. Унта ўғилнинг ўрни-ни босади, дейишарди.

Асрора Низомжонлар билан бир синфда ўқиган. Улар бир-бирлари билан сеялашиб гаплашишарди. Унинг Ни-зомжонга алоҳида яқинлиги бор эди.

Асрора Низомжоннинг энг яқин ўртоғи Каримжон де-ган болани яхши кўрарди. Каримжон — бўш-баёвгина, ўлгудек содда, бўшашган эди. Ҳатто қишлоқдагиларнинг ўзлари уни «қишлоқи» деб масхара қилишарди. Шу бў-шашган қишлоқи болани ҳам Асрора одам қилди. Соч кўйдирди, галстук тақадиган қилди. Асрора унга кашта тикилган дастурмоллар тикиб берди. Дазмолсиз кўйлак кийса эгиндан ечиб олиб аясига билдирмай уйида даз-моллаб чиқиб кийдирди.

Каримжон урушга кетгач, Асрора бирон ой телба-намо бўлиб юрди-ю, дарров ўзини ўнглаб олди. Низом-жон билан дардлашадиган, келган хатларни бирга ўқий-диган бўлиб қолишди. Чунки Каримжон Асрора одамлар олдида хижолат бўлмасин, деб унга ёзган хатини ҳам Низомжонга жўнатар эди.

Дилдор Асроранинг ёнига ўтирди. Иккови анча вақт-гача индамай қолишди.

— Гапир,— деди Дилдор.— Нима гапинг бор? Нима-ни чатоқ қилиб қўйибман.

Асрора унга газаб билан қаради:

— Аъзамжонга тегяпсанми?

— Ҳа.

— Укасига ўптириб, акасига тегасанми?

Дилдор чўғдск қизариб кетди. Юзини ўгириб олди. Аммо чурқ этолмади.

— Гапирсанг-чи, нега ундай қилдинг?

Дилдор унга қарамай жавоб берди:

— Билмадим, билмадим...

— Низомнинг юзига қандоқ қарайсан?

Дилдор жавоб бермади.

— Ака-уканинг бир-биридан бегона бўлиб кетишини ўйладингми?

Дилдор бир сесканди-ю гапиролмади.

— Бу гаплар Аъзамжоннинг қулоғига етиб қолса турмушнинг заҳар бўлишини ҳам ўйлаганмисан?

Дилдор бу тўғрида ўйлаб кўрмаган эди. Кўз олди қоронғилашиб кетди.

Асрора нима қилишини билмай унинг тепасида икки қўлини белига тираб уришишга чоғланган хўроздек турарди.

— Ҳозир тўйни тўхтатасан. Тўхтатмасанг, қишлоқни бошимга кўтариб шовқин соламан, шармандангни чиқараман.

Унга жавдираб боққан Дилдорнинг кўзларидан дув-дув ёш оқарди. Унинг бу ҳолини кўрган Асрора қарши-сига чўккалади.

— Айт, нима бўлган?

— Тўй бўлмаса шарманда бўламан. Бир ҳафта бўлди, бир ҳафта... Аъзамжонга текканман...

— Шарманда!

Низомжон қирга чиқиб кетган кунларда Аъзамжон Дилдорнинг йўлини пойлайдиган бўлиб қолган эди. Қоғра қош, кўкракдор хушбичим бу йигит Дилдорнинг ҳам ҳушини ўғирлаган эди. Айниқса, Аъзамжон ҳарбий формада жуда аломат кўринарди. Дилдор Аъзамжонни кўрди-ю, Низомжон кўзига бир ёш бола, гўдак бўлиб кўринди-қўйди.

Қоқ туш пайти эди. Дилдор даладан қайтаётиб йўлни яқин қилиш учун атайлаб тутзор оралаб келарди. Кела туриб тут тагидаги қоқ кесакка қонга ўхшаш бир нима томганини кўрди-да, тўхтади. Биронтаси чуғурчиқ отган бўлса, қони томгандир, деб ўйлади. Шу пайт тепадан кимнингдир йўталганини эшитиб юқорига қарали. Тут тепасида майкачан бўлиб олган Аъзамжон шотут еб турарди. У бир қўли билан шохга осилиб кафтида шотут узатди. Қиз уни ийманиб олди-ю, битта-битта оғзига сола бошлади. Аъзамжон пеш терганини унга пеш узатверди. Охири ўзини гуп этиб ерга отди. Унинг майкалари, билаклари шотут сачраганидан доғ бўлиб кетган эди. Аъзамжон Дилдорга яқин келиб илжайди. У шундай қулай учрашувни кўпдан ният қилиб юрарди. Мана, бугун ниятига етди. Титраб-қақшаб қизнинг билагига қўл узатди. Қиз аввалига қаршилик кўрсатди. Кейин иккови бошлашиб кимсасиз тутзор оралаб кетишди. Уша кун улар тутзордан кечга яқин чиқишди. Дилдорнинг қовоқлари қизарган, кўзлари бировга дадил

қараёлмасди. Эртаси Аъзамжон яна унинг йўлини пойлади. Қилмиши учун ундан узр сўради. Дилдор йиғлади. Аъзамжон шу сир сирлигича қолишини, яқин орада тўй қилиб унга уйланишини айтиб, қизни тишчитди.

Асрора олисларга термилиб туриб алланималарни ўйларди. Асрора бир нарса тўғрисида фикр юритса дарров қарорга келарди-ю, шартта айтиб қўя қоларди. Дилдор қилган иш уни ҳам ўйлантириб қўйган, нима дейиши, нима қилишини билмасди. Охири у шундай деди:

— Шармандаликни бўйнингга олибсан. Ака билан укани бир-бирдан жудо қилибсан.

Дилдор ўрндан туришга турди-ю, кетолмай унга бақрайиб қараб қолди. Бирдан ҳўнграб йиғлаб юборди. Дилидаги гапларни ўпкаси тўлиб кетганидан айта олмасди. Асроранинг ўтли кўзларига боқиб туриб гапира кетди:

— Нима қилай, нима қил, дейсан? Аъзамжонни яхши кўриб қолдим. У фронтдан келган кўндан бери телба бўлиб юрибман. Кўзимга ундан бошқа ҳеч нарса кўринмайди.

— Низом-чи?— деди Асрора.

Дилдор ерга қаради.

Асрора ўйлаб қараса, кўнгил иши нозик нарса экан. У Дилдорни нима деб айблайди? Иккови бир-бирини севибди. Аллақачон эр-хотин ҳам бўлиб олишибди. Икки орада Низомга қийин...

Асрора Дилдор билан хайрлашмай ўтларни раҳмсиз босиб ёнгоқзордан чиқиб кетди.

Шийпон олдида уни Низомжон кутиб ўтирарди. Асрорани кўриб бирон яхши гап топиб келди, деган ўй билан ўрндан турди.

Асрора унинг юзига ҳам қарамай шийпонга чиқиб кетди.

— Кўрдингми, гаплашдингми?

— Э, бор-э,— деди энсаси қотиб Асрора.— Оғзингдаги ошни олдириб қўйиб, обидийда қиласан-а. Отингни эртароқ қамчиласанг ўлармидинг! Кечикдинг!

Низомнинг боши эгилди.

— Йигит киши ҳам шунақа латта бўладими!

Низомжон бўшашиб, кета бошлади, Асрора уни тўхтатди.

— Қаёққа?

— Кетаман.

— Қаёққа кетасан? Қочяпсанми?

— Билмадим. Бу уйда, бу қишлоқда туролмайман.

— Қишлоқ сенга нима гуноҳ қилди?

Низомжон нима дейшини билмай эсанкиради.

Асрора қараб туриб раҳми келди. «Нима қилсам унинг кўнглини оларкинман?» деб тикилиб қолди.

— Менга қара, кетма. Қочган билан дардинг енгиллашмайди. Ўзингни ишга ур. Иш билан овунасан. Иш кимларни овутмаган.

Низомжон жавоб бермади. Бошини эганича индамай сўқмоқдан кетди.

У нима қилишини биламай яна довлдираб гузарга келиб қолди. Кекса қайрағоч тагидаги кўримсизгина буфетга кирди. Бу ерда ҳам ҳеч ким йўқ. Буфетчи арманни чол бир чеккада мудраб ўтирибди. У Низомжон кириши билан бошини кўтариб ҳайрон бўлиб қаради.

— Кел, ўғлон! Аканг юбордимми? Тўй виносини олиб кетасанми?

Низомжон индамади. Шиша балондаги винодан стаканга қуя бошлади.

— Ичмоқчимисан?

— Ҳа, ичмоқчиман.

— Манатинг вор?

Низомжон ёнидан пул чиқариб столга ташлади-да, стакандаги винони симириб чиқиб кетди.

У ичкилик деган нарсани ҳали оғзига олган бола эмас эди. Ичакларигача ловиллаб кетди. Бирпасда боши гувиллаб кўнгли ғалати бўлди.

Кўринган кишига дардини айтгиси келаверди. Та нишларни кўрса гандираклаб олдига борар, энди гап очиши билан оғздан гупиллаб вино ҳиди келарди-да, учратган киши қўл силтаб кетиб қоларди.

— Ҳеч ким дардимни эшитмайди. Ҳамма шунақа. Ҳамма ўзини ўйлайди.

Бирдан зардаси қайнаб, биров билан уришгиси келаверди. Ғайрати қўзғаб уйга қараб чопди. У бориб акасининг ёқасидан бўғиб олмоқчи, уни то қўли оғригунча дўппосламоқчи. Гандираклай-гандираклай уйга кириб борди-ю, супага етмай йиқилди.

Аъзамжон укасининг аҳволини кўриб даст кўтарди-да, айвонга олиб бориб ётқизиб қўйди.

— Аҳмоқ. Сенга ким қўйибди ичишни!— Опасига таъна қилди.— Уни расво қилибсизлар. На гапга кирадди, на иш буюрсанг қилади. Талтайтириб юборибсизлар, опа!

Қўли хамир юқи Рисолат ошхонадан чиқиб айвонда ётган Низомжоннинг тепасига келди.

— Буни ҳеч ким талтайтиргани йўқ эди. Узи уч-тўрт кундан бери ғалатироқ бўлиб юрибди.

Низомжон нимадир демоқчи бўлди. Гапиролмай гўлдиради. Ана шундан кейин у нима бўлганини билмайди. Кўзини очса ой тепага келган экан. Узоқ-яқинда хўрозлар бир-бирини чақиршарди. Уйдагилар аллақачон донг қотиб ухлаб қолишган. Атроф жимжит. Низомжон ўрнидан туриб чойнакдан совуб қолган чойни шимирди. Айвоннинг лабида ўй ўйлаб кетди. Нима қилсин? Тақдирга тан бериб ўтираверсинми? Эртага Дилдор шу ҳовлига келин бўлиб тушадди. Бундан буёқ у бир умр шу уйда акаси билан яшайди. Низомжон унинг юзига қандай қарайди?

Низомжон ўрнидан туриб супада ухлаб ётган акасининг тепасига келди. Ҳозир уйготадди, ҳаммасини айтади, тўйни тўхтатади.

Аммо акасини уйғотиш учун унинг елкасига қўл чўзганда журъатсизлик қилиб шаштидан қайтди. Акасига қараб туриб унга раҳми келгандек бўлди.

Тамом, кетиши керак. Қишлоқдан бош олиб кетишни керак.

[У қоронғида тимирскиланиб кийим-бошларини йиғиштирди-да, кўча эшикни ланг очганча, катта йўл томон ўқдек учиб кетди. У югурарди. Дилига озор берган муҳаббат туйғуларини орқала қолдириб акасини, опасини, дадасини ташлаб қочарди.

Туғилиб ўсган қишлоқ, дилига биринчи муҳаббат учқунини ташлаган сой бўйлари қолиб кетди.

III

Қирқ биринчи йилнинг қиши кирди.

Жанубий фронт қўшинлари шиддатли жанглардан кейин Ростов-Дон шаҳрини озод қилдилар. Партизан қиз Зоя Космодемьянскаяни фашистлар дорга осди. Бир варақ кепак қоғозда кечикиб чиқадиган республика га-

зетаси Маргилонга икки кундан кейин келарди. Бирдан-бир янгиликни радио айтиб турибди. Комбинат дарвозаси олдида ҳар кун эрталаб соат саккиз яримда одамлар гуж бўлиб симёғочдаги карнайга қулоқ солишади. Ҳамма ўз ўйи билан бўлиб, жимгина цехларга кириб кетади.

Низомжон шу ерда. Қиладиган иши пиллакашларнинг қозонига ўт қалаш. У неча марта фронтга интилди, бўлмади. Юрт ишида ҳам, шахсий ҳаётида ҳам унинг омади келмади. Ўйи, жойи, иззат қиладиган қишлоғи бўла туриб бегона жойларда юрибди.

Узун қиш кечалари бошланди. Низомжон каттақон печда қорамой аралаштирилган кўмир кукунининг лобиллаб ёнишига қараб жимгина ўтирибди. Ташқариде қор бўралайди.

Шу пайт фронтда нималар бўлаётган экан? Совуқ бўронларда окопда ётган тенгқурлари нималар қилишаётган экан? Каримжон нима қилаётган экан? Низомжон бўлса иссиққина ҳужрада, лангиллаб ёнаётган печь олдида ўтирибди. Агар бармоқлари бутун бўлганда шундай қилиб ўтирармиди?

У шундай хаёлларга берилган онларда виждони қийналиб кетарди. Тақдирдан дод деб юборарди. Унинг устига деярли ҳар кун бирон ишчи аёл қора кийиниб келарди. Низомжон уларни кўриб турибди. Қора хат олган хотин бош эгиб жимгина дастгоҳи тепасига келар, кўз ёшини атрофдагилардан яшириб қабр устига энгашгандек бош кўтармай ишига унаб кетар эди. Уруш, ғам одамларни бир-бирига ҳамдард қилиб қўйган эди. Бугун боласидан ё эридан қора хат олган хотинни овутган аёлнинг ўзи эртасига ўғлидан қора хат оларди. Ҳамма бир-биридан кўз ёшини яширарди.

Шу тариқа қиш ҳам яримлади. Низомжон кечаси цех бошлиғининг кабинетида, жилти тўзиб кетган диванда ётарди. Кечалари ухламай радио карнайига қулоқ тутиб, олис фронтда бўлаётган хабарларни эшитарди.

Мана, бугун Янги йил. Одамлар уруш насибаси — гарибгина дастурхон устида, кўп умидлар ваъда қилган қирқ иккинчи йилни кутиб Москва радиосига қулоқ солмоқдалар.

Қишлоқдагилар нима қилишаётган экан? Улар ҳам ҳозир дастурхон атрофида Москвани эшитишаётганми-кан? Низомжон ўтган дам олиш кун итик олган Мар-

фило бозорига тушганда қариялар чойхонаси олдидан ўтиб кетаётган Адолатни учратган эди. Адолат Аъзамжоннинг яраси тузалиб бундан бир ярим ой олдин яна фронтга кетганини айтган эди.

Радиода таниш дикторнинг овози тантапали янграмоқда эди:

«Қўшинларимиз Кавказ фронтида илгари силжиб бориб, қаттиқ жанглардан сўнг Феодосия шаҳрини ҳамда Керчь қалъасини ишғол қилдилар. Калуга немис босқинчиларидан тамомила тозаланди».

Низомжон тўнини апил-тапил кийиб цехга югурди. Тунги смена танаффусга чиққан, ҳамма бир-бирини янги бил билан табриклаётган эди. Низомжон у ёқдан-бу ёққа югуриб радиода эшитган гапларини айтар, уларни ўз қувончига шерик қилмоқчи бўлар эди.

Бу қувонч ҳам узоққа бормади. Дарвоза олдида пўстинга ўралиб ўтирган қоровул чол унга бир қоғоз тутқазди:

— Бир шофер бериб кетди.

Бу ёзув унга таниш. Асроранинг дастхати. Низомжон хатни кўрди-ю қувончми, аламми, билиб бўлмайдиган бир ҳис вужудини қамраб олди. Хатни ўқиркан, қўллари қалтираб кўзлари бежо бўлиб кетди.

— Нима гап, тинчликми, болам?

Низомжон гапиролмади. Қўлидаги қоғозни ёғимлаб электр лампаси атрофида капалакдек айланаётган қор учқунларига тикилганча туриб қолди.

Чол ташвишланиб яна сўради:

— Гапирсанг-чи, тинчликми?

— Акам...

У гапиролмади. Томоғига бир нима тикилди-ю, энтиктирди. Шу кўйи анча тургач, битта-битта босиб комбинат дарвозасидан чиқиб кетди.

Асрора Аъзамжоннинг ҳалок бўлгани ҳақида хабар келганини ёзган эди.

Низомжон урушда эри, ўғли ҳалок бўлган аёлларни кўрган. Уларга ич-ичидан куйинарди. Аммо бу жудолик ўз бошига тушишини, тушган тақдирда қандоқ қилиб чидашини хаёлига келтирмаган экан. Мана энди акаси йўқ!..

Низомжон қандай қилиб тонг оттирганини билмади. Низомжон цех бошлиғидан ижозат олиб тонг ёриши билан Олтиариқ йўлига чиқди-ю, ўткинчи машинага қўл кўтарди.

У Чортеракка кун ёйилганда кириб борди. Том-тошларни қор босиб ётибди. Изғирин кўз очирмайди. Анҳор бўйидаги мажнунтол бутунлай қорга кўмилиб кетган. Кўпирик устидаги қайрағоч новдаларини булдуруқ ўраб, танасигача оппоқ қилиб қўйган. Аммо Низомжон бу совуқ, нохуш манзарага парво қилмасди. У уйга, жигарининг мотамига шошарди.

Йўлда одам учрамасди. У маҳалла кўчасига бурилгандагина ора-чора одамлар йўлиқа бошлади. Улар кўпдан бери кўринмай кетган Низомжонга совуққина қараб қолишарди. Баъзиларининг кўзида ачинишми, раҳмдилликми, аллақандай ифода бор эди.

Унинг қадами тезлашди. Муюлишда уйнинг бир тавақали эшиги кўринди.

Аммо у остонага келганда ерни босиб ётган қор устида саноқсиз оёқ излари борлигини сезмаган эди. Уқдек отилиб ҳовлига кирди. Кирди-ю, ошхона олдида бели боғлиқ опасига кўзи тушди.

— Вой, акангдан айрилиб қолдик! Жигаримдан айрилиб қолдик!

Рисолат югура келиб уни бағрига босди-ю, тўлиб-тўлиб йиғлади. Ичкаридан мукчайиб қолган дадаси Иноят оқсоқол чиқди. У Низомжонга совуқ бир назар ташлаб жойидан қимирламай тураверди.

— Қаёқларда тентиб юрибсан? Арслонимдан жудо бўлдим.

Низомжон ҳам карахт бўлиб қолгандек жойидан қимирламасди.

— Акангдан ажралдик. Олис юртда, бегона тупроқда қолди. Уз қўлинг билан жигарингни қабрга қўймадинг. Бу кунлар дилингга армон бўлиб қолади.

Рисолат унинг елкасидан қўлини олиб дадасига қаради.

— Нима қиласиз, дада, боланинг юрагини эзиб. Ҳар қанча гап бўлса, мана, келди. Бафуржа гаплашасиз.

Ниҳоят, оқсоқол бир сўз демай ичкарига кириб кетди. Сал ўтмай уйдан қорининг қуръон тиловат қилгани эшитилди.

Қуръон товуши ҳеч қачон бахтли кунларни эслатмайди. Унинг ҳар бир сураси қабристон жимлигини, бойқушлар кўзи чақнаган мазор даҳшатини эслатади. Ҳозир Низомжоннинг ҳам кўзига қорга бурканган оппоқ қабристон кўринарди.

У ҳамма нарсани унутди. Худди шу соат, худди шу дақиқадан бошлаб, ўзининг болалиги тамом бўлганини, бирдан катта бўлиб қолганини сезмасди.

Орқа томондан оёқ товушини эшитиб Низомжон беихтиёр ўгирилди.

Остонада сочини ёзиб белини боғлаган Дилдор турарди. Унинг қовоқлари шишган, уйқусизликдан бўлса керак, ранги оппоқ оқариб кетган эди.

Низомжон беихтиёр орқасига тисарилиб унга йўл берди. Дилдор бошини эгиб гуноҳқорона бир вазиятда ёнидан ўтиб кетди.

Қорининг овози ўчди. Ўйдан кишиларнинг йўталиши эшитилди. Низомжон ичкарига кирди. Деразалари қиров бойлаганидан қоронги бўлиб қолган хонада тўртта чол ғўнғир-ғўнғир гаплашмоқда эдилар. Иноят оқсоқол пойгаҳда чой қуйиб ўтирибди. Низомжон кириши билан чоллар ўринларида қўзғалиб қўйишди. Курсеси олиб ташланган сандал чўғига қўлини товлаб ўтирган чол Низомжоннинг дадасини юпатарди.

— Энди, қандоқ қилайлик, Иноят. Пешонага шундоқ битилгандан кейин иложимиз қанча? Уч-тўрт ойгина бўлса ҳам дийдорига тўйдириб кетди. Тўйини кўриб қолдингиз. Биз шўринг қургурларнинг олло таоло олдида шунча гуноҳимиз бор эканмики, доғи ҳасратда ётибмиз. Болагинамни кўрмадим. Болаларимизнинг қабри қайда, жасади қайда, бир оллонинг ўзи билади. Шу бир парча қоғозга қараб аза очиб ўтирибмиз. Эҳ-ҳе, сиз билан мендақалардан қанчаси қонқора қақшаб ўтирибди.

Чолнинг юзлари бужмайиб, серажин бетлари кичкина бўлиб кетди. Низомжон чолнинг ўгли ҳалок бўлганидан беҳабар эди. Низомжон уни яхши танирди. Урушдан олдин МТС да грузовик ҳайдарди. Жуда чиройли йигит эди. У кирган уй тўлиб кетарди. Самоварда у ўтирган сўрига одам ёпириларди. У билмайдиغان афанди латифаси йўқ эди. Кўчада биронта танишни учратиб қолса, машинани тўхтатиб: «Битта янгисини топиб қўйдим, айтиб бераман», деб латифа айтиб кулдириб ўтиб кетарди. Ашулани ҳам яхши айтарди, овози ширали эди. Шундай қувноқ, шундай кўркам йигит ҳам ҳалок бўлибди.

Чоллар фотиҳа ўқиб ўринларидан тиришди. Низомжон дадаси билан уларни остонагача кузатиб чиқди.

Қайтиб дадаси уни уйга бошлаб кирди-ю, ўтқизиб тергов қила кетди.

— Қасқда юрибсан, аҳмоқ? Сенга нима гуноҳ қилган эдик? Қани айт!

Низом энгашиб тек ўтираверди. Чол бошини сарак-сарак қилиб, унинг жавобини кутарди. Уғлидан жавоб бўлмагач, яна ўзи гап бошлади:

— Хўш, шунча тентиб юриб нима орттирдинг? Уст-бошингнинг исқиртлигидан нима орттирганингни кўриб турибман. Қариганимда қўлтигимга кирарсан, рўзгорининг бир чеккасида кўтаришарсан, деган эдим. Э, эсиз, эсиз берган тузим. Сен тенгилар пул толиб рўзгор теб-ратяпти, бола-чақа боқяпти. Қани, айт, энди нима қилмоқчисан?

Шу пайт опаси дастурхон йиққани кирди. Ота-бола ўртасида ўтаётган гапнинг маъносига тушуниб, у ҳам ўтирди.

— Опагинанг айлансин. Биттангнинг доғи ҳасратинг ҳам етар. Нимадан, кимдан дилинг оғриганини билмайман. Аканг дадам бечоранинг белини букиб кетди. Энди сен куйдирма. Эс-ҳушингни йиғ. Енига кир. Бу уруш ўлгур ҳамма ёқни қийратяпти. Дадамнинг ҳам беш кунлиги борми, йўқми, ёнида бўл. Акангнинг азаси деб бор буд-шуддан айрилдик. Етиб еганга тоғ ҳам чидамайди. Ўзимизнинг колхозда ишла. Дилдор келин аянг оғир оёқли. Ишга ярамай қолган. Эртами-индин кўзи ёриси бир-икки йил колхоз ишини қилолмайди. Дадам ўзингга маълум. Мендан умид қилманглар, болаларимни ўзим эплаб, қўлларингга қарамай турганимга шукур қилинглар. Жон ука, шу ерда қол. Ҳозир бировдан гина қиладиган пайт эмас. Яхши гапдан бошқа ёрдамим йўқ.

Низомжон опасининг гапларини чин юракдан эшитиб ўтирарди. Тўғри, қолиб шу ерда ишлаши керак. Рўзгорни ўзи қўлга олиши керак.

Бироқ, бироқ Дилдор яшаётган уйда туришни у ўзини ўзи ҳақоратлаш деб биларди.

Дилдорга ҳам у билан бир жойда туриш осон бўлармикан?

Қанчалик қийин бўлмасин, Низомжон қишлоқда қолишга, кексайиб қолган дадасига тирак бўлишга аҳд қилиб қўйди.

— Хўп. Қоламан, опа.

Низомжон Марғилонга тушиб, уйдаги аҳволни тушунтириб, ишдан бўшаб келди. Отаси Иноят оқсоқол яна тирикчиликнинг пайига тушиб эртадан-кечгача қўлига омбур, сим олиб супурги бойлади. Эшакка ортиб ўзи пиёда қор кечиб Марғилонга қатнайди. Рисолат ҳамон таъзиянинг расм-русмларини тўла-тўкис қиламан, деб рўзғорда борини барбод бермоқда. «Шундай укам тупроқда ётаверадими, ҳеч бўлмаса ўз топгани ўзининг маъракасига ярасин», деб Дилдорнинг бисотидаги борини битталаб бозорга чиқаряпти. Иноят оқсоқол ёшлигидан бир гапини икки қилмаган қизини бунақа харжлардан тиёлмасди. Оила изминин бутунлай унинг қўлига топшириб қўйган эди.

Низомжон Каримдан келган хатни Асрорага олиб борган эди. У билан анча гаплашиб, тушга яқин табиати равшан тортиб уйга келди.

— Дунёда нима гаплар бор, болам?— деб қолди отаси.

Низомжон энтика-энтика гап бошлади:

— Утган куни Фарбий фронтдаги қўшинларимиз пойтахт яқинидаги Можайск деган шаҳарни озод қилишган эди. Энди Москва области душмандан бутунлай тозаланибди.

Чол бу гапдан оғзини очганича анграйиб қолди.

— Шу билан уруш тамом бўладими?

— Йўқ, дада. Немис ҳали бизнинг еримизда.

Чолнинг юзлари яна бурушиб кетди. У соқолининг учини бармоғига ураганича тиззасига тикилиб қолди.

Рисолат Низомжоннинг олдига бир коса мастава келтириб қўйиб айвон устунига суянганича унинг хўрилатиб овқат ичишига қараб турарди. Оқсоқол ҳассасини дўқиллатиб кўчага чиқиб кетгандан кийин кўрпачага ўтириб, укасига тикилди.

— Низомжон, менга қара, укажон,— деди у журъатсизлик билан,— жигар жигарга ёмонлик раво кўрмайдими-а?

Низомжон унинг нима демоқчилигини билолмай ҳайрон бўлди. Елкасини қисди.

— Йўқ, аввал шуни менга айт. Жигарнинг жигарга ёмонлик раво кўрганини эшитганмисан?

Низомжон бош чайқади.

— Балли, ука. Мен опангман-а? Мен ҳам сенга ёмонлик қилмоқчимасман, дадам ҳам шундоқ. Кўп ўйладик. Ўйлаб-ўйлаб бир қарорга келдик. Энди гап сенда қолди. Йўқ десанг, илло-билло юз кўрмас бўлиб кетамиз.

Низомжон опасининг феълини яхши билади. У тутган жойидан кесадиган хотинлардан. Унинг дастидан поччаси дод дерди. Қилдан қийиқ топиб, жанжал чиқарарди. Шу феълидан икки марта қўйдй-чиқди бўлиб, уйга кўчини ортиб келган, беш боласини кўзи қиймаган поччаси ялиниб-ёлвориб яна кўчириб олиб кетган эди.

Албатта у Дилдорга ҳам кўп кўргиликларни солган бўлиши керак. У Дилдор кўчага чиқдим, дарров уйга кириб қутисини ковлаб нимаси бор, нимаси йўқлигини билиб оларди. Унга қайнагачилик қилиб иш буюрар, қилган ишидан албатта хато топиб, койир эди.

Низомжон опасининг гапни узоқдан бошлаб, даромад қилаётганидан бирон кўнгилсиз гап борлигини билиб, юраги шув этиб кетди. Агар шунчаки гап бўлганда у бобиллаб гапириб ташларди. Йўқ, у ялинганга ўхшаб, шартини аввал ўртага ташлаб гап бошляпти. Нима гап экан?

Опаси гапдан олдин жиндек кўз ёши қилиб ҳам олди.

— Аъзамжонгинам қандоқ йигит бўлган эди, қандоқ йигит бўлган эди-я. Қарчигаидек укамдан айрилиб ўтирибман. Менга осон тутма, ука. Сен ҳали ёшсан, биттагина болага ота бўлгин, жудоликнинг қанақа бўлишини биласан. У кетди. Ундан нима қолди? Худди дунёга келмагандек кетди. Суқсурдеккина хотини қолди. Эртами индин Дилдор албатта кетади. Бисот-бағални шипирноб, уйни шипшийдам қилиб кетади. Еш умрини беваликда хазон қилармиди? Укамдан ҳомиласи бор. Бола дунёга келса кимларнинг қўлига қарайди?

Унинг гаплари Низомжоннинг жигар-бағрини эзиб юборди. Бошини эганча пиқ-пиқ йиғларди у.

— Ойдеккина жувон қўлдан чиқиб кетмаса, дейман. Укагинамнинг боласи бировларнинг эшигида хор бўлма-са, дейман.

Низомжон опасининг гапларидан, Дилдорни кетқизма, шу уйда тураверсин, деган маъно англаб:

— Шу уй уники, даъвом йўқ, — деди.

— Йўқ, бошқа гап айтмоқчиман. Шариятда шарм йўқ, Дилдор қўлимиздан чиқиб кетмасин, дейман, Аканг-

нинг боласига ота бўлиб, пешонасини ситласанг, дейман. Шариат бунга йўл беради. Дадам уламолар билан гап-лашиб китоб кўриб келди.

Низомжоннинг танасига электр токи ургандек вужу-ди зирқираб кетди. Опаси нима деяпти? Акангнинг хотинига — келин аянгга уйлан, деяпти! Бу қандай гап! Бу гапни биров эшитса нима дейди? Унинг, юрт урушда жон олиб, жон бераётган пайтларида бирон хизмат билан шу курашга ҳисса қўшолмай майда ишлар билан уриниб юргани етмагандек, энди акасининг хотинига уйланиши қолганмиди? Наҳотки унда виждон бўлмаса, наҳотки иззат-нафс деган нарса бўлмаса! У опасининг, дадасининг гапига кириб шу ишга рози бўлса бир умр виждон азобида қолиб кетмайдими? Қандай яшайди? Одамларнинг кўзига қандай қарайди? Эрта-кинди уруш ҳам тугаб қолади. Омон қолганлар қайтиб келпшади. Шунда улар: «Сен нима қилдинг?», деб сўрашса нима деб жавоб беради? «Келин аямга уйланиб бурчак-бурчакда тирикчилик қилиб юрдим», дейдими? Ҳеч ким сўрамаса ҳам, Карим сўрайди.

Наҳотки опаси Дилдорга шунчалик меҳрибончилик қилаётган бўлса? Наҳотки акасининг ҳали туғилмаган боласига шунча меҳрибонлик қилса? Йўқ, унинг дарди бошқа. Низомжон опасининг дардини билади.

Дилдор кексайиб қолган Юнусали отанинг ёлғиз боласи. Ота қизини тўқис-туғал мол билан узатган. Унинг устига дардчил чолнинг беш кунлиги борми, йўқми. Оқ тунука томли ичкари-ташқарили ҳовлига Дилдордан бошқа меросхўр йўқ. Опаси ана шуларни ўйлаб, уни укасига раво кўряпти.

Наҳотки Дилдор бу гапларга рози бўлган бўлса?

Низомжоннинг сукутга кетганини опаси ризо аломати деб ўйлади-да, унинг елкасига қоқиб гапирди:

— Хўп дейишингни билардим. Энди гап шу. Дилдорнинг кўнглини ол. Уни бундан буёқ келин ая, деб чақирма...

Низомжон шердек бўкириб ўрнидан туриб кетди. У қалт-қалт титрар, кўзлари қинидан чиқай деб опасига ўқрайиб қарар эди.

— Мени ким деб ўйлаяпсиз? Шу гапни нима деб гапирдингиз? Одамгарчиликдан чиққан деб ўйлаяпсизми? Виждонсиз деб ўйлаяпсизми? Ўзимни осиб қўйсам қутуламанми?! Ўзимни чавақлаб ташласам қутуламанми?

Унинг бўғиқ, аламли бақиршидан йўлакда турган дадаси ҳассасиз, энгашганича ариқ лабига келди.

— Нима гап? Нимага бақиряпсан, аҳмоқ?

Унинг вазоҳатидан қўрқиб кетган опаси қочиб дадасининг орқасига яширинди.

— Мусулмонман дейсиз, дада. Шуми мусулмонлик?!

— Бақирма! Битта-яримта эшитиб қолса нима дейди?

— Акам гўрида тик турмайдими? Ҳеч бўлмаса арвоҳ хотира қилинг.

— Арвоҳ хотираси деб шу ишни қиляпмиз. Раҳматли акангнинг биргина ёдгори ёт-бегоналар қўлида хорзор бўлса майлими?

— Бу замонда ҳеч ким хор бўлмайди, зор бўлмайди.

Шу пайт чорбоғдан эчки етаклаб Дилдор кириб келди. У ота-бола ўртасида нима гап бўлаётганини билолмай эшик олдида тўхтаб қолди. У, Низомжоннинг шунча вақт йўқ бўлиб кетганига чол уни энди қийин-қистокқа оляпти, деб ўйлади. Иноят оқсоқол унга ёмон ўқрайди.

— Болам, сен ишингга қарайвер. Бу ўзаро гап.

Дилдор эчкини беҳига боғлаб, яна чорбоққа юра бошлаган эди, чол унга ўдағайлаб берди:

— Ҳой, эчки беҳининг пўстлогини шилиб ташлайди-ку!

Дилдор чурқ этмай, эчкини ечиб кўчага олиб чиқиб кетди.

— Бола, шунинг яхши билиб қўйки, менинг айтганимни қилсан.

Низомжон шу ёшга кириб дадасининг гапини икки қилган бола эмасди. Ҳамма вақт нима деса бош эгиб, хўп, деб келган. Иноят оқсоқол болаларини аямасди. Уларни бирон марта илиқ-иссиқ гап айтиб эркалатмаган. Акаси Аъзамжон гождроқ эди. У дадасининг гапига хўп дерди-ю, кейин ўзи билганча иш тутиб кетаверарди. Низомжон унақа эмас, соддалигидан, тўғрилигидан дадасига чап беролмасди. Мана, у умрида биринчи марта ота юзига тик қараяпти. Унинг ёмон қарашидан Рисолат безовталаниб қолди. Бирон қорин ҳол бўлмасин, деб ота-бола ўртасига кирди.

— Ҳой бола, жинни бўлма. Хўп, де!

— Йўқ!— у дадасига юзланди.— Дада, уялмайсизми. андиша қилмайсизми? Акамнинг тупроғи ҳали совиётмай туриб-а?..

— Дадаингга шунақа дейсанми, ярама!

Чол унга ўдағайлаб яқин келди.

— Хўп, десанг, деганинг, бўлмаса...

Юрагининг аллақаерида бир нима узилиб кетгандек Низомжон энтиқди. Кўзлари тиниб, олам қоп-қора зимистонга айлангандек бўлди. Икки тиззасида дармон қолмай оғир калтаклардан шалайим бўлиб йиқилиб, ўрнидан турганга ўхшарди. Дадаси нима қилмоқчи, оқ қилса-я. Унда дунёда кими қолади? Нимаси қолади? Энди унинг одам бўлиб яшашидан нима маъно чиқади? Низомжон кўзларини жавдиратиб дадасига қаради.

— Дадажон, ўйлаб кўрсангиз-чи? Уз болангизга шу кунни раво кўрасизми? Бунақада мени тириклайин кўмасиз-ку. Акамнинг ўрнига мен ўлиб кетсам бўлмасмиди!

— Кошки эди...

Низомжон хўнграб йиғлаб юборди.

— Жон дада, нятингиздан қайтинг. Барибир мен бунга кўнмайман.

— Шунақами?

— Дурустроқ ўйлаб кўринг...

— Шунақами?

Низомжон изтироб билан қичқирди:

— Ҳа!

— Оқ қилдим, сени! Сендақа болам йўқ! Оқпадарсан! Йўқол бу уйдан!

— У, бир муддат дадасининг ўт чақнаётган кўзларига маъюс боқиб турди-да, битта-битта босиб йўлак томонга юрди. У бирдан тўхтаб орқасига ўгирилди. Еш тўла кўзлари билан туғилган уйига, ҳовлига, болалик йилларида эмаклаб бориб сув ичган ариққа, чумчуқ боласини оламан деб тирмашиб чиққан кекса ўрик шохларига, варрак учирган том бўғотларига тикилганича туриб қолди. Оғилхона олдида занжирланган Олапар унга қараб думини ликиллатар эди. Низомжон бориб унинг бўйнидан кучоқлаб, бошларини, қулоқларини эзгилади. Зийрак ит бир нима сезгандек Низомжоннинг эзгилашларига туриб берди. Низомжон унинг бўйнидаги занжирини ечиб юборганда ҳам жойидан қимирламай маъюс қараб ётаверди.

Низомжон уйга кириб онасининг рамкага солинган суратини олиб чиқди-да, кўкрагига босганича ҳеч қа қарамай кўчага югурди.

У қайрағоч тагига етганда девор рахнасидан ошган бўлса керак нимчалари, тирсаклари тупроқ бўлиб кетган Дилдорнинг йўл ўртасида турганини кўрди:

— Нима бўлди?

Низомжон унга ёмон қаради:

— Айт, нима бўлди?

— Хонадонимизга кулфат олиб келдинг, шумқадам!

Низомжон йўлини тўсиб турган Дилдорнинг юзига қарамай ўтиб кетди. У алам билан йиғлаб қолган Дилдорга қайрилиб қарамади. Шамолдек елиб бораркан, қулоғида ҳамон, «оқпадар», «оқпадар», «оқпадар» сўзи такрорланарди.

У маҳалла кўчасидан чиқиб дала йўлига ўтиши билан қадами секинлашди. Ичидан келган кучли хўрсиниш томоғини куйдирди. Бир нима шитирлагандек бўлди. Ўгирилиб қараса, орқасида бошини эгиб Олапар эргашиб келяпти. У яна унинг бўйнидан қучди.

— Сен қол, сен қол. Сен оқпадар эмассан. Қол! Қол!

Ит унинг гапларига тушунмади. Яна эргашаверди. Низомжон ердан кесак олиб унга отди. Тегмади. Ит яна эргашди. Охири у каттакон тошни олди-ю, кучининг борича унга улоқтирди. Ит ангиллаб орқага қайтди-да, нарироқ бориб ўтириб олди. Низомжон кўздан йўқолгунча орқасидан маъюс тикилганча қолди.

Қишлоқдан узоқлаб кетган Низомжон қўйнидан она суратини олиб тикилди-да, ҳасрат-надомат билан инг-ради.

— Ая, аяжон!..

ИККИНЧИ БЎЛИМ

1

Ердан қор кетган бўлса ҳам, кўлмак сувларнинг бети эрталабга яқин пиёз пўстидек муз бойларди.

Баҳор баҳор экан. Олисда ўт ёнишига қарамай, шаҳарлар вайрон бўлишига, одамлар ўққа учишига қарамай барибир баҳор одамлар кўнглига аллақандай илиқлик олиб кирарди.

Ҳар якшанба тўн кийиб, этигини мойлатиб Марғилонга тушадиган қишлоқ йигитлари энди олисда — урушда.

Бу томонларга эндигина расм бўлган баланд пошпа-
ли туфлилар сандиққа тушган. Кийганда кўзни оладиган
кичиқ атлас энди қизларнинг кўнглига сиғмайди. Ҳам-
манинг кўзи фронт йўлида.

Зириллама гузаридаги катта қайрағоч шохига илин-
ган радиоскарнай тагига кунига тўрт маҳал одам йиғи-
лади. Одамлар жим. Ҳар ким сукут ичида фронт йўллари-
дан, вайрон бўлган қишлоқлардан, олинган шаҳарлардан
ўз боласини, акасини, укасини қидиради. Шундай сукут
билан яна тарқаб кетади.

Мана, тагин баҳор келди. Ҳувиллаб қолган дарахт
шоҳларига қушлар чўп ташиб ин қура бошладилар. Зи-
риллама гузари ҳам секин-секин гавжум бўла бошлади.
Баҳор одамларни уйдан етаклаб чиққан, офтоб зах уй-
ларнинг деразасидан мўралаб қишдан қолган рутубатни
ҳайдамоқда.

Деворлари нураб қолган ҳовлининг кунгай томонида-
ги айвонда кексагина бир хотин камзулига тугма қадаб
ўтирибди. Офтоб қиздирган қора кўрпачада ҳурпайиб
ётган мушук унинг қатим тортаётган қўлларига қараб
хуриллайди, ғалтак ипни олиб қочишга пайт пой-
лайди.

— Қўй, Мош, бу сенга ўйинчоқ эмас. Йўқотиб қўй-
санг, кейин илми қаёқдан топаман?

Мушук унинг гапларига тушунгандек, яна хурил-
лайди.

— Сен ўлгур гапга тушунармидинг, сенга ўйин
бўлса.

Хотин ишини битказиб ўрнидан турди. Устун олди-
га келиб бўй чўзиб кўча томонга қаради. Кўчадан гупчаги-
га мой тегмаган арава гиччиллаб ўтаётган эди. Эгарда
ўтирган киши мукчайиб ниманидир мингиллаб хиргойи
қиларди. Арава эшик олдига келиб тўхтади. Эгардаги
киши арава шотисига оёқ тираб девордап қараб қич-
қирди:

— Ҳо, Жаннат хола, уйдამисиз?

— Кираверинг, Умматали, кираверинг.

Умматали гуп этиб ўзини ерга ташлади-да, ҳовлига
кирди.

— Раис юборди,— деди у, у ёқ-бу ёққа аланглаб.

— Аравангизни деворга тўғриланг. Ана, олиб кета-
веринг!— Жаннат хола девор тагидаги буғи чиқиб тур-
ган гўнг уюмини кўрсатди.

Умматали ташқарига чиқиб аравани тўғрилади-да, қайтиб кириб паншаха билан рахнадан ошириб аравага гўнг ота бошлади. Хотин унга разм солиб туриб ичи эзилиб кетди. Қандоқ юрарди-я! Қишлоқда уни каттадан-кичик «Умматали паратка» дерди. Кийган киймига гард юқмасди. Чий бахмал нимчасининг кўкрак чўнтагидан соат занжири осилиб турарди. Энди букчайиб қопти. Кийимлари ҳам бир ҳолатда. Азизхони урушга кетди-ю, шу кўйга тушди.

Жаннат хола айвон лабига ўтириб унга тикиларкан, кўнгли алланечук бўлиб кетди. Уридан туриб олдига келди.

— Азизхондан хат борми, ўргулай?

Умматали паншаха дастасига бағрини бериб анча туриб қолди, унга қарамай, бир хўрсиниб олди-да деди:

— Анча бўлди келмаганига.

Жаннат хола негадир бош қимирлатди.

— Меникидан ҳам хат йўқ. Қандоқ қиламиз, ўргулай.

— Икромжондан-чи?— деди Умматали ерга қараб.

— Яқинда хат келган эди. Тинчман, дебдилар.

— Хайрият.

Умматали бошқа гап сўрамади. Ишини битказиб эгарга минди-ю, хайр ҳам демай жўнаб қолди.

Ҳовли жимжит. Мушук ҳамон хуруллайди. Кампир айвонда кафтини иягига тираганича ўтирибди.

Боласи турмай-турмай, якка-ёлғиз арзандаси Турсунбойни шамолни ҳам раво кўрмай авайлаб боқиб, катта қилди. Кечалари ухламай, шу ёлғизимнинг умирини узун қил, деб худога нола қилиб чиқарди. Ҳозир қаерларда юрган экан? Дийдорини бир кўриб ўлса. Турсунбойнинг алпдек қоматини бағрига бир босиб ўлса армони қолмасди.

Кампирнинг дилида, тилида кеча-ю кундуз шу гап.

Аmmo Турсунбойдан хат ҳам, хабар ҳам келмасди. Даласи ҳар хатида: «Турсун қалай, армияга чақирилмадими? Қасал-пасал бўлгани йўқми, нега хат ёзмайди?» деб сўрарди.

Ота унинг армияга кетганидан беҳабар эди.

Турсунбой кетаётган кuni онасига қараб турганда кўзларида ёш йилтирагандек бўлган эди. Жаннат хола ҳалигача билмайди — ўшанда ўгли йиғлаганмиди, ё пешонасидан томган тер йилтираб шунақа кўринганмиди?

Она кўзи олдида ўглининг қоп-қора қошлари, чақнаган кўзлари қолди. Йигирма бир йил атрофида парвона бўлиб, айланиб-ўргилиб боққан боласини уруш бағридан юлиб олди. Ҳозир у қаёқларда юрган экан? Очмикан, тўқмикан? Лекин она кўнглига таскин берарди: «Болам юрт ишига яраб қолди. Кўпга келган тўй экан, қандоқ қилай, қирқ йил қирғин бўлса, ажалли етган ўлади, ишқилиб, ёлғизим соғ-омон келсин!»

Жаннат хола ўрнидан турди-да, битта-битта босиб кўча эшигидан ташқарига қаради.

Дала офтобда яшнарди. Кимдир тўқ-тўқ теша уриб ишкомга лоя кесяпти. Катта ернинг охиридаги тош йўлдан юк машинаси гуриллаб ўтиб кетди. Кампир автомобиль овозини эшитмаганига ҳам анча бўлиб қолган эди. Бу товуш негадир унга урушдан аввалги пайтни эслатди. У Турсунбой билан шунақа машинада Марғилонга тушган эди. Эри Икромжон Москвадан келаётганда она-бола уни ўша ерда кутиб олишган.

Кампир кўчага чиқди-ю, беихтиёр гузарга қараб юра бошлади.

Бугун негадир Зириллама жуда гавжум. Идора олдида қора машина турибди. Қаллакланган толларга саккиз чоғли от бойланган. Кампир ҳайрон бўлиб самовар сўрисига ўтирди. Чойхўрлардан бири:

— Ота анча озиб қопти-я,— деди.

— Йўлдошвойга ҳам осон тутиб бўлмайди,— деди унга бир мўйсафид.— Бошида юртнинг ташвиши, уйқусининг мазаси йўқдир. Ўзимиз мисол, кичкинагина рўзгор деб не кунларни кўряпмиз.

Кампир уларнинг гапидан Зирилламага Йўлдош Охунбобоев келганини билди. У Охунбобоевни яхши танирди. Акаси билан бирга катта бўлишган. Икромжон билан бўлса яқин оғайни эди. У ҳар гал Марғилон келганида албатта Икромжонни суриштириб, ўзи Зирилламага келолмаса албатта олдириб кетиб, бирпас чақчақлашиб, ўзи Андижонга ўтиб кетар эди. Зирилламага келган пайтларида Икромжонни чақиртириб ўтирмай, ўзи тўппа-тўғри эшикни очиб кириб келаверарди. Утган йили Жаннат холанинг акаси Содиқжон вафот қилди. Йўлдош ота эшитганмикан?

Идорадан Охунбобоев билан Райимберди тоға чиқди. Уларга эргашган раислар сал орқароқда қолишди. Ота Тоғани қўлтиқлаб олиб чойхона томонга юра бошлади.

Улар қандайдир зарур гапни қизишиб сўзлашарди. Охунбобоев нимадандир жаҳли чиққандек Тоғага қаттиқ-қаттиқ гапирарди.

Улар сўрига яқинлашаркан, ҳамма ўрнидан турди. Бирдан отанинг кўзи Жаннат холага тушди.

— Ия, ия, синглим, тинчмисан?.. — Эшитдим. Икром фронтда экан. Хат борми? Эркатоё қалай, яхши юрибдими?

У устма-уст савол берганидан Жаннат хола нима деб жавоб беришни билмасди.

— Турсунбойингиз ҳам кетди.

— Битта ўзинг қолибсан-да? Содиқ ҳам қазо қилибди... — Охунбобоевнинг кулиб турган юзи бирдан жиддий бўлиб қолди. Икки қошининг ўртасига тугунчак тушди. Кўзлари бир нуқтага тикилганича индамай туриб қолди. Кейин дард, алам билан сўрига келиб ўтирди. — Кўпни кўрган киши эди. Яхши одам эди.

Бошқа гап айтмади. Узатилган пиёлани олиб индамай ўтираверди.

Ким билади, у Содиқжон билан ўтказган йигитлик йилларини эслаётibdими, йўқотган азиз оғайниси учун ичидан йиғлаётibdими. У шу кўйи анча жим ўтиргандан кейин совиб қолган чойни хўллаб, Жаннат холага қаради:

— Якка қолганинг ёмон бўлибди. Улар келгунча Тошкентга олиб кетайми? Бизникида тура турасан.

Жаннат хола бош тебратди.

Охунбобоев ўрнидан кўзғалди.

— Майли, ўзинг биласан. Райим, хабар олиб тур. Зориқтириб қўйма. Икром келганда уятли қилма бизни. Менга гапинг йўқми, синглим?

— Йўқ. Сизни кўриб акамни кўргандек бўлдим.

Йўлдош ота ўтирганлар билан ҳазиллашиб ўтиб кетди. Улар негадир шаҳар томонга эмас, далага қараб кетишди.

Жаннат хола ўрнидан турди. Яна уйга қараб йўл олди. У энди негадир ўзини сира ёлғиз қолганга ўхшатмасди. Бу ерда кимидир борга, кимнингдир нафаси димоғига тегиб турганга ўхшайверди. Хаёлидан ёмон ўйлар нари кетди.

Ҳувиллаб қолган уйда ёлғиз яшаш қийин. Ҳовли ютаман дейди. Аммо Жаннат хола ёлғизликка кўникиб қолганди.

Кеч кирди. Чироқ ёқиб айвонда яна кундаги ўтириши бошланди. У ёлғиз эмас. Хаёлида эри билан, арзанда боласи Турсунбой билан худди тўғрима-тўғри ўтиргандек гаплашарди.

Ой чиқди. Яланғоч новдалар орасидан ўтгунча бети тимдалангандек ҳориб-чарчаб терак учига чиқиб олди-ла, қимирламай туриб қолди.

Қўшни ҳовлида хўроз қичқирди. Қаердадир ит улди. Кимнингдир боласи бигиллаб йиғлади.

Бирдан эшик тагида ит вовиллади. У гўё уйга кириб қолган нотаниш кишини таламоқчидек жон-жаҳди билан вовилларди. Жаннат хола чўчиб кетди. Яна эшик томонга қулоқ солди. Эшик ҳалқасини кимдир қоқарди.

— Ким?— деди Жаннат хола безовталаниб.

— Мен, мен Жаннат. Оч!

Бу эри Икромжоннинг товуши эди.

Жаннат хола қандай қилиб эшик олдига борганини билмайди, зулфинни тополмай довдиради.

— Очсанг-чи, нима бўлди?

— Ҳозир, ҳозир.

Жаннат хола титраб-қақшаб аранг зулфинни топди-ла, эшикни ланг очиб юборди.

Ёғоч оёқли Икромжоннинг боши ва елкаларини ой ёритиб турарди.

II

Эрталаб Райимберди тоға келди.

У Икромнинг бир оёғи йўқлигини кўриб, юраги жиз этиб кетди. Аммо бунинг унга сездирмади. Қучоқ очиб кўришаркан: «Хайрият, хайрият тирик кўрдим!»— деди.

Ҳовлида хотин-халаж кўп. Эркаклар бири кириб, бири чиқиб туришибди. Ҳали нами кўтарилмаган супага ҳам бўйра тўшаб, шолча ёзилган. Эркаклар шу ерда. Самоварга тараша ташлаётган чол раисга чаккасидаги бир даста бинафшани олиб узатди. Тоға тўйиб ҳидлади-да, Икромжонга берди.

— Мана, баҳор нишонаси. Ҳидла, соғингандирсан.

Бинафша қўлдан-қўлга ўтди. Шу бинафша баҳона бўлди-ю гап баҳор, дала, бу йилги қилинадиган ишлар тўғрисида кетди.

— Тоға,— деди чой қуйиб ўтирган Умматали Райим-

Бердига қараб,— кеча ота келган эканлар. Тинчликми ишқилиб?

— Тинчлик. Езёвонга чиқиб келдик. Иш катта бўладиган. Бизга Наймандан ер беришяпти.

Найман — чўл тўқайининг ўртасида. У томонларда дехқончилик қилиш осон иш эмас.

— Тўқайда нима қиламиз? Пахта битармиди? Турган-битгани ботқоқ, пашшанинг уяси!..

Райимберди эндигина оқ оралаб келаётган мўйловини силаб илжайди:

— Ҳукумат бир иш қилса билиб қилади. Чўлга чиқамизу, пахта экиб кетаверармидик? У жойларда пахта битишига икки қовун пишиғи бор.

Икромжон гапга аралашмай бир чеккада жимгина ўтирибди. Райимберди чойни шимириб пиёла четини енгига артди-да, дастурхонга қўйди.

— Азбаройи колхозчига мадад бўлсин, егулиги ўзидан чиқсин, деб шундай қиляпмиз. Аввал икки йилгина шолни экамиз. Аммо лекин. Найманга кўчиш ихтиёрий. Ота айтдиларки, чўлга кўчиб чиққан оилаларга кузга қолмай бошпана қилиб берилади. Ҳар бригададан икки оила кетса — ўттиз тўрт хўжалик бўлади. Биноидек қишлоқ қуриш мумкин. Аммо кузгача чайлада яшаб туришга тўғри келади. Ҳар бир оилага ўн олти сотих томорқа, ўзига шолни экиб олади. Даромад тақсимотида қанчадан тушса бошқалар қатори яна олади. Менинча, бу ишга кўнмайдиган одам бўлмаса керак. Аммо лекин, бошқа колхозлар ҳам шундай қиляпти.

Раиснинг бу гапи кўпчиликни ўйлантириб қўйди. Чойга фотиҳа ўқилгач, ҳамма ўрнидан турди.

Шу кун келди-кетди бўлиб Икромжон кўчага чиқолмади. У туғилиб ўсган далаларига чиққиси келарди. Фронтда юраркан, бу ерларни тушида ҳам, ўнгида ҳам кўз олдидан нари кетказолмаган эди. Сал оёқ узилди дегунча остонага чиқиб дала томонга қарарди. Ҳали барг ёзмай сўррайган яланғоч новдалар даланинг йироқ-йироқларини тўсолмас, уфққача аниқ кўриниб турар эди.

Кеч кириб, келувчиларнинг оёғи узилиши билан, у кўчага чиқди.

Дала жимжит. Танга ёқадиган эрта баҳор шабадаси ғир-ғир эсиб, одам кўнглига аллақандай тўйғулар соларди. Икромжон айланиб юриб анҳор олдидан чиқиб қол-

гачини сезмади. Кеч ғира-ширасида сув қўрғошинга ўхшаб қорайиб оқарди. Икромжон бу анҳорда неча марта-лаб чўмилган. Уғли Турсунбой бир нафас кўздан йироқ бўлса, уни қидириб шу ердан топарди. Бола камгап, қиладиган ишини бировга айтмасди. Ота-бола жимгина уйга қайтишарди-да, иккови икки уйга кириб кетишарди. Эр-хотин супада ўтириб, ёлғиз болага узоқ умр тилаб ухламай тунни тонгга улашарди.

Турсунбой қаёқларда юрган экан? Кетар олдида Икромжон уни бағрига босолмади. Бу кунлар дилига армон бўлиб қолмасин ишқилиб. Икромжон ўз хаёлидан ўзи қўрқиб кетди.

Қизил баркашдек ой шошилмай осмонлай бошлади: Икромжон фронтда, окопда ётганида ҳам ой шунақа бўлиб чиқарди. Ушанда у аллақандай бола хаёлларга берилиб, шу ой Зириллама тепасида қандай кўринаётганини ўйларди.

У жимиб қолган далада яраланиб, қонсираб ётаркан, тепасида дум-думалоқ бўлиб турган ойга қараб, шунақа хаёлларни кўп сурган эди. Ушанда ҳам ой қонга белангандек қип-қизил бўлиб кўринган.

Анҳор суви аввал қизғиш бўлиб, кейин бир қорайиб олди-да, жилвалари эритилган кумушдек оқариб кетди.

Суви секин шилдирамоқда. Ешлигини, шўх олов болалигини оқизиб кетган шу анҳор ҳамон кимларнингдир болалигини оқизарди. У гўё: юр, олисларга қараб олиб кетай, деб Икромжонни чақираётганга ўхшарди.

Саратон офтоби танини куйдирган ўт болалар қий-чув, шовқин-сурон билан бу қирғоқларда жавлон уришарди. Бир-бирларига сув сочиб қувлашишарди. Сувдан тез чиққанларнинг танасига лой суртиб қочиб, уни бошқатдан чўмилишга мажбур қилишарди.

Уларнинг шўхликлари ана ўшанда шу тўлқинларга миниб узоқларга оқиб кетган. Энди улгайиб бири урушда жон олиб, жон беряпти. Бири қайдадир юрт ишини қиялпти. Турсунбой-чи? У ҳам урушда!

Урушнинг нималигини Икромжон яхши билади.

У камгап, ҳамма вақт кимнингдир раҳнамолиги бўлмаса ўзини эплолмайдиган боласини шерга айланиб кетган сезди. Турсунбой ҳаммадан олдинда, арслондек наъра тортиб ёв устига ташланаётгандек туюлди.

Оталар ўз болаларини дунёдаги болаларнинг энг зўри, энг хушбичими, деб билишади.

Дарҳақиқат, Турсунбой ниҳоятда кўркам йигит бўлган эди. У ўзининг шунақалигини билиб кўп бино қўярди. Ўзини сипо тутарди. Қизларга зимдан назар ташлаб, уларнинг қараётганини билиб гердайнброқ, писанд қилмайроқ турарди. Унга кийим жуда ярашарди. Ҳозир шинелда қандоқ юрган экан? Ярашгандир.

Отага у савлатли командирлардек бўлиб кўринарди.

Икромжон болалик излари тушган йўллардан, тор кўчалардан ёғоч оёқ билан аллавақтгача кезиб уйига қайтди. Хотини ухламай тиқ этса эшикка қараб ўтирган эди.

Икромжон ётмади. Эри-хотин чойни майдалаб шу бир-икки йил ичида бўлиб ўтган воқеаларни гаплашиб ўтиришди.

— Умматалининг Азизхони ҳам кетди дегин? Чўкиб копти бечора Умматали... Айтмоқчи, Қўчқорнинг ўғли мендан олдин кетган эди, хат-хабар борми ундан?

— Қишда қора хат келган. Аза очишди.

Икром бир нафас жим қолди. Кейин яна сўради:

— Олимдан-чи, Олимдан хабар борми?

— Ярадор бўлган экан, бир ойча туриб кетди.

Икромжон ёғоч оёғини чиқариб қўйган эди, сурилиб бориб айвон устунига тираб қўйган қўлтиқтаёғини тушириб юборди. Уни олиб, тут тагига бориб махорка ўради-да, жойидан қимирламай тек туриб қолди.

Жаннат хола эрининг қўлидаги қоронғида нурли чиқиқ бўлиб қимирлаб турган чўққа қараб ўйланиб қолди. Эри чекмасди, фронтдан чекадиган бўлиб келибди. Унга осон эмас. Бир ёқда оёғи бу аҳволда, боласи урушда. Не-не ниятлари бор эди бечоранинг, бу йил тўй қилмоқчи эди. Ишқилиб, кўп қатори болагинамнинг ризқи уйидан узилмаган бўлсин. Вой отинг ўчгур уруш, не-не ёстиқларни кўз ёшдан ҳўл қилмаяпсан-а!

Икромжон чекиб бўлган махоркани ерга урди. Ожиз учқунлар атрофга сачраб, сўнди. Кейин Икромжон айвонга келиб бир қўлига тиралиб ўтирди.

— Менга қара, хотин. Бунақада сиқилиб кетамиз. Бир нимадир қилиш керак.

Жаннат хола унинг гапига тушунмади. Нима қилиш керак экан? У эрига кўзларини катта-катта очиб қаради.

— Тоганинг гапини эшитдингми?

Тоға, бу — Райимберди. Кўпчилик уни шундай деб атарди. Жаннат хола унинг бояги гапларини эшитмаган эди. Шунинг учун бошини чайқади:

— Қолхоз Наймандан ер опти. Яқинда ўттиз тўрт силани кўчирма қилармиш. Борайлик, хотин. У ерда иш кўп, зора овунсак.

Жаннат нима дейишини билмади. Қандоқ бўларкин? Борса дуруст бўлармикан? У эрига савол назари билан қаради:

— Не ният билан уй қилган эдик. Болам келса қилириб сарсон бўлиб қолмасмикан? Шундоқ жойни ташлаб чўлда, тўқайда нима қиламиз? Яхшироқ ўйлаб кўринг, дадаси.

— Э, хотин. Иморат, уй кўзга кўринадиган пайтми. Не-не саройларнинг кул бўлганини кўриб келдим. Одамлар ертўлаларда оч-наҳор яшашяпти. Менга қолса борганимиз дуруст. Тўғри, чўлда тайёр уй йўқ. Бу ёз чайлада кун кўрамиз. Кузга бориб битта бошпана тиклаб олармиз. Уйинг ҳам тураверади.

Жаннат хола эрининг раъйини қайтаролмай кўнсада, уйни ташлаб кетгиси келмасди. Ҳовлининг ҳар бурчидан, уйнинг ҳар хонасидан Турсунбой кўришиб тургандек. Сандиқни очиб унинг кийимларига куя дори сепгиси келмасди. Назарида, боласининг ҳиди кетиб қолаётгандек. Шунинг учун ҳам кийимларини офтобга ёймай уйнинг ўзида қоқиб, шамоллатиб, яна сандиққа солиб қўярди. Ошхона қўрганларида дадасининг дўқи билан Турсунбой деворга ўзи лой чаплаган эди. Қўлининг изи шундоққина турибди. Жаннат хола уни яқинда кўрди. Шундан бери ҳар гал шу девор олдига келганда: «Қўлтинангдан ўргулай!» деб шувоққа юзларини суртарди.

Ўғлининг ҳиди келиб турган, деворида боласининг қўл изи қолган уйни ташлаб қаёққа кетади?

— Яхшилаб ўйлаб қаранг. Зирилламадан Тоға иш топиб берар,— деди у ялингансимон.

— Иш ҳар ердан топилади. Қаёққа борсанг бағрини очиб кутиб олади. Ҳали Тоға унайдим, унамайдими. Ўшнинг бу томони ҳам бор. Майли, ётайлик энди. Эртага бир маслаҳат чиқиб қолар.

Икромжон ечиниб ўрнига кирди-ю, қаттиқ чарчаган экан, дам ўтмай хуррак торта бошлади. Аммо Жаннат холанинг уйқуси қочиб кетди. Дам у ёнбошига, дам бу ёнбошига ағдариларди.

Ой томдан хатлаб ўтиб тут соясини ариқ бўйига олиб бориб қўйди. Ариқда сув қўнғироқ чалиб оқиб ётибди. Беҳи шохида мудраётган товуқ қанотини бир патиллатиб, жим бўлди.

Ҳамма нарса — жонли, жонсиз уйқуда. Фақат Жаҳнат холанинг кўзига уйқу келмайди. У киприк қоқмай ялангоч новдаларнинг енгил шабадада бир-бирига беозор урилишига қулоқ солиб ётибди. Унинг хаёллари жуда олисларда. Йўлга кирмай тупроққа қўйган болалари, эрининг бола етаклайдиган куиларини кутиб ўтказган пайтлари, ниҳоят, Икромжон Турсунбойнинг қўлидан етаклаб Зирилламага олиб чиқиб кетгани, боланинг гузардан этаги тўла шириликлар билан чуғуллаб кириб келгани, ана ўшанда эрининг юзидаги бир чиройли табассум, Турсунбой эртага мактабга боради, деган куни эр-хотин кечаси билан кийим дазмоллаб чиққанлари, ўша оқшом эрининг болани сартарошга олиб чиқиб сочини олдиргани, бола дарсдан чиққунча мактаб остонасида ўтирганлари, эрининг фронтга кетиши, унинг йўлига кўз тикиб ўтган кеча-кундузлари, Турсунбойга повестка келганда йиғлаганлари, шулар ҳаммаси бир-бир кўз олдидан ўтаверди.

Ўз оёғи билан уйдан чиқиб кетиб эри ёғоч оёққа суяниб кириб келди. Ўғли нима бўлади? Омонмикан? Бутун қайтармикан? Шу уйларда тўй-томоша бўлармикан? Боласини куёвлик сарпосида кўрармикан?

III

Уруш чақмоғи чақиб, одам ўлиб, шаҳарлар ёнаётган кунларнинг бирида кимсасиз Найман чўлига қараб икки отлиқ борарди.

Қамишлар орасида уларнинг боши гоҳ кўринади, гоҳ сувга шўнғигандек йўқ бўлиб кетади.

Бўриларнинг этни жимираштирадиган улиши, тўнғизларнинг кўксов йўталидек ёқимсиз товуши, эчкемарларнинг мурда нигоҳидек совуқ боқиши, ҳар ер, ҳар ерда қолган илон пўстларининг ожиз йилтираши ва ниҳоят, дўнгликларда ҳайкалдек қотган саҳро султони — чўл бургутларининг: бу менинг масканим, одамга йўл йўқ, дегандек виқорли боқиши бу икки йўловчининг юрагига ваҳм соломасди.

Олдинги отда Райимберди тоға. У елкасидаги кўштингни қўлига олиб олисларга бўй чўзиб қараб кўяди. Орқада кўпдан бери сукут ичида алланималарини ўйлаб махорка тутатиб келаётган Икромжонга ҳар замонда бир ўгирилиб қарайди, унинг хаёлини бўлмаслик учун яна отга беозор қамчи тегизиб жимгина кетаверади. Йўл гоҳ қуруқ, гоҳ ботқоқ оралаб ўтади. От ҳар ботқоқ кечганда қорнига сарғимтир кўлмакнинг муздек суви сачраб тегаётганидан эти дириллайди. Қулоқларини силкитади. Тоға Икромжонга қандайдир жуда зарур бир гап айтмоқчи, аммо айтгани юраги дов бермайди. Шу бир гапи унинг бутун вужудини ларзага солиши, ҳатто тақдирини ўша онда ё у ёқли, ё бу ёқли қилиши мумкин. Айтсинми?

Яқинда ҳарбий комиссарликдан одам келиб унга Турсунбойнинг фронтга жўнаётган эшелондан қочганини айтиб, бу томонларга келган-келмаганини суриштирган эди.

Айтса Икромжоннинг ҳоли нима кечади? Мана шу кочоқ — унинг битта-ю битта боласи. У фақат шу боласи учун яшаб юрибди. У шу ўғлини юрт ишига яроқли мард бола бўлганидан фахрланади. Эҳ-ҳе, унинг кўнглида ҳали қанча орзулари бор.

Агар тоға шу гапни айтса... Йўқ, айтмагани дуруст. Вақти келиб, мавриди келиб ўзи билиб олар.

Тоға от жilовини дўнгликка бурди. Ёввойи жийда шохларини, қуриб қолган қамишларни қасир-қусур босиб от тепага чиқди. Дўнгда чакмонини елкасига ташлаб ўтирган одамдек турган ваҳимали бургут беозор қанот силкиб, худди сувда сузаётгандек тик осмонга кўтарилди. У икки отлиқ тепасида бир айланди-ю, қамишзорга санчилгандек шўнғиб кетди.

Улар турган дўнгликдан чўлнинг узоқ-узоқлари кўринарди. Йилнинг бу фаслида чўлнинг ҳамма ёғи бир тусда бўлади. Қум ҳам, тўқай ҳам, ботқоқ юзида зардоб бўлиб ётган кўлмак ҳам сап-сариқ. Сал кун ўтмай баҳор жалалари бошланади. Қамишзорлар яшилланади, қирларда лолақизғалдоқлар гулхани ёнади. Аммо қум малла тўнини ечмай тура беради.

Ҳозир ҳамма ёқ сап-сариқ бўлганидан чўл қаердан бошланиб, қаерга туташишини билиб бўлмасди.

Райимберди тоға бу томонга кўп келмаган. Ешлигида болалар билан мол боққани унча узоқ бормасди. Бўридан, эркемардан кўрқарди. Кейин колхоз тузилган

йиллари бу ёқларга келишга қўли ҳам тегмади, келишга зарурат ҳам йўқ эди. Мана, ҳар иш ўз мавриди билан бўларкан. Энди кетяпти. Бутун бошли бир қишлоқ тузгани кетяпти. Қишлоқ қаерда бўлади, қаерга нима экилади, шу бугун ҳал бўлиши керак.

Соғ оёғини узангига тираб от устида тик туриб чўлга тикилаётган Икромжон унинг хаёлларини бўлгиси келмай яна эгарга ўтирди. Халтачасидан махорка олиб ўрай бошлади. Тоға ўгирилиб унга маъноли қараб қўйди.

— Икром, илгарни келганмисан?

Икромжон махоркасини ўт олдириб бўлиб бир-икки тортгач, бафуржа жавоб берди.

— Келганман. Кўп келганман: Қумга етмасдан чапга бурилсак катта яланглик бор. Ана ўша ерда Йўлдошбой акам икки туп тол экканлар. Қуриб қолмаган бўлса, катта тол бўлиб кетгандир. Канал қурганимизда, бир кун, юр, деб қолдилар. Унда кунлар исиб, лолақизгалдоқлар қовжираб қолган пайт эди. Икки кун шу чўлнинг у бошидан кириб, бу бошидан чиққанмиз. Уша толни топсак бўлди. Агар бошқа колхозлар биздан олдин келиб танлаб қўймаган бўлса ўша жой бизники. Ундан ташқари, каналга яқин жой, сув олиб келиш осон бўлади.

Кун ёйилиб елкани офтоб қиздира бошлади. Узоқ-яқиндан ўрдакларнинг гақ-ғуқи эшитилди. Қаердадир бўри улиди.

Райимберди отдан тушиб, хуржунни ажриққа ташлади-да, кўлмакда қўл ювиб, белбоғига арта бошлади.

— Туш, Икром, нонушта қилиб олайлик. Қорнинг ҳам очгандир.

У хуржунни титкилаб тунука чойнак билан кружка олиб ўртага қўйди. Икромжон ҳам эгардан тушди. Икковлашиб жийда шохидан уч оёқ ясаб чойнакни илишди. Хуржуннинг бир кўзидаги катта шиша баллондаги сувни авайлаб олиб чойнакни сувга тўлдириб, тагига ўг қалаб юборишди.

— Жуда ов боп жойлар,— деди Икромжон.— Ўрдакнинг кони.

— Балиқни айтмайсанми!

— Ҳа. Балиқ ҳам. қуён ҳам, тўнғиз ҳам бор. Қум томонларга ўтсанг кийик сероб. Аввал кўчиб олайлик, ғўштга қийналмасмиз. Сув сал тахчил бўлар дейман.

Тоға ўйлаб ўтирмай жавоб қилди:

— Ишни каналдан ариқ очиб келишдан бошлаш керак.

Чой қайнади. Икромжон белбоғининг учига тугуғлик чойдан бир чимдимгинасини чойнакка ташлади. Тоға нон ушатаркан, Икромжоннинг ёғоч оёғига қараб бир муддат ниманидир ўйлаб қолди.

— Кўп қийналдингми?— деди у аллақандай ачиниш оҳангида.

— Қирт-қирт кесяптиямки, тептак Турсунбойим кўзимга кўринади. Худди мени кимга ташлаб кетяпсан, деётганга ўхшайверади. Йўқ, ёлғизимнинг толенга ўлмадим, омон қолдим. Келсам у ҳам кетибди. Кетар олдида дийдорини кўролмай қолдим. Ишқилиб, омон қайтсин. Агар худо кўрсатмасин, унга бир нима бўлса тамом бўламан...— Икромжоннинг овози титради.

Тоға унга қараб туриб ич-ичидан ёнади.

Билмайди, билмайди бечора, Турсунбойининг қочганини у билмайди. Қидириб юришганини билмайди.

— Ишқилиб, мен бу ёқларда юганимда болам қайтиб келса уйдан тополмай сарсон бўлиб қолмасин-да. Келиб қолса, Тоға, ўзинг Найманга бошлаб келсан-да.

Райнмберди бош ирғаб қўйди.

Ўрниларидан туришди. Яна тўқай, ботқоқ оралаб кетишди. Тўқай орасига суқилиб кирган қумликдан ўтишгач, олисда ҳали барг ёзмаган дарахтнинг новдалари чувалашган қизғимтир индек бўлиб кўринди.

— Тол, ўша тол!— деди Икромжон.— Йўлдошбой акам эккан тол.

Тоға отга қамчи босди. Улар етиб келган жой олтиетти гектарлардан мўлроқ яланглик эди. Шу сайхонликнинг ҳар ер-ҳар ерида тўдалашиб қамишлар ўсиб ётарди. Икромжон от жловини эгар қошига омонатгина чулғаб тол тагига келди. Иккала толнинг танаси ҳам йўғонлашиб, шохлари тарвақайлаб кетибди. Тоға толнинг бужур танасига шапатилаб уриб қўйди.

— Мана шу ерда қишлоқ бўлади!

Кейин у ёқдан-бу ёққа юриб атрофни томоша қила бошлади. Шу юришида у кўп нарсаларни хаёлидан ўтказарди.

Бу ботқоқларда тирикчилик қилиш осон бўлмас: Чивинига чидашни айтинг. Бошпана тиклаш, ускуна ташиб

келтириш. Келишга келиб қўйиб қочиб кетадиганлар ҳам чиқиб қолар. Қийини шу бир йил. Бир йилда эпаккага келтириб олишса марра уларинки! Иморат ускунасини қайдан топса экан?— Унинг хаёлига уруш бошланиши олдидан девори кўтарилиб усти ёпилмай қолиб кетган маданият саройи келди. Сарой учун аллақанча тахта, ёғоч, тунука олдириб қўйган.

— Икром, эсингда борми, Новосибирга икки вагон узум, бир вагон анор олиб борганинг?

— Эсимда, эсимда,— деди Икром.— Ушанда роса ёғоч босиб келган эдик.

— Ҳа, балли, ўша ёғочларнинг биттасини ҳам бегона қилмаганман. Сарой қуришга асраб юрган эдим. Уруш тугасини, сарой ҳам бўлиб кетади. Уша ёғочларни шу ёққа ташитамиз. Нима дейсан? Етмаганига терак кестирамиз. Тунука бору, етмайди. Майли, тунука бўлмаса ҳам ҳозирча қоғоз ёпиб турамиз.

Икковлари ҳам қизишиб кетишди. Қаердан кўча очилади, қаерга уй тушади, қаерга контора бўлади, қаерга қудуқ қаздириш керак, у ёқдан бу ёққа юриб жой танлашарди.

— Пойдеворга семон қўймаса фишт шўр босиб уқаланиб кетади. Семонга қалайсан, Тоға?

Райимберди кулиб қўйди:

— Бу томонидан хотиржам бўлавер. Қувасойдан ташитамиз. Нима семон кегарди, ўн беш машина келтирсак бемалол етади. Эртагаёқ Абдуҳалилни Қувасойга жўнатаман. Шартнома қилиб келсин. Майли, ишчиларга нима керак бўлса биз ҳам юборайлик. Қовун дейишса қовун, узум дейишса узум. Йўқ, дейишмас. Фишт керакмас, семон пойдеворнинг устига пахса урса жуда антиқа чиқади. Аммо лекин, ҳамма ўз деворини ўзи уради. Бола-чақаси билан уннаса, бўлиб кетади. Бўлди. Иш битди.

Куюёш тепага келган. Қумлик томондан илиқ шабада эсарди.

— Биляпсанми, Икром, кўклам шабадаси юриб қолди. Энди куртаклар уйғонади. Ер уруғ сўрайди. Дехқоннинг иши энди бошланади. Қани, кетдик.

Тоға узангига оёқ қўя туриб яна қайтди.

— Битта ишни чала қилибмиз, шошма!

У кўкрак чўнтагидан дафтар-қалам олиб тиззасига қўйди-да, йўғон-йўғон ҳарфлар билан шундай деб ёз-

ди: «Бу жой Заркент колхозининг Найман участкаси-дир».

Кейин у Икромжонга қараб, қалай дегандек илжайди.

— Шундай қилмасак, бошқа колхозлар ҳам бугун-эрта жой қидириб келиб қолишади. Олиб қўйишмасинда. Охунбобоев отанинг гапларига қараганда, юздан ортиқ колхоз чўлдан жой оларкан. У томони Анжон, бу томони Наманган, Қўқон тараф, хуллас, чўлни доира шаклида ўраб ўзлаштириб келинавераркан. Бизники шу жой. Тамом!

Хат ёзилган қоғозни тол ковагига суқиб бир қарашда кўринармикан, дегандек орқароққа қайтиб қаради. Қоғоз бемалол кўриниб турибди. Шундан кейингина хотиржам отга миниб орқага қайтишди.

Улар йўлнинг ярмига етмасданоқ қуёш ботиб кетган, осмони фалакда сузиб юрган увада булутларни қип-қизил чўққа айлантирган эди. Зум ўтмай бу шафақлар ҳам сўнди-ю, бутун олам қора чодирга ўралгандек бўлди-қолди.

— Йўлдан адашмадикми?— сўради Тоға.

— Йўқ, от адашмайди. Келган йўлдан кетяпмиз.

Болалар қўлидаги шардек қип-қизариб ой аста кўтарила бошлади. Бўриларнинг ваҳимали улиши авжига чиқди. Чирилдоқлар темир эговлагандек товуш чиқаради, қамишлар орасидан чиябўриларнинг кўкимтир кўзлари ўчади, ёнади...

Райимберди ваҳимали товушларга қулоқ солиб борар экан, аллақандай гурур ё ички бир туртки олиб чиққан товуш билан деди:

— Эсингда бўлсин, ошна. Мана шу товушлар қулоғингда турсин. Шу жойларда қамиш ёқиб, ботқоқ қазиб, чивинга таланиб қишлоқ қурамыз. Болаларимиз урушда жон олиб, жон беришаётганда биз бекор турганимиз йўқ. Шу эсингда турса бас.

Икковлари ҳамон қамишларни шитирлатиб йўл босишар, ҳали қишлоқ чироқлари кўринмас эди. Олдинда ҳам, орқада ҳам бўриларнинг увиллаши-ю, чирилдоқларнинг товуши ҳоким эди.

Аммо Икромжон на бўри товушини эшитар, на юзларига урилаётган қамишларнинг шитирлашини сезар эди. У фикран ўгли билан гаплашар, гоҳ уни йўқотар, гоҳ оловлар ичидан топиб бағрига босар эди.

Туманли осмонда ой худди дока чодир орқасида ёқилган шамдек шаклини йўқотган. Зириллама гузаридаги биттагина симёғочда электр чироқ ёниб турибди. Движокнинг бир маромда айланмаганидан у ҳам кўз қисаётгандек липиллайди. Четларида тераклар ўсган кўчадан икки отлиқ чиқди. Уларнинг бири Тоға, бири Икромжон. Тоға правление олдида отдан тушди-да, кутиб турган қоровулга отнинг жиловини тутқазиб Икромжон билан хайрлашиб қоронғи йўлка бўйлаб кетди. Икромжон совқотганидан бир пиёлагина аччиқ кўк чойга зор бўлган эди. Шунинг учун ҳам у от жиловини самовар томонга бурди.

Чойхўрлар йўқлигидан чойхона барвақт ётган, ичкарида самоварчи тоғорага қайноқ сув қуйиб жўмрагига жез қопланган чойнакларни, чегалана бериб олапес бўлиб кетган пиёлаларни юваётган эди. Икромжон отни толга бойлаб ичкарига кирмоқчи бўлиб турган эди, сўрида мукка тушиб ғужанак бўлиб ўтирган бир одамга кўзи тушиб тўхтади. Унга яқин келди. Икромжон бироп йўловчи бўлса керак, ўткинчи машинани кутиб ухлаб қолган бўлса ажаб эмас, деб ўйлади-да, индамай ичкарига кириб кетди.

— Бахайр, бемаҳалда йўқлаб қопсан, иним,— деди самоварчи чол уни кўриб.

— Битта аччиққина қилиб дамлаб беринг!

— Хўп, хўп, иним! Эндигина дамлаб қўрга тикиб қўйган эдим.

У оташхонадаги чойнакни олиб, тагини кир сочиқ билан артиб, Икромжоннинг олдига қўйди.

— Совқотибсан, иним. Маълонга тушганмидинг?

— Наймандан келяпман, отахон. Тоға билан ўшаққа борган эдик.

— Ов қилдингларми? Қашқалдоқ сероб пайт ҳозир.

Чол ўзининг бола пайтларида Найман чўлига кўп борганини гапириб кетди.

— У пайтларда тўқайга одам киролмасди. Еввойн тўнғиз демаган қайнаб ётарди. Урдок ов қиламан деган мерган Найманга борсин. Маълонда комбинат энди қурилаётган пайтлар эди. Урис техниклар валасанинг миниб елкасида қўштиғ билан Наймандан тўнғиз уриб келишарди. Билмадим, ҳозир Найман қандоқ бўлиб

кетган экан. Тўқайда ўш қадам олдинроқ юрган отликнинг боши кўринмай кетарди.

Икромжон чой ҳўплар экан, ташқаридаги сўрида ўтирган киши эсига тушди. Биронта ногирон фронтовик бўлмасин, тагин.

У пиёлани наматга қўйиб ташқарига чиқди.

Туман сал тарқаб ғира-шира ойдин бўлиб қолган эди. Нотаниш киши энди икки тиззасини қучоқлаб қоронғиликка сокин тикилганча қимирламай ўтирарди.

— Ҳа, меҳмон, йўл бўлсин?— деди Икромжон унга яқин келиб.

Нотаниш киши бошини кўтариб унга қаради: ёшгинз йигит.

Бу — Низомжон эди.

— Марғилондан келаётган эдим. Анжон томонга машина бўлиб қолармикан, деб кутиб ўтирибман.

Низомжоннинг овози титраганидан Икромжон уни совқотган гумон қилиб ичкарига таклиф қилди.

— Бемаҳалда бу ерда ўтирма. Ичкарига кир, ука. Бирон пиёла чой ич!

Низомжон итоаткорлик билан ўрнидан туриб ёнбошидаги тугунчасини кўтариб унга эргашди. Икромжон ёруғда боланинг башарасига қараб қўрқиб кетди. Боланинг юзлари сарғайган, ўзи титрарди.

— Бола, безгак тутганга ўхшайди сени.

Икромжон унинг пешонасига қўлини қўйиб кўрди.

— Иситманг баланд-ку.— Унга қайноқ чой тутди.— Ич, ич бун! Анжонда киминг бор?

— Ҳеч кимим йўқ.

— Қаерликсан?

— Чортеракданман. Тарихим узоқ, амаки. Бошим оққан томонга кетялман. Акамнинг таъзиясидан келялман. Ундан қора хат келган.

Икромжон унинг бу гапларидан ҳеч нарса тушунмади. Шу аҳволда, иситма жазави қилиб турган пайтда қаёққа боради? Қўнадиган бошпанаси бўлмаса.

— Аҳволинг чатоқ, бола. Қани тур, бўлмаса. Сени уйга олиб кетмасам бирон дардга чалиниб қоласан.

Низомжоннинг кўлдан бери энди илиқ сўз эшитиши эди. Қайга борса оёғининг тагидан бирон фалокат чиқиб туради. Ҳали оқ-қорани дурустгина танимаган йигитча бу қийинчиликлар, виждон изтироблари олдида савдо-йидек каловлаб, тақдирнинг аёвсиз ўйинидан гаранг

бўлиб қоларди. Уз уйига сизмаган, жигарлари бағридан жой тополмаган Низомжон бу нотаниш кишининг уйига сизармикан?

У минг хил хаёллар билан кичкинагина тугунчадан иборат бисотини қўлтиқлаб Икромжоннинг орқасидан ташқарига чиқди. Низомжонни чинакамига безгак тутган эди. У қоронғида нотаниш киши орқасидан бораркан, икки тиззасида мадор қолмаганидан юраётганга эмас, судралаётганга ўхшарди.

...Улар бир тавақали эшик олдида тўхташди. Икромжон қамчи дастаси билан эшикни беозор тақиллата бошлади. Хотин кишининг «Хув!..» деган товуши эшитилди.

— Келдик, ука,— деди Икромжон от эгаридан хуржинни оларкан.

Эшик очилди.

— Қаёқда қолиб кетдингиз, хавотир олиб ўлдим.

— Меҳмон бошлаб келдим, хотин.

Икромжон шундай деди-ю, жиловдан тортиб, отни йўлакдан бошлаб кирди.

— Меҳмонни уйга олиб кир, мен отга пича ем ташлаб қўяй.

Айвонда чироқ ёниб турганидан Низомжон хотиннинг юзини аниқ кўрди. У элликка етмаган бўлса-да, юзларини ажин босган эди.

— Қани, юраверинг, болам, юраверинг.

Олдига брезент чодир тутилган айвон четида сандал бор эди. Хотин илдам чиқиб янги якандоз ёзди-да, Низомжонни юқорига ундади. Низомжон пойгаҳга омонатгина ўтирди. Ҳали қоронғида Низомжон сезмаган экан, Икромжон айвонга чиқаётганда бир оёғи ёғоч эканини кўрди. Урушда бўлганини пайқади.

— Кампир, аччиққина хўрда қилиб бер, меҳмон болани безгак ушлаб қолибди. Кўряпсанми, аъзойи бада ни қақшаб кетяпти.

Кампир Низомжонга бир назар ташлаб шошиб ошхона томонга кетди. Икромжон сандал кўрпасини кўтариб бош суқди-да, оловни очиб қўйди.

— Бола, сен унақа ийманиб ўтирма. Мана бу ёққа ўтиб жойлашиб ўтир. Ҳозир безгак кўп. Қўявер, ташвиш қилма. Давоси осон. Аччиқ хўрддан ичиб, битта терласанг, зора тузалиб қолсанг.

Сандал иссиғи баданига ўтиши билан Низомжон-

нинг кўзи илинаверди. То хўрда сузилиб келгунча у бир томонга қийшайиб ухлаб қолган эди.

— Уйғотмай қўя қол. Эрталаб иситиб берарсан. Бола кўп уринган кўринади.

— Ким ўзи, бу бола, дадаси?— деди Жаннат хола секингина.

— Бир бандайи мўминнинг боласи-да, ким бўларди. Бечора кўп уринганга ўхшайди. Бошидан кўп савдолар ўтган кўринади.

— Ҳали уни танимайсизми?

— Гузардаги самовар сўрисида ғарибгина бўлиб ўтирган экан. Кўриб юрагим эзлиб кетди. Етимга ўхшайди. Акасининг таъзиясидан келаётган экан.

Икромжон куни билан тўқай кезиб қаттиқ чарчаган эди. Овқат ичиб туриб ҳам икки марта эснаб олди.

— Жой қилиб бера қол, хотин, ётай.

Жаннат хола оёқ томонини сандалга тўғрилаб унга жой солиб берди. Низомжоннинг бошини кўтариб ёстиқ кўйди. Устига кўрпа ташлади. У боланинг бошига ёстиқ қўяётганда юраги жиз этиб кетди. Назарида, Турсунбойни келгану, чарчаб сандал четида ётиб қолган...

Худди аёзда ҳовлида қолган челақ бетидаги муздек эй кўкда танҳо, ғарибгина сузаётган кечада Жаннат холани хаёл аллақаёқларга судраб кетди.

Ўз боласининг нафаси, ҳиди келиб турган бу бегона бола бошида ўтириб ёлғизи Турсунбойини ўйларди.

Турсунбойга қизамиқ чиққанда эр-хотин кечалари унинг бошида ана шундай тонг оттиришарди. Ёлғиз ўғил Турсунбойни ер-кўкка ишонмасди. У салгина иситма чиқазса эр-хотиннинг рангида қон қолмас, еган-ичганлари ичларига тушмас эди. Турсунбой қизамиқ чиққанда уларни кўп қийнаган эди. Эрка ўсган болани парҳезде тутиш жуда қийин бўлган. У туфайли эр-хотин кўп уришишарди. Даласи койиса онаси уни пуф-пуфлаб овулар, онаси койиса дадаси бола қолиб онасига ёпишар эди.

Турсунбой соғлом ўсди. Уларнинг толеига у ҳар қандай дардни ҳам енгил ўтказарди. То кўкйўтал бўлгунча Икромжон далама-дала кезиб кўкқарға овлади. Она, болам ҳали хом, шу кўкйўталдан ҳам омон-эсон ўтиб олса эди, деб ташвиш тортарди. Турсунбой бир-икки кун йўталиш билан бу дардни ҳам ўтказди. Кўкқарғанинг пати ҳам даркор бўлмай қолди.

Пешонадаги битта-ю битта болани эр-хотин ана шундай ташвиш, ана шундай меҳрибончилик билан катта қилишди. Уруш бўлмаганда аллақачоноқ уйлантириб қўйишарди. Мана шамолни ҳам раво кўрмаган ёлғизларни урушда. Уқлар портлаган, ҳар дақиқа ўлим таҳдид қилиб турган фронтда ҳоли нима кечди экан?

Жаннат хола бегона нотоб бола тепасида ўтириб ўз боласини ўйларкан, кўзларидан думалаб тушаётган қайноқ ёшлари ажинли юзларини куйдирарди.

Низомжон ингради. Жаннат холанинг ҳуши ўзига келди. Беихтиёр пешонасига ориқ панжаларини қўйди. Ҳали ҳам куйиб ёняпти.

Низомжон алаҳлай бошлади.

— Дилдор, Дилдор! Қандай чиройлисан! Касофат Дилдор! Сен бизни хонавайрон қилдинг! Ака, ана Дилдор! Дадамга айтинг, ака, дадамни йўлга солинг. Опамни уришиб қўйинг. Айтинг, Дилдор кўнмасин! Дилдор, Дилдор... Оқпадар! Ким оқпадар? Кет, кет, Олапар! Кет, кет, Олапар! Қайт уйга, сен оқпадармассан!.. Қайт! Йўлимни тўсма, Дилдор...

Жаннат хола унинг гапларидан ҳеч нарса тушунмади. Дарров ўрнидан туриб сочиқни ҳўллаб пешонасига босди. Низомжон яна нималардир деб жим бўлди. Ингради.

У ҳар инграганда Жаннат холанинг юраги эзилар, кўзига Турсунбой бўлиб кўриниб кетар эди. Турсунбой қонга беланиб бегона кишининг уйида ётибди. Нотаниш хотин унинг бошида ўтириб ярасига малҳам қўяпти.

Оналар шундай бўлади. Улар учун боланинг бегонаси бўлмайди. Бола зотики бор, она кўнглини эритади. Оналар боласини чертган кишини, «қўлинг сингур», деб қарғайди.

Бола ҳатто кексайиб печа-неча боланинг отаси, бобоси бўлганда ҳам боши ёстиққа етгундек бўлса, тани сая огригудек бўлса даставвал, «она» деб чақиради. Аллақачон қабрга қўйилиб, тупроғи совуган онасини чақиради.

Низомжон у ёнбошидан бу ёнбошига ағдариларкан, «ая, аяжон!» деб ингради.

Жаннат хола, беихтиёр:

— Энагинанг айлансин, бўтам, сенга нима бўлди?— деб юборганини сезмади.

Низомжон кўзини очганда айвонда ҳеч ким йўқ эди. Брезент чодир орқасида кимдир тўқ-тўқ қилиб ўтиб ёрарди.

У қаерда ётганини, бу ерга қандай келиб қолганини билмади. Сандал четида кўзини очмай уйғоқ ётганича шу яқин кунларда кўрган-кечирганларини унутиб, аввалгидек ўз уйимдаман, деб ўйлаган эди. Кўзини очса, бегона уйда экан. Дарҳол, танини зирқиратган, юрагини бурда-бурда қилган кечмишини эслади. Тушига уйи, дадаси, акаси, Дилдор кирибди.

Аъзамжон ҳовлида ўрикка суяниб маъюс турганмиш. Дадаси билан опаси унинг юзига қарашолмасмиш. Дилдор дераза олдида пиқ-пиқ йиғлаяпти. Онаси кўча эшигида туриб оstonадан ўтишга унамай Аъзамжонни чақиряпти.

— Юр, юр, болам, кетайлик, кеч бўлиб қолди.

У ота билан ака ўртасида нима қилишини билмай турган Низомжонга ташвишли бир қараб қўйди.

— Энди сенга жабр бўлади, болам, ўз йўлингни ўзинг топ, кетимиздан борма!

Низомжон марҳум онаси ва акасининг юзларини шундоққина кўрди. Ўзгармаган, аммо негадир икковининг ҳам бўйи жуда узун бўлиб кетганмиш.

Низомжон хомуш ўтириб онасини эслаб кетди. Назарида онаси ҳозир ошхонада ўтин ёряпти. Нега ўзи ўтин ёради? Утинни ҳамиша Низомжон ёриб берарди-ку? Шу пайт кўйлагини липпа урган Жаннат хола хокандозла ланғиллаб турган чўғ олиб келди.

— Вой, кўзингни очибсан-ку, болам. Ҳозир сандални бозиллатиб бераман.— У олов солаётиб, сандал ичидан гўнғиллаб гапирарди:— Кечаси жуда кўрқитвординг, иситманг баланд эди. Касалинг безгак, болам. Мен ҳам бу ўлгурнинг дардини кўп тортганман. Амакинг гузарга чиқиб кетди, ҳозир дори олиб келади.

Амаки, ким бўлди? Низомжон у одамни кўрмаган, эшитмаган-ку!

Кеча Икромжон уни самовар сўрисида гужанак бўлиб ўтирганда олиб келганини эслаёлмайди. Марғилондан Зирилламагача узоқ йўлни иситма аралаш пиёда босиб келганидан қаттиқ чарчаган, кечадан бери туз

татимагани ҳам ўз кучини кўрсатган эди. Ушанда Низомжон ўзини билмасди.

Ҳозир у шу ўтиришда ўйлаб ўйинга етолмади. Бу меҳрибон кишиларнинг кимлигини билолмади.

— Кечаси хўрда-мастава пишгунча ухлаб қолдинг. Ушани иситяпман, серқалампир қилиб ичиб олсанг, терлаб тузалиб қоласан. Безгакнинг давоси шу, болам. Нега амакинг ҳаяллаб қолди-я. Бу аптектдан тополмаган бўлса паригисига кетдимикан?!

Жаннат хола тоқчадан коса олиб, бир оздан кейин мастава кўтариб келди.

— Муручипи кўпроқ сепиб қўйибман, майли, фойда қилади.

Низомжон ийманиб косани қўлидан олди. Кампир, бола тортинмасин деб ўзи ташқарига чиқиб кетди. Низомжон қошиқ солиб маставани хўр-хўр ичаркан, тишига қумга ўхшаш бир нима тегиб гичирларди. У, гуручида майда тош кўпроқ экан, деб ўйлади. Шунга қарамай хўрдани тагигача ичди.

Низомжоннинг хабари йўқ, бу оддий хўрда эмас эди. Жаннат хола қора қўғизни оташкуракда куйдириб кукунини муручга аралаштириб сепган. Буни Низомжонга билдирмаган эди.

Низомжон бирдан лоҳас бўлиб яна ёстиққа бош қўйди. Бадани гўё куйиб кетаётгандек бўлди. Бу одамларга ортиқча ташвиш бўлди-ку. Энди кўрмагани шу қолдими?

Кўзи илиниб уйқуга кетди. Жаннат хола унинг устига Икромжоннинг тўнини ёпиб ёстиғини тузатди. Низомжон фарқ терга пишган, чаккаларидан маржон-маржон тер қуйяпти.

Эрталаб шошганидан ёғоч оёғини киймай қўлтиқтаёғи билан чиқиб кетган Икромжон чап томонига зарб билан ташлаб ариқдан ҳатлаб ўтди. Ҳали нами кетмаган ерга қўлтиқтаёқнинг учи ботиб эшикдан то айвонгача чуқур излар қолдирди.

— Мунча ҳаяллаб кетдингиз?— деди Жаннат хола пичирлаб.

— Иситмаси қайтдимикан?

Жаннат хола эрининг ташвишли кўзларига қаради.

— Хотиржам бўлинг, ҳозир дори қилдим. Энди тузалади.

Икромжон шолча устида эмаклаб бориб Низомжон-

нинг пешонасидан ушлади. Лабини тишлаганича анча вақтгача бир қўлига тиралиб туриб қолди.

— Бировнинг арзандаси, ишқилиб, шифо топиб кетсин-да, хотин.

Эр-хотин айвон лабида пичирлаб гаплашиб ўтиришарди.

— Биламан,— деди Икромжон,— сен бошқа нарсани ўйлаяпсан. Қанақа бола, бирон нобон одам эмасмикан, деб гумонсираяпсан.

Жаннат хола яна индамади.

— Ёмон йўлга кирган бола бўлса ҳам одамга ўхшаб гапирсанг, одамга ўхшаб муомала қилсанг, ёмонлигини қилмайди. Зада бўлган одам ёмонлик қилади. Биласанми, фронтда кўрганларимни айтсам оғзинг очилиб қолади. Немиснинг қўлида қолиб кетган юртлардаги хотинлар нималар қилишаётганини сен билмайсан, хотин. Қуршовда қолиб кетган аскарларимизни, сен кимсан, миллатинг қанақа, кимнинг боласисан, деб сўрамай уйларига яширишяпти. Ўлимдан, дордан кўрқмай эски кўрғонларга яширинган аскар болаларимизга овқат ташиб беришяпти. Уқ-дори ташиб беришяпти. Ярадорларни ертўлаларига яшириб парвариш қилишяпти. Ана шунақа, хотин. Бошига мушкул тушган кишиларнинг қўлидан туттиш керак. Бу боланинг ҳам бошида оғир мушқули бор. Кейинчалик билиб олармиз, билишимиз ҳам шарт эмасдир. Бир кун ўзи ҳам айтиб қолар.

Эшик қаттиқ тақиллаб Икромжоннинг гапи бўлинди.

Жаннат хола шошиб йўлакка югурди. Бир оздан кейин кўчадан эркак кишининг товуши эшитилди:

— Кечқурун идорада мажлис бор, соат еттида. Албатта боринглар. Жамики аъзоларнинг бориши мажбуриймиш.

Жаннат хола қайтиб келди.

— Эшитдингизми? Тинчликмикин?

— Тинчлик, хотин. Найманга кўчадиганлар масаласи бўлса керак. Кейин, фронтдан колхозимизга хат бор, дейишади, шунини ўқиб беришса керак. Ҳай майли, Тоғай ўқлатган экан, идорага бир чиқиб келай, боланинг иситмаси тушмаса, менга хабар қил, доктор чақирин керак бўлиб қолар. Сенинг туркана дорингдан бир иш чиқадими, йўқми. Бу доринг бир таваккал гап.

Икромжон тахмон четига тираб қўйилган ёғоч оёғини кийиб кўчага чиқиб кетди.

Сал ўтмай эшикдан Умматалининг хотини уч бурчак хат билан кўзойнакни қўшиб ушлаганича кирди.

— Азизхонгинамдан хат олдим.

Жаннат хола кўз қири билан сандал четида ётган Низомжонни кўрсатди.

Умматалининг хотини шошиб-пишиб шивирлади:

— Хат келди, хат келди, айланай.

Жаннат хола сўрининг шолча ёзилмаган тахтасига кўрпача ёзиб уни ўтқизди.

— Нималар депти Азизхон? Ишқилиб, омон-эсон бўлсин. Болагинангизга қасд қилган паст бўлсин. Тўтихон. Умматалигина ҳам кутавериб адойи тамом бўлди. Яқинда кўрган эдим, озиб чўп бўлиб кетибди. Шундоқ ринд, шундоқ паратка одам гўнг ташияпти. Ўқинг, ўқинг. Азизхонгинамнинг хотини.

Тўтихон кўзойнагини тақиб хатни қўлига олди.

Азизхон хатда улар хизмат қилаётган қисм уч ойдан ортиқ қуршовда қолиб кетгани, қуршовдан чиқиш учун кўп жанглар бўлганини ёзарди.

Тўтихон хатни ўқишдан кўра кўпроқ йиғларди. Олис йўл босган бу уч бурчак хат унга боласининг нафасини, буйини олиб келган эди. Шу уринган, сарғайиб кетган гижим қоғоздан ўғли кўришиб турарди. Тўтихон хатни кўзларига суртар, ўпар, ҳидлар эди.

Икки ҳижронзада хотиннинг кўзлари жиққа ёшга тўлди. Тўтихон кўз ёшларини артиб, Жаннат холага таскин бера бошлади.

— Кўп ташвиш қилманг, айланай, Турсунбойингиздан ҳам хат-хабар келиб қолади. Мана, мени айтди, дерсиз.

— Айтганингиз келсин, ёлғизгинамни тўйини кўриб ўлсам деган ниятим бор. Оҳ, ўша кунларни кўрармиканман.

— Кўрасиз, кўрасиз, ўргулай. Ҳали неварачеваралар орасида қолиб кетасиз.

Уларнинг ҳар иккови ҳам индамай қолишди. Тўтихон Азизхонини, Жаннат хола Турсунбойини ўйлаб кетган эди. Бу жимликни Тўтихон бузди.

— Эшитдингизми, айланай, районимиздан армияга кетган бир бола қочиб келганмиш.

— Хабарим йўқ. Ким экан?

— Билмадим. Кимлигини айтишмади. Шунақасидан худо асрасин. Ота-онасиниям, бутун қишлоғиниям шар-

манда қилади-я. Умматалингиз кеча шу гапни топиб келди. Умматалингизнинг гапига қараганда, қочганларни отишга ҳукм қилармиш. Ҳа, номард бола! Ота-онанинг юзини ерга қаратиб қўйдинг-а!

VI

Урушдан олдин Тоға соқолини олдирмай, иш кийими билан келганларни клубга киритмасди. Мабодо шу нақалардан биронтаси кириб қолгудек бўлса, кўпчилик ўртасида уялтириб чиқариб юборарди. Энди Тоғанинг ўзи соқол-мўйлови ўсган, тирсақлари қирилиб кетган миср тўнда ўтирибди.

Залдагилар тўппа-тўғри даладан келишгани учун лой бўлиб кетган этик, тақир қулоқчин, телпақларда ўтиришарди.

Зал жимжит. Тоға ҳалигача мажлисни очмай, ён соатини дам-бадам олиб чироққа солиб қарар, кимнидир кутмоқда эди.

Эшикдан лейтенант формасини кийган йигит кирди, ҳамма ўгирилиб унга қараб олди. Лейтенант саҳнага қараб юрди. У Тоғанинг олдига келиб ўтираркан, узр сўрагандек қўлини кўксига қўйиб, нимадир деди. Тоға ўрнидан туриб залга қаради:

— Умматали шу ерда бўлса саҳнага чиқсин! Икромжон сен ҳам чиқ!

Икромжон олд қаторни айланиб саҳнага чиқди. Умматали залда йўқ экан, кимдир уни ташқаридан чақириб келди. У ҳам чиқиб президиум столининг четига омонатгина ўтирди. Тоға яна ўрнидан турди.

— Уртоқлар, мажлисимизни бошлашдан олдин район ҳарбий комиссарлигимизнинг ходими лейтенант ўртоқ Исмоилов фронт аҳволларидан гапириб беришларини сўраймиз.

Лейтенант ўрнидан туриб шинелини ечди-да, ўтирган стулининг суянчигига ташлаб қўйиб, қоғозга ўроғлиқ бир нарсани кўтариб минбарга чиқди.

У сўзини Ғарбий-Шимолий фронт қўшинлари Стара-Руса районуида душманинг ўн олтинчи армиясини қуршаб олганидан бошлади. Ҳамма жим бўлиб қолди. Нотиқ совет жангчиларининг Смоленск области шаҳарларини озод қилишда кўрсатган мислсиз қаҳрамонлик-

лари ҳақида гапирар экан, тингловчилар нафасларини ичларига ютиб тек қотиб туришарди. Лейтенант энди Ленинград fronti тўғрисида гапирарди. У қуршовда қолган азамат шаҳар аҳолисининг аҳволи, уларнинг энг даҳшатли кунларда ҳам жонажон шаҳар учун жон олиб, жон бериб курашаётганларини батафсил айтиб берарди.

— Қуршовда қолган шаҳар аҳлининг болалари Ўзбекистонга келтирилди. Ўзбек халқи Ленинград учун озинқ-овқат эшелонга юборди.

Лейтенант фронтнинг бошқа участкаларидаги аҳвол ҳақида ҳам гапирар бошлади.

— Керчь ярим ороли атрофида ҳам шиддатли жанглар бормоқда. Бу жангларда бошқа қардош халқлар қатори ўзбек халқининг фарзандлари ҳам жасурлик намуналарини кўрсатмоқдалар.

Лейтенант фронтда ном чиқарган бир неча қаҳрамон ўзбек жангчиларининг номини санаб ўтди. У сўзининг охирида шундай деди:

— Бу азамат жангчилар орасида сизнинг колхозингиздан кетган йигитлар ҳам кўп. Улардан бири — Азизхон Умматалиев.

Ҳамма бараварига Умматалига қаради. Умматалининг ўзи бу кутилмаган гапдан эсанкираб ўрнидан туриб кетди. Чапак устига чапак. Одамларга қўшилиб Умматалининг ўзи ҳам чапак чаларди. Лейтенант қўлини кўтариб шовқинни босди.

— Калугани озод қилишда кўрсатган мардлиги, жасорати учун Азизхон Умматалиевга Совет Иттифоқи Қаҳрамони деган фахрий унвон берилди. У Ленин ордени ҳамда «Олтин юлдуз» медали билан мукофотланди. — Лейтенант минбардан тушиб Умматалининг олди-га келди-да:— Шундай қаҳрамон ўғил ўстирганингиз учун раҳмат!— деб уни қучоқлади.

Бир неча киши саҳнага чиқиб Умматалини ўраб олди. Улар Умматалини бирма-бир ўпиб, қучоқлашишгандан кейин Тоға уларни ҳайдагандек қилиб саҳнадан тушириб юборди. Лейтенант яна минбарга чиқди.

— Уртоқлар, колхозимизнинг кекса аъзоси, Ватан урушининг қатнашчиси Икромжон Усмонов Москва остоналаридаги жангларда кўрсатган мардлиги учун «Қизил Байроқ» ордени билан мукофотланган эди. У ярадор бўлиб қайтиб келгани сабабли қисм унга муко-

фотни топширолмаган. Рухсат этасиз, ўртоқ Икромжон Усмоновга мукофот топширишни.

Икромжон мукофотланганидан беҳабар эди. Ҳайрон бўлиб ўрнидан турди. Лейтенант қизил қутичадан орденни олиб унга томон кела бошлади. Икромжон бўлса саҳна ўртасида тўхтаб, менгамикан, адашаётгани йўқмикан, дегандек иккиланиб турарди. Лейтенант келиб унинг кўкрагига орденни тақиб қўйди.

Залда яна говур-ғувур, тўполон, қарсақ бўлиб кетди.

Икромжоннинг кўзларидан ёш думалади. Шу қисқагина муддат ичида болалигидан то шу кунгача кўрган-кечирганлари кўз олдидан ўтди. Уруш кўчаларида қолиб кетган бир оёғи яна ўрнига битгандек, тўкилган қонлари яна томирларига қайтиб келгандек бўлди. Мана, дўстлари, болалик ўртоқлари, бирга кетмон чопишган жўралари унга қараб чапак чалишяпти.

Зал сал тинчигандан кейин Тоға Умматали билан Икромжонни табриклаб, сўзни баҳорги ишларга бурди:

— Биродарлар, далага қўш чиқаришдан олдин қиладиган ишларимиз бор. Езёвоннинг Найманидан ер олдик. Шунга ўттиз хўжаликни кўчирма қилишимиз керак. Ўз ихтиёри билан ёзилганлар эллик тўрт хўжаликка етди. Шунча хўжаликни бу йил юборолмаймиз. Колхоз иши орқага сурилмаслиги керак. Экишни вақтида бошламасак, кейинги кўрадиган роҳатларимиз татимай қолади. Мен правление билан келишиб йнгирма тўрт хўжаликни рўйхатдан ўчирдим. Индинга Найманга юриш бошлаймиз. Ҳозирча бола-чақани олиб кетиш шарт эмас. Эркакларнинг ўзлари боришади. Етар-турар жойни эплаштирганимиздан кейин бола-чақани олиб кетамиз. Шу масала юзасидан сўрайдиган гапларинг бўлса, сўранглар.

Орқа қатордан ўрта яшар киши қўл кўтарди.

— Найман тўқайига бу йил шоли экилади, деган гап бўлган эди. Шу гап рост бўлса омборда уруғлик борми? Томорқага экадиган аъзолар уруғликни қаёқдан олишади? Шуни тушунтириб бер, Тоға!

— Бу жуда тўғри савол,— деди Тоға.— Ер тўқай, ботқоқ бўлгани сабабли бу йилча унга пахта экиб бўлмайди. Шоли экамиз. Ўртоқ Охунбобоев келганларида шундай деганлар. Ҳар бир аъзога қирқ сотихдан ер берилади. Уруғлик шоли то ҳосил олгунча аъзоларга қарз берилади. Бундан ташқари, аъзолар меҳнат кунларига

ҳам шולי оладилар. Правлениеда ўтириб хомчўт қилиб кўрдик. Томорқасидан олган ҳосилдан ташқари, меҳнат кунига олган шолининг чораги қарзга бемалол етаркан. Томорқадан олинган ҳосил учун ҳеч қандай қишлоқ хўжалиги солиги тўланмайди. Яна қандай саволлар бор?

Боласининг чопонини бошига ёпиниб олган хотин ўтирган ерида сўради:

— Найманга кўчганларнинг бу ердаги уй-жойи нима бўлади?

— Ўзида тураверади. Ҳеч ким тегмайди. Ҳоҳласа сотиб кетиши ҳам мумкин. Колхоз ҳақини тўлаб олади.

Агар бошқа саволларинг бўлмаса мажлисни ёпамиз.

Эшик олдида турган қора соқол киши гап ташлади:

— Битта гап чала қолди, Тоға. Икки-уч кундан бери қишлоқда дув-дув гап юрибди. Районимиздан бир одам армиядан қочиб келганмиш. Мана, военкомат укамиз шу ердалар, айтсалар, ким экан ўша қочган ярамас?

Тоғанинг қошлари чимирилиб кетди. У ҳеч кимдан бунақа савол кутмаган эди. Нима қилишини билмай анча вақтгача жим туриб қолди. Бутун зал гўё битта қулоққа айланиб унинг оғзига қараб турарди.

— Бунақа гап йўқ!— деди Тоға қатъий.

Тоға шундай деди-ю, қизариб кетди...

Бахтиёр одам ҳаммани ўзига ўхшатади. Икромжон ҳозир шундай кайфиятда эди. Ёр-биродарлари олдида юзи ёруғ бўлди. Ватан учун қилган хизматлари олий мукофот билан тақдирланди. У бу мукофотни ўз қишлоғида, бирга меҳнат қилган, бирга тер тўккан жўралари олдида кўкрагига тақди. Ҳозир унинг кўзига бошқалар ҳам худди шундай бахтиёр, шундай шод туюларди. Ҳали мажлисда қандайдир ярамас бир бола тўғрисида гап бўлди. У ярамас бола армиядан қочган. Қишлоғини, ота-онасини хижолатга қўйган. Негадир Икромжон бунга унча парво қилмади. Бу гапларнинг унга мутлақо алоқаси йўқ. У тақдирланган, зое кетмаган меҳнатларининг гашти билан маст эди.

Клубдан чиққан кишилар тўда-тўда бўлиб симёғоч тагида гаплашиб туришибди. Хотин-халаж аллақачон

тарқаб кетган. Тоға ҳарбий комиссарликдан келган лейтенант билан пачағи чиққан қора «эмка» машина олдида ниманидир шивир-шивир гаплашиб турибди.

Икромжон уларнинг гапига халал бермаслик учун ёнларидан тез ўтиб кетди. У ҳозир самоварга кириб битта чой ичмоқчи. Клуб ичи дим бўлиб кетганидан терлаб, чанқаган эди. Шолча ёзилмаган яйдоқ сўрида чой ичиб ўтирганлар олдидан ўтиб ичкарига кираётган эди, ғалати бир гап эшитиб тўхтади. Дераза тарафга қараб ўтирган йигит нимадир деяпти. Икромжон тарафга қараб ўтирган кексароқ киши унга юз-кўзи билан қандайдир ишора қилди. Йигит унинг ишорасига тушунмади, гапини давом эттираверди:

— ...Дунёнинг ишлари қизиқ экан-да, лекинига Тоға маладес, айтмади. Айтганда Икром пўст ташлаворарди. Битта-ю битта боласи қочоқ бўлиб ўтирса-я. Вой, менинг болам шунақа қилса шартта калласини узиб ташлардим...

Йигит гапини тўхтатмаганидан диққати ошиб кетган ҳамсухбати жаҳл билан:

— Э, қўйсанг-чи, қанақа бефаҳм одамсан,— деб ўрнидан туриб кетди.

Шундагина йигит ўгирилиб орқасига қаради-да, Икромжонни кўриб қизариб кетди, жуда катта гуноҳ қилиб қўйганини билиб бошини эгиб ўтираверди.

Икромжон гаранг бўлиб қолган эди. Елкасида оғир юк бордек машаққат билан унинг олдига келди.

— Нима дединг? Айт, айтавер!

Йигит гап тополмай унинг юзига қараб анграйганча тураверди.

— Сенга айтяпман,— деди Икромжон бақириб.— Айт, нима дединг, айт!

Икромжон унинг ёқасидан бўғиб олди. Бирпасда уларнинг атрофини одам ўради. Бу можаро устига етиб келган Тоға йигитнинг тирсагидан тортиб Икромжоннинг қўлидан бўшатди-да, уни койиди.

Икромжон жавдираб Тоғага қаради:

— Ростми, Райим... бу қанақа гап?

Тоға унга жуда ҳам босиқ жавоб қилди.

— Рост гап, дўстим, рост гап.

Бирпасда Икромжоннинг қадди букилди қолди. Тоға атрофни ўраганларга жаҳл билан қаради. Унинг бу қарашидан нима демоқчилигини англаган кишилар секин-

секин тарқаб кетишди. Биргина Умматали Икромжоннинг сјакасидаи омонат ушлаб турарди.

Тоға Умматалига қаради.

— Сиз бориб кампирни суйинтиринг, Умматали.

Умматали иккиланиб турди-да, огир-огир қадам босиб нари кетди.

— Бўлди, ошнам,— деди Тоға титроқ товушда.— Шунанқа бўлишини билганимдан айтмаган эдим-да. Қандоқ қиласан, чидайсан, чидайсан-да, огайни!..— Тоға шундан бошқа гап тополмади.

Икромжон бошини сарак-сарак қилди, жаҳл билан кўкрагига муштлади. Мушти қаттиқ бир нимага тегиб оғриди. Энгашиб кўкрагидаги орденни кўрди. У орден олганини унутиб қўйган эди. Жон ҳолатда орденини кўксидан юлиб олди:

— Ол, олиб қўй, Тоға. Тақишга ҳаққим йўқ.

— Жинни бўлма!

— Ҳа, шундай. Бош кўтариб қишлоқда юришга ҳам ҳаққим йўқ. Одамларнинг юзига қанчоқ қарайман? Нима деган одам бўлдим энди? И-их! Қани энди, у ярамас шу топда олдимда бўлса, тилка-тилка қилсам. Бўғиб ўлдирсам.

— Юр, юр, Икром, бас энди, кетайлик.

Тоға унинг тирсагидан ушлаб йўл бошлади. Икромжон бир силкиниб ундан тирсагини бўшатди.

— Қўявер, ўзим кетаман.

— Бирга кетайлик, унақа қилма, ошна.

— Йўқ, ўзим кетаман.

Икромжон дадил юриб қоронги кўчага кириб кетди. У эшигига етганда тўхтади. «Хотинимга нима дейман?» деган ўй бошидан ялт этиб ўтди-ю, у ёқ-бу ёғини тузатди. Қадрини ростлаб остонадан ҳатлади.

Айвонда Жаннат хола билан Низомжон гаплашиб ўтиришарди. Жаннат хола сандал устида турган суратни қўлига олиб Низомжонга кўрсатар, ўғлининг болаликдаги шўхликларини кулиб, йиғлаб гапирар эди.

Икромжон айвон лабига ўтириб ёғоч оёғини еча бошлади. У ўтирганда қизил қутичани ёнига қўйган эди. Низомжон бунинг нималигини биларди. Акаси ҳам фронтдан орден билан келган эди. Жаннат хола эрини чарчаган билиб секин сўради:

— Майлисинглар узоқ чўзилди чоғи. Чарчабсиз. Меҳмон бола ҳам, худога шукур, тузалиб қолди. Айтдим-ку,

менинг дорим дарров тузатади деб. Унга Турсунбойгининг суратини кўрсатаётган эдим.

Икромжон ундан кўзини яширди.

— Болагинам, шундоқ эрка эди, шундоқ эрка эди, то мактабга боргунча ҳам дадасининг елкасидан тушмади. Опичиб гузарга олиб чиқардилар, опичиб магазинга олиб кирардилар.

Икромжон ғайри табиий интилиш билан бир оёқлаб ўрнидан туриб кетди.

— Бас қил! Овозингни ўчир!

Жаннат хола кўрқиб кетди. У ўттиз йил бирга яшаб эрдан биринчи марта бу хил гап эшитиши эди.

— Бунақа ўғлим йўқ! Бефарзанд одамман!

— Вой, нега унақа дейсиз? Тавба денг! Сизга нима бўлди? Сизга нима бўлди?

Жаннат хола нима бўлганини билолмай деворга суянганича дағ-дағ титраб турарди.

Икромжон бир оёқлаб узоқ туролмади. Гандираклаб айвон олдига териб қўйилган фиштга ёнбоши билан йиқилди. Низомжон сапчиб туриб унинг олдига келди-да, азод кўтариб кўрпачага ётқизди. У беҳуш эди.

Жаннат хола нима гаплигини билмай деворга суяниб ранги қум-қум оқариб турарди.

VII

Зириллама қишлоғи бу тонг уч воқеанинг шоҳиди бўлиб уйғонди: Азизхон Совет Иттифоқи Қаҳрамони, Турсунбой қочоқ, ўттиз хўжалик Найманга кўчади.

Ҳамманинг оғзидан шу гап. Азизхоннинг жасорати қишлоқ аҳлини қанчалар қувонтирган бўлса, Турсунбойнинг қилмиши шунча хафа қилган эди.

Эрта билан далага кетиш олдидан Умматалининг уйига уни муборакбод қилгани ҳамқишлоқлар турна қатор бўлиб оқиб келишарди.

Икромжоннинг уйдан икки ҳовли наридаги бу уйда тўй.

Тоға ҳам шу ерда. Тут тагидаги сўрида созандалар, ҳофизлар ўтиришибди. Олма шоҳига оёғидан осилган қўйнинг терисини қассоб шилиб олмоқда. Ер ўчоқдан гўзапоянинг аллангаси гуриллаб кўтарилади. Тўти хола ҳали у уйга киради, ҳали бу уйга киради. Қирган-

чиққанларга: «Қуллуқ айланай! Қуллуқ ўргилай!» деб яна ошхонага ўтиб кетади.

Супада республика газетасининг Фарғона мухбири тиззасига дафтарчасини қўйиб Умматалини гапга солмоқда.

Умматали кўзларини юмиб Азизхоннинг болалигини кўраётгандек секин-секин гапирмоқда. Мухбир тез-тез ёзиб турибди.

Ташқаридан машина овози келди. Ҳамма гур этиб кўча эшигига қаради. Эшик олдида обкомнинг мойлана-вериб тошбақа нусхасига кириб қолган эски «эмка»си турарди. Ундан бўйнига аппарат осган «фото Пенсон», гилоф кийдирилган танбурини кўтариб Маъмуржон ҳофиз тушди.

Тоға уларни эшик олдида кутиб олди.

Кўпчилик ўрнидан туриб уларга сўридан жой кўрсатди. Маъмуржон ҳофиз созандалар тўдасига қўшилди.

Шу пайт почтальон кириб одамлар орасидан Тоғани топиб телеграмма узатди.

Тоға телеграмма қатини шошиб очиб ўқий бошлади. Ҳамма унга қараб турарди.

— Умматали, сени ўртоқ Охунбобоев табриклаб телеграмма юборибдилар. Ма, ол, ўқи!

Умматали ундан қоғозни оларкан, қўллари қалтирарди.

Пенсон пайдан фойдаланиб унинг ҳар бир ҳаракатини чиқ, чиқ суратга олиб турарди.

Ҳофизлар қўшиқ бошлашди. Одамлар жимгина бош эгиб тинглашарди. Қўшиқнинг авжини ширали овоз билан Маъмуржон ҳофиз якка айтарди:

Ур, деганда номард қочур,

Мард қолур майдон ичинда...

Бу қўшиқ ҳаммадан ҳам Умматалининг юрагини эзиб юборди. Унинг кўзига ҳовлисидан чиқолмай ғарибгина бўлиб ўтирган Икромжон кўриниб кетди. Чунки қўшиқ худди шу қишлоқдан чиққан бугунги тўй ва бугунги хижолатлик ҳақидадек эди. Мард майдонда қолди, номард қочди. Бу Азизхон, бу Турсунбой.

Ҳофизларнинг овози Икромжонлар уйигача эшитилмоқда. Икромжон ўша ўзи донм ўтирадиган айвон лабида қўлтиқтаёгини тиззасига қайиқ эшкагига ўхшатиб қўйиб олганича ёғоч оёғига белини кўтариб суйкалаёт-

ган мушукнинг шикоятли миёвлашига доқайд қараб ўтирибди.

Низомжон супа олдида тик турибди. У сал дармонга кирса бу яхши, меҳрибон одамларга мингдан-мишг раҳмат айтиб яна боши оққан томонга қараб кетмоқчи эди. У кетишни ўйлаганда хотирига дарров ГЭС қурилиши келарди. Қурилиш одамга зор. У борса жон деб қабул қилишади. Балки Низомжон бахтини ўша ердан топар. Аммо бу якки аламзада, якка-ю ягона боласи етказган аламдан букчайиб қолган қарияларни ташлаб қаёққа боради? Уларнинг ёнида бўлиши, ҳамдард бўлиши керак. Бегонага уйдан жой берган, хаста жонига жонини пайванд қилган кишиларни шу аҳволда ташлаб кетиш инсофдан бўлмас, деб ўйларди у.

Ҳофизлар ҳамон кўшиқни баландлатишарди. Улар ишқ, вафо, мардлик ҳақида куйлашарди. Кўчадан Ум-маталининг уйига қараб оқаётган кишиларнинг гаплари, оёқ товушлари эшнтилиб турибди.

Икромжоннинг назарида, улар унинг эшиги олдида ўтаётганларида нечундир овозларини пасайтириб гаплашаётгандек туюларди. Ҳатто бу ердан оёқ учида юриб ўтишаётгандек.

Йигирма бир йил сурган энг эзгу ўйлари, ҳар соатини бахт тилаб ўтказган кунлари шу кеча тугагандай. Икромжон адоий тамом бўлган эди. У бир кечадаёқ қариб қолганга ўхшарди.

Бу кеча у кўз юммади. Турсунбойнинг болалик йилларидан тортиб ўзи фронтга кетаётганида станцияда қўлларини силкиб қараб қолганигача ҳаммаси кўз ўнгидан ўтди.

У боласини мард бўлади, деб ўйларди. Юзимни ерга қаратади, деб ҳеч ўйламаган эди.

Мана, ёр-дўстларининг юзига қаролмай қолди. Уй остонасидан ҳатлаб кўчага чиқолмай қолди. Нега, нима учун?

Сен учун, сен учун ярамас бола! Сен жувонмаргни болалигингда акаларинг қатори дард олиб кетса бўлмасмиди! Сени опичлаб кўтарган отангинг беллари қарсиллаб синиб кетса бўлмасмиди! Қандоқ қилади, қандоқ қилади. Энди қандоқ яшайди! Сен жувонмаргни яхши яшасин, деб уруш кўчаларига бир оёғини ташлаб келди! Лахта-лахта қон ютди. Музлар устида эмаклаб душманнинг ёқасидан бўғди! Сен жувонмарг туғилган кунинг-

дан бошлаб нимаики қилган бўлса ҳаммаси сен учун, сени одам қилиш учун уринди. Ҳар бир томчи пешона тери сен жувонмаргнинг бахтинг бўлармикан деб қилинди. Мана, меҳнатларининг мукофоти!

Икромжон ич-ичидан, овозини чиқазмай йиғларди. Йиғларди-ю, бу бедаво дарддан қутулиш иложиини ҳам қидириб кўрарди.

Сен жувонмаргнинг доғингни нима билан ювади? Қани, оёқлари бутун бўлса-ю, шамолдик учиб уруш бўронларига кирса, фашист уясига олов бўлиб отилса, газандаларнинг кекирдагидан тишлаб, миясини мажақлаб хумордан чиқса. Афсус, бундай қилолмайди. Энди у йиғитлик қайда, энди у оёқлар қайда! Кексайганида тириклай гўрга тикдинг-а! Гўрга тикдинг-а! Эвоҳ, эвоҳ, бевафо дунё, биргина бошига шунча тош отасанми?

Унинг кўзлари ҳовли юзини маъносиз кезарди. Бирдан ошхона деворига тикилганича тўхтаб қолди.

Унда Турсунбойнинг лой чаплаганидаги беш панжасининг изи қолган эди. Жаннат хола кунига неча марта бу бармоқ изларини табаррук нарсасдек қўллари билан сийпаб кўзларига, юзларига суртарди.

Икромжон шаҳд ўрнидан туриб ўша ерга борди. Бармоқ изларига узоқ тикилиб турди. Кейин бурилиб тандир тагида ётган кетмонни олди-ю, деворни гурсиллатиб чопа бошлади. Жаннат хола ўқдек отилиб келиб унинг кўлларига ёпишди:

— Нима қиляпсиз, нима қиляпсиз?..

— Тегма менга, тегма менга! Бу уйда унинг изига ҳам ўрин йўқ. Изларини қириб ташлайман! Сидириб ташлайман!..

У силтаганда Жаннат хола ярим метр жойга отилиб бориб ўтириб қолди. Бирпасда девор ўпирилиб ошхонанинг ичи кўринди. Икромжон кетмонци четга отиб жойига бориб ўтирди.

Низомжон нималар бўлаётганига тушунолмади ҳамон супа олдида гаранг турарди.

Икромжоннинг алами босилмасди. У энди нима қилишини билмай, айвон тоқчаларига кўз югуртира бошлади. Бирдан сандал устида турган Турсунбойнинг суратига кўзи тушди. Яна сапчиб туриб суратни қўлига олди. Ойна солинган рамка ичидан қора қош, юзлари худди моҳир ҳайкалтарош бор санъатини ишга солиб ясаган

хайкалга ўхшаш жуда ҳам кўркем Турсунбой кулим-сираб турарди. Икромжон суратни юзларига суртиб ҳўнг-ҳўнг йиғлади. Ойнада унинг кўз ёшлари думалаб рамка четида ҳалқоб бўлиб туради-да, пилдираб пастга оқиб кетди. Унинг майин табассуми Икромжонни эрмак қилаётганга ўхшарди. Суратни юз томони билан ёғоч оёғининг тиззасига бир урди. Ойна чил-чил бўлиб кетди. Жаннат хола додлаб келиб унинг қўлидан суратни тортиб олди. У тортаётганда шиша синиги Икромжоннинг қўлини қонатиб юборган эди. Аламга чидаёлмай пешонасига шатиллатиб ураверди. Қонли панжалар юзини ҳам қонга белаб қизартириб юборган эди. Жаннат хола суратни олиб, дағ-дағ титраб турарди. Охири Икромжон чарчаб сандал курсисига ўтириб қолди.

Жаннат хола суратни кўксидан олиб тикилди.

Ота қони Турсунбойнинг бетларига ҳам сачраган эди. У синган, парча-парча бўлиб кетган ойна орасидан ҳамон илжайиб, қараб турарди. Унинг бу қараши вайрон бўлган, қонга беланган уйнинг синиқ деразасидан мўралаб эрмак қилаётганга ўхшарди.

Ҳарна қилганда ҳам она — она. У ўз боласини бир парча этдан катта қилгунча не машаққатлар тортмаган! Боласининг яхшилиги ҳам, ёмонлиги ҳам унга унчалик билинмайди. Она ҳамма нарсани унутса унутадики, боласини унутолмайди. Ўз боласини ўлимдан, бахтсизлигидан қувонган она ҳали дунёга келмаган, келмайди ҳам.

Эшик тарақлаб очилиб сочлари тўзғиб нимчасининг устидан белларигача осилиб тушган бир қиз кирди. У узоқ жойдан югуриб келганидан бўлса керак, нафасини ростлаёлмай ҳансирарди. Қиз ариқдан ҳатлаб ўтиб тўхтади. Аввал сандал устида юзини панжаларни орасига олиб ўтирган Икромжонга, супа олдида тик турган Низомжонга, деворга қапишиб суратга тикилиб қолган Жаннат холага қараб нима қилишини билмай қолди. Кейин ухлаб ётган одамларни уйғотиб юборишдан кўрққандек оёқ учида юриб Жаннат холанинг олдига борди.

Бу Турсунбойнинг севгилиси Зебихон эди.

Бу хунук хабарни эшитганда қиз бутун борлигини унутган, эсанхираб нима қилишини билмай тонг отгунча юриб чиққан эди. Эрталаб у бекитиб қўйган жойдан Турсунбойнинг бир ярим ой бурун ёзган хатини олиб да-

лага чиқиб кетди-да, сой бўйига тушиб йиғлай-йиғлай яна ўқиб чиқди.

Бу ҳагда Турсунбой самимий юрак дардларини изҳор этган эди. Бу хатларга самимий, инсоний туйғулар битилган эди. Бу хат Зебихонга анҳор бўйларида, теракларнинг аллақандай сирли шитирлашларига қулоқ солиб жимгина кечирган ойдин кечаларни эслатди. Ушанда ой худди оқ қогоздан доира қилиб қирқилгандек кўринарди. Саратон куйдирган кунларда анҳор ёқалаб қамишлар орасидан оқимга қарши қирғоқ бўйлаб кетганларида Турсунбой уни биринчи марта бағрига босиб ўпган, «Севаман, сендан бошқага қайрилиб қарамайман!» деган эди. У армияга жўнаб кетаркан, Зеби билан яна шу кўмкўк қамишлар орасида учрашган эди. Эҳтимол, ҳозир шундай туюляптими, негадир ўшанда Турсунбойнинг кўзлари бежо эди. Илгариги қайноқ сўзлар ўрнига совуқ, жуда совуқ гаплар айтган эди. Кўзлари илгаригидек чақнамаган эди ўшанда. У Зебихоннинг билагини ушлаганда илгаригидек қўллари қайноқ эмасди. Худди ғассол қўлидек совуқ эди. Ушанда Турсунбой бир гапни қайта-қайта такрорлаган эди:

— Келаман, қайтиб келаман. Мени кут, Зеби. Сен учун қайтиб келаман.

Зебихон ўшанда бу гапларнинг маъносига тушунмаган экан. Зеби унинг бу гапларини, голиб бўлиб қайтиб келади, деб англаган экан. Турсунбойнинг ўшандаёқ армияга журъатсизлик билан кетаётганини, юрт учун жонбозлик қилгани кетаётган эмаслигини сезмаган экан.

Зебихон энди бу гапларнинг чин маъносини чақди. Турсунбой ўзининг кўрқоқлигини севги ниқобига яширмоқчи. Кўрқоқликдан эмас, Зебихоннинг висолига етишмоқ учун қайтиши керак эмиш. Йўқ, у қочоқ! Бу хил номардлар севги қадрига етмайди. Ўз ота-онасини, юртини севмаган одам муҳаббат ҳисларини ардоқлай олармиди?

Зебихон бу уйга, номард бола туққан онага, хоин бола ўстирган отага аламли сўзлар айтгани келган эди.

Ҳозир у ўз ёғига ўзи қовурилиб ётган бу бахтсиз, боласи туфайли шарманда шармисор бўлган оиланинг изтиробларини кўриб шаштидан қайтди. Бир сўз демай орқасига бурилди-да, эшикка қараб юра бошлади.

У остонага етганда тўхтади. Чўнтагидан буклангач

қоғоз олиб бурда-бурда қилиб йиртиб ташлади. Бу Тур-сунбойнинг хати эди.

Шамол қоғоз бурдаларини ҳовли томонга суғуриб кетди.

VIII

Райимберди тоға Умматаланининг уйида ҳофизларнинг хонишига қулоқ солиб тиззасига уриб тебраниб ўтирарди. Гоҳ баланд, гоҳ паст пардаларда фарёд қилаётган оҳанглар уруш оловларини, тинч-осуда кунларни кўз олдида гавдалантирарди.

Райимберди тоғанинг ҳам ўғли урушнинг бошидаёқ фронтга кетган.

Ўғли Тошкентда университетнинг иккинчи курсида ўқирди. Ноябрьнинг бошларида ундан кетдим, деган хат келди-ю, икки ой ўтиб, жангга киярпман, деган иккинчи хатни олди. Тоға ўғлидан, яраландим, госпиталда даволаняпман, деган мазмунда охириги хатни қишда олган эди. Сал кун ўтмай, ҳарбий комиссарликдан, ўғлингиз Ватан учун жангларда қаҳрамонларча ҳалок бўлди, деган хат олди. Тоға ўз ёғига ўзи қовурилди. Озиб, чўп бўлиб кетди. Аммо бу сирни хотинига билдирмади. Хотини, хат-хабар келмай қолди-я, деб безовта бўла бошлаши билан у бировга ўғли номидан хат ёздириб эски конвертга соларди-да, келиб ўқиб берарди. Қишдан бери аҳвол шу.

Ҳозир у куй мақомига тебраниб ўтираркан, ич-ичидан эзилиб ўғлини ўйларди. Болагинасининг бир сиқим тупроғи қаерларда қолиб кетди экан?..

Урушдан олдин тикдирган шевиот костюмини, янгигина тахтакачдан чиққан дўпписини кийиб олган Умматали келиб унинг қулоғига шивирлади:

— Обкомдан айтишибди, биринчи секретарнинг ўзига телефон қилармишсиз.

Тоға ўрнидан турди. Қўлини кўксига қўйиб, ашула пайтида туриб кетаётганига созандалардан узр сўради-да, ҳеч қаёққа қарамай чиқиб кетди. У Икромжоннинг уйи олдидан ўтиб кетаётганда эшикка келиб қулоқ солди. Жимжит. Нима бўлди? Бирдан унинг юрагини ваҳм босди, остона ҳатлаб ичкарига кирди.

Бу пайт Низомжон ошхонада ўчоққа ўт қалаб, нима-

дир пишираётган эди. Икромжон ҳали ҳам сандал устида бир қўлини пешонасига тираганча ўтирибди: Жаннат хола супада бир тиззасига бошини қўйиб, девор тагида доп талашаётган мусичаларга хомуш тикилиб қолган эди. У Тоғани кўриб бошини кўтарди-да, орқасига йиғилиб қолган этакларини тушириб ўрнидан турди.

Тоға ўн бир йилдирки колхозга раис. У қўп тўйларга бошчилик қилган. Қўп азаларда олдинга тушиб тобут кўтарган. Қапчадан-қанча етимларнинг бошини силаб овутган. Адашганларни йўлга солган.

Аммо Икромжонни овутишга у ожизлик қиларди. Уни нима деб юпатади? Одамзоднинг бисотида бу дард-ни енгиллатадиган гап борми?

Икромжоннинг ягона таянчи, ягона умиди шу бола эди. Энди у йўқ. Мабодо у дардга чалиниб ўлганда, унда юпатиш учун бирон сўз топилиб қолиши мумкин эди. Бу ярамас бола ўз отасини шармандаликка ташлаб кетди. У бир умр бу доғдан қутулолмайди. Шунинг учун ҳам Тоға гаранг эди.

Жаннат хола унга салом бериб, эрига қаради.

— Дадаси, туринг, Тоға келдилар.

Икромжон бошини кўтариб уни кўрди-ю, машаққат билан ўрнидан турди. У чарчаганидан, уйқусизлигидан дармонсиз эди. Аммо ўзини тутди. Ҳовлига тушиб Тоғанинг истиқболига чиқди.

Тоға унинг кечадап бери ухламаганини, ўша мулҳин хабарни эшитгандан бери шу аҳволда телба бўлиб юрганини сизди-да, бошқа бирон нарсага алаҳситмоқчи бўлди.

— Юр, сенда галим бор,— деди-ю, ўзи эшикка қараб юрди. Аммо унга нима демоқчи, қаёққа олиб бормоқчи — буни ҳали билмасди.

Икромжон ариқда бетини ювиб қийиғига арта-арта унга итоаткорлик билан эргашди.

Кўчага чиқишди. Ҳаво тоза. Осмонда қиттак ҳам булут кўринмайди. Паҳса девор ковагида бақа қуриллалар япти.

Тоға олдинда, Икромжон кейинда бир-бири билан гаплашмай катта кўчага етишди. Тоға тўхтади.

— Эртага Найманга одамларни ўзинг олиб кетасан!

Икромжон дарров жавоб бермади. У ўйларди. Боргани дуруст бўлармикан? Е қишлоқдан бошини олиб кетсинми? Қаёққа боради? Қаёққа бормасин, барибир, бу

алам уни тинч қўймайди. Найманга боргани маъқул бўлар. Ҳарқалай одамларнинг кўзидан, таънасидан узоқроқ бўлади-ку.

— Майли, Тоға, сен бир нарсани билиб айтаётгандирсан. Менга ёмонликни раво кўрмайсан-ку. Хўп.

Икковлари бошлашиб идорага киришди. Тоға стол тортмасидан рўйхатни олиб унга узатди.

— Борадиганлар шулар.

У шундай деди-ю, трубкани олиб коммутатордан Фаргонага улашни сўради. То Фаргона жавоб бергунча Икромжонга қанча одам бориши, ишни аввал нимадан бошлашини тушунтирди.

— Ишни новвойхонадан бошлайсан. Ҳар куни қишлоқдан нон ташишга арава топиб беролмайман. Иккитагина машинанинг бошқа ишлари кўп. Қурилиш бригадасидан ўн беш кишини олдинроқ олиб кетасан. Ошхона, новвойхона, чойхона қурасизлар. Ўттизта палаткачодир топтириб қўйдим. Уни ҳам ола кетасизлар. Хотинлар ҳозир боришмайди. Бордон тўқишга беш киши ажратдим, бобойлардан. Озиқ-овқат масаласи ҳам ҳал бўлган... — Телефон жиринглаб, Тоғанинг гапи оғзида қолди. У шошиб трубкани олди.— Мен, салом. Раҳмат, яхши. Ҳа, энди хурсанд бўлмаймизми? Колхозимиздан герой чиқади-ю, биз хурсанд бўлмай, ким хурсанд бўлсин! Ҳа, албатта. Қачон? Э, отанинг ўзлари ўтказадиларми? Хўп, хўп. Албатта бораман. Ҳа, бораман. Ким келади, дейсиз? Бугунми? Бўпти... Бўпти. Кутиб оламиз. Идорадан жилмай тураман. Албатта шундай қиламиз, хотиржам бўлинг!— Тоға трубкани жойига қўйиб Икромжонга қаради:— Рўйхат билан танишиб чиқдингми? Қалай, бўладими? Ҳаммасини олиб кетарсан-а? Ё ёқмайдиганлари ҳам борми?

Икромжоннинг одам танлайдиган ҳоли йўқ эди. Ўзимдан бошқа шумшук одам атрофда йўқ, деб ўйларди.

— Агар рўйхат маъқул бўлган бўлса кечқурун. Абдухалилнинг олдига борасан. Топшириқ олган. Ҳамма нарсани тахт қилиб қўйди. Аравалар ҳам эрталаб идора олдига бўлади. Кетадиганлар ҳозир далада. Ишдан қайтганларида уйларига бориб эртага кетишларини билдириб қўй. Идиш-товоқ, бир сидра кийимдан бошқа нарса олишмасин.— Тоға ўйланиб туриб қолди. У нима-нидир унутгандек бармоғи билан столни чертиб ўтирарди.— Рўйхатга қўштиғи борлардан ҳам қўшганман. Ов

қилишларинг мумкин. Узинг ҳам берданкангни ола кет. Хафа бўлмасанг, сенга битта иш буюрмоқчиман.

— Буюр, Тоға. Нима хизмат?

— Бизнинг эшикка айтиб ўтиб кетсанг, меҳмон келармиш, тайёрлик кўриб қўйсин. Гап шу. Боравер, ошнам. Тўхта, кетадиганлар билан гаплашиб бўлганиндан кейин қай маҳал бўлса ҳам мени топиб учраш.

Икромжон идорадан чиқиб тўппа-тўғри Тоғанинг уйига қараб кетди. Тоға унга шунча кўп иш топширган эдики, бошига тушган ташвишни ҳам унутаёзди. Унинг фикри зикри Найман чўлида бўлиб қолди. Ишни нимадан бошлаш керак? Олдин тўқайга ўт қўйишданми, зовур қазишданми? Палатка қурган билан зах ерда ётиб бўлармикан? Айтганча, Тоға, қариялардан беш кишини бордон тўқишга қўшиб бераман, деди. Тоға тadbирли одам. Ҳар балога ақли етади. Олисни кўрадиган одам бу Тоға!

Икромжон раиснинг уйига меҳмон келишини тайинлагач, тўппа-тўғри колхоз саройига кирди. Омборчи Абдухалил қаёққадир чиқиб кетган экан, уни кутиб, сарой ичида айланиб юрди. Бундан уч-тўрт кун олдин Тоға билан Найманга боришганда, у маданият саройига атаб Сибирдан олиб келган ёғочларни тилдирмай асраб қўйганини айтган эди. Шу гап эсига келиб Икромжон темир-терсак уйиб ташланган майдонга ўтди. Ҳақиқатан ҳам ўша ёғочлар қандай тахлаб қўйилган бўлса ўшандай турибди. Икромжон бу ёғочлардан қанча тахта тилдириш мумкинлигини чамалаб кўрди. Борадиган хўжаликларга қуриладиган уйлардан ортиб қолади. Йўғ-э, тахта бўлади-ю, ортиб қоладими? Кўприк, отхона, молхонага ҳам керак бўлади. Гап ҳали Тоғанинг бу ёғочларнинг ҳаммасини беришида қолган. Беради. Бермаганига қўймайди Икромжон.

Отларнинг еми нима бўлади? Тоға бу масалада ҳеч гап айтмади-ку. Ҳали уйига борганда эслатиш керак. Ердан ғиёҳ қиёқ чўзиб чиққунча етадиган ем олиб кетишмаса бўлмайди.

У саройни айланиб келса Абдухалил омборни энди очаётган экан. У омборга бошлаб кириб эртага чўлга олиб кетиладиган нарсаларни кўрсатди.

— Тандир йўқ. Узингиз тошинг, харажатини бухгалтерия тўлайди. Қозон бор, самовар бор. Қуруқ чой йўқ. Олмачай бераман. Бошқа ҳамма нарса бор. Хотиржам

бўлинг. Эртага ҳаммасини аравага ортамузу кетаверасизлар.

Икромжон унинг олдидан анча кўнгли хотиржам бўлиб чиқди. Энди кетадиган аъзоларни огоҳлантириш керак. Тайёр бўлиб туришсин.

Анча кеч кириб салқин шабада этиш жувижита бошлаган эди. Икромжон самоварга кириб битта чой ичди-да, қўлидаги рўйхатга қараб кетадиганларнинг уйларига жўнади.

То ишини битказиб қайтгунча қоронғи тушиб қолган эди. Рўйхатдагиларнинг биронтаси ҳам «йўқ» демади. Бунинг сабаби бор эди. У ким билан гаплашмасин, бечора алаҳсиб қопти, Тоға ишга шўнгитиб қўйибди, йўқ, десак кўнгли ранжийди, деб «хўп» деяверишган эди.

У ишларнинг яхши юришганидан табиати равшан тортиб Тоғанинг уйига келди.

Катта уйда нотаниш бир киши столга қўлда ясалган харитани ёзиб Тоғага нималарнидир кўрсатарди. Икромжон ичкарига киришга истиҳола қилиб, деразани чертди: Тоғанинг ўзи эшикни очди.

— Келдингми, кир, киравер!

— Йўқ, шеттан қайта қолай.

— Жинни бўлдингми, киравер.

Тоға уни қўярда-қўймай ичкарига бошлади. Меҳмон унга ўгирилиб қаради. Икромжон у билан саломлашиб, бир чеккага ўтирди. Меҳмон Икромжон кириб узилиб қолган сўзини давом эттирди. Унинг гапларидан Охунбобоев ҳозир Фарғонада эканини, бир-икки кундан кейин Езёвон масаласида катта йиғин бўлиши кераклигини аңлади. Тоға Икромжонга чой қўйиб узатди-да, эшикка чиқиб кетиб анча ҳаяллаб қолди. Меҳмон Икромжонга қаради.

— Узлари ҳам шу колхоздан бўладиларми?

— Шундоқ,— деди Икромжон.

— Сизларга қойилман. Колхозларингдан қаҳрамон чиқди. Бутун республикага доврўқларинг кетди. Эртага газетани кўрасизлар, ҳаммаси сизларга бағишланиб чиқади. Қизиқ, бири қаҳрамон, бири қочоқ.

Икромжоннинг юраги шув этиб кетди. Уни кимдир гўё электр токи билан ургандек бўлди. Тили гапга келмай, нималардир деб гўлдиради. Кейин қизариб кетди.

Икромжон қандай қилиб эшикка чиқиб қолганини

билмайди. Ош-олиб кираётган Тоғага урилиб кетди. Угирилиб унга бир қаради-ю, ўқдек отилиб кўчага югурди. Атроф қоронғи. Осмонда на ой, на юлдуз бор. Назарида, бу қора кеча бир умр оқармайдигандек эди.

IX

Икромжон ҳар қанча изтироб чекмасин эр киши сифатида хотини олдида ўзини дадил тутиши, кўз ёшини яшириши, бирон ҳаракати билан алам чекаётганини билдириб қўймаслиги керак. Бу қийин. Аммо иложи қанча?

Икромжон эшикдан чеҳрасини очиб кирди. Жаннат хола кечадан бери супурги тегмай ивирсиб кетган уйни йиғиштираётган эди. Эрининг авзойини кўриб кўнгли сал таскин топгандек бўлди-да, айвон лабига келиб, якандозни қоқди.

— Кеч ҳаддида нима қиласан, уй супуриб,— деди Икромжон унинг кўзларига қарашга ботинолмай.— Бу ишларингни қўй, хотин. Утир, ишдан гаплашайлик. Тайёрмисан? Эртага Найманга кетамиз.

Жаннат хола эрининг ёнига келиб ўтирди-да, ҳардам-хаёллик билан жавоб берди:

— Қандоқ бўларкин? Дурустроқ ўйлаб кўрдингизми?

— Дурустроқми, дурустроқмасми, ишқилиб, ўшаққа кетсак ёмон бўлмайди. Мани айтди дерсан. Шу иш менга маъқул тушиб турибди. Энди кўнглингга келмасину, гапнинг сирасини айтиб қўйганим дуруст.— Икромжон гапнинг давомини ўйлаб бир муддат жим қолди. Кейин Жаннат холанинг кўзига тик қаради.— Урушда ҳар нима бўлади. Биров ўққа учади, биров яримжон — майиб бўлиб қайтади. Тўртсеркалик муаллим ошнам бор эди-ку, танийсан; оти Фанижон, ўшанинг ўғлидан қора хат келганда бечора йиғлаб-сиқтаб аза очган эди. Йўқ; яқинда ўғлининг ўзидан хат кепти. Кўрдингми, урушда шунақа чалқашликлар бўлиб туради. Ажаб эмаски, Турсунбой масаласи ҳам шундоқ бўлиб чиқса.

Жаннат холанинг кўзлари чақнаб, аллақандай умид учқунлари ёнгандек бўлди. Ялт этиб эрига қаради.

— Айтганингиз келсин, айтганингиз келсин, илойим.

— Энди, гапнинг бу ёғини эшит. Ростми, ёлғонми,

шу гап бўлиб турганда эл олдида бош кўтариб юришга қўйналаяпмиз. Найманга кетсак шу таъналардан сал узоқроқ турармиканмиз, дейман-да.

— Майли,— деди Жаннат хола.

Икромжон бир чеккада ғариб бўлиб ўтирган Низомжонга қаради:

— Бу ёққа кел, бола. Ўз ташвишларимиз билан бўлиб, ҳолингдан хабар ололмай қолдик. Хўш, энди сен нима қилмоқчисан?

Низомжон ўрнидан турди. Секин келиб бошини эгиб жавоб берди:

— Тузунгизни ичдим. Ҳеч ким қилмаган меҳрибончиликларни қилдинглар.

— Бу гапларни кўй. Нима қилмоқчисан, шуни айт.

Низомжоннинг овози титради. У қаттиқ ҳаяжонга тушганидан гапини йўқотиб, турган жойида оғирлигини гоҳ ўнг оёғига, гоҳ сўл оёғига ташлаб энтикарди.

— Утир, ўтириб гапиравер, болам.

Низомжон улар қаторига қўшилиб айвон лабига ўтирди.

— Кимлигимни айтиб берай, кетиб қолсам, у ким эди, нима қилиб юрган эди, деб ўйлаб юрманглар. Менинг ҳам бошимда сизларникича бўлмаса ҳам анчагина кўргиликлар бор. Уйимдан қочиб келяпман...

У бошидан ўтган воқеаларни ипга чизгандек бирмабир гапира бошлади. Дилдорни севгани борми, унга акаси уйлангани борми, жаҳл билан уйдан кетиб қолиб, акаси ўлгандан кейин қишлоққа қайтиб келгани борми, ҳаммасини гапирди.

Унинг саргузаштларини кампир ҳаяжон билан тингларди. Икромжонга бу воқеалар қанчалик таъсир қилмасин юзида, кўзида ортиқча ажабланиш сезилмасди. Низомжон опаси ва дадасининг Дилдорга, ўз келин аясига уйлантириш ниятида уни қийин-қистоққа олганларини айтганда Икромжон ягона тиззасига шapatiлаб уриб ўрнидан туриб кетди.

— Оқ қилдими, а? Даданг оқ қилдими, а? Ё тавба, бу қандоқ шармандалик! Нима учун бундай қилади? Ё яхши келинни қўлдан чиқариб юборгиси келмаганми?

— Гап унда эмас, амаки. Дадам билан опам Дилдорнинг мулкига эга чиқишмоқчи.

— Эҳа, гап ҳали бу ёқда дегин. Хўш, энди нима қилмоқчисан?

Низом пешонасини уқалаб, бирпас жим турди-да, жавоб берди:

— ГЭС қурилишига борсам дейман. У ерда одамга зор бўлиб туришибди, деб эшитдим.

— Тўғри, бизнинг Зирилламамизда ҳам йигирма одам кетган. Уша ёққа борсанг ёмон бўлмайди. Буни яхшилаб ўйлаб кўришимиз керак. Менга қара, биз билан Найманга кета қолмайсанми? Яхши йигит экансан, ёлғизлатиб қўймаймиз. Бахтинг очилса шу ерда уй-жойли бўлиб кетарсан.

Жаннат хола гапга қўшилди:

— Шунақа қила қол. Амакинглар билан бўлсанг бир-бирларингга далда бўласизлар. Иссиқ-совуғингдан ҳам хабар олиб турадиганлар бор бу жойда. Шу маъқул гап, болам.

Низомжон ўйлаб қараса, дарҳақиқат, бу жўялик гап экан. Ҳарқалай, бу одамлар билан анча сирдош бўлди. Биров, шу ерда қол, деб қўйини, кўнглини очиб турса-ю, у қаёққа кетади? Бормаган, кўрмаган олис жойда ҳали нима гапу, нима сўз. Ундан ташқари, ўзидек дили шикаст бу оилани ташлаб кетиши ҳам инсофдан эмас.

— Хўп, амаки, қоламан. Сизлар сабаб бўлиб зора йўлимни топиб кетсам. Илло, юзларингизни ерга қаратмайман.

Икромжон унга қараб илжайди.

— Ҳалитдан тўн бичма, бола. Бирга тургандан кейин аччиқ-тиззиқ гаплар бўлмай иложи йўқ. Уришамиз, сўкишамиз, ярашамиз. Ҳаммаси ҳам бўлади. Иш бор жойда жанжал ҳам бўлиб туради. Одамлар ҳозир жуда асабий бўлиб кетишган. Уларга иккита гап кўплик қилади, битта гап камлик қилади. Чидамай чорамиз йўқ. Сенга ҳам маслаҳат шу.— Икромжон Жаннат холага қаради.— Овқат-повқатинг борми, опкелсанг-чи, ўлдирдинг-ку сириб.

Жаннат хола ўрнидан туриб ошхонага кетди. Чироқ ёқиб, ўчоққа ўт қалади. Ошхона эшигидан бош чиқазиб деди:

— Шовла қилган эдим, совиб қопти. Ҳозир иситиб бераман, жиндек сабр қилиб турунг, дадаси.

Икромжон ариқдан қўл ювди-да, якка-ю ягона оёғини сандалга тикиб ўтириб олди. Низомжон қайноғи ўлган самоварни силкиб оташхонада кул босиб қолган чўғни алангалатиб юборди. Зум ўтмай самовар сурнай ча-

лаётгандек нола қилиб жиғиллади. Жаннат хола товоққа шовла сузиб келди.

Бу оиланинг икки кундан бери энди дастурхон атрофига йиғилиши эди.

Икромжонга чарчоқ билинди. Сандал иссиғи баданига ўтиб кўзи иллина бошлади. У овқатдан кейин икки пиёла чойни қайноқ-қайноқ хўплади-да, мудраб кетди. Орқасидаги ёстиқни ёнига тортиб бирпасда ухлади қолди. Жаннат хола Низомжонга ҳам ўрин солиб берди-да, чироқни ўчириб ичкари уйга кириб кетди.

Аммо Низомжоннинг кўзига уйқу келмасди. Хаёли уни ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа судраб кетаверди.

У ўз тақдирини ўйларди. Улмаса, дардга чалиниб қолмаса, бу саховатли кишиларга бир яхшилик қилсин, шундай яхшилик қилсинки, бу ногирон — хаста киши дилига ўчмас алам солган боласининг доғини унутсин. Унга боласидан афзал яхшиликлар қилади. Ҳеч ким унга хоиннинг отаси деб таъна қилмасин. Унга отиладиган таъна тошларига Низомжон кўксини тутиб беради. Шунда у, ўғлим бор экан, у мана, дея олсин.

Низомжон бошига келган бу ўйдан руҳланиб кетди. Бошини болишдан секин кўтариб Икромжон ётган томонга қаради. Кеча қоронғи бўлганидан у кўринмасди. Фақат пиш-пиш нафас олаётгани аниқ эшитилиб турарди.

Низомжон яна болишга бош қўйди. Эсига қишлоғи, уйи, дадаси келди. Улар нима қилишаётган экан. Уни эслашаётганмикан? Дилдор кетиб қолмадимикан?

Бирга катта бўлган ўртоқлари бир-бир кўз олдидан ўтарди. Уқиган мактаби, охирги имтиҳон, уруш бошланган кундаги қишлоқдагиларнинг ҳаяжонли кўзлари, дадасининг ўша куннёқ магазиндан икки қоп шакар, беш қоп ун, олтмиш литр пахта мойи олиб келгани, опаси омонат кассага қўйган ҳамма пулларини қайтариб олгани, ҳаммаси, ҳаммаси хаёлига келди. Айниқса, ўша куни Каримжон деган ўртоғи уйга келганда чой дамлаб патнисда иккита нон олиб чиқиб олдига қўйганда, дадаси уни четга чақириб, юзига икки тарсаки уриб патнисдаги нонни қайтариб уйга олиб кириб кетгани сира эсидан чиқмайди. «Энди очарчилик бўлади. Эшикдан кириб келганга иккитадан нон кўяверсанг, ўзимиз очдан ўлиб кетамиз. Ошхонада қаттиқ нон бор, икки бурда олиб чиқиб қўй!» деган эди дадаси. Ушанда Ни-

зомжон хўрлиги келиб кўз ёшини оқизмай йиғлаган. Бу ҳангомани кўриб турган Қаримжон секингина кулиб қўя қолган эди.

Дўсти Қаримжон фронтда. Низомжон уни Асрора билан ҳарбий комиссарликда грузовойга чиқиб жўнаб кетгунча кузатиб қолган. Ундан Низомжон олти марта хат олди. Бошқа ўртоқлари қаёқда? Ҳаммаси фронтда. Битта Низомжон қилар ишининг тайини бўлмай тентиб юрибди. Йўқ, энди у тентимайди. Фронтга бориб душман билан олишишга ярамаса ҳам шу ерда, меҳнат frontiда жанг қилади. Ўртоқлари қайтиб келишганда улар олдида ерга қарагулик бўлмайди. Ишлайди. Бор кучи билан ишлайди. Роҳатидан кечади, уйқусидан кечади. Ишлайди, ишлайди...

Низомжон ана шундай хаёллар билан ухлаб қолди.

...Аяси бошини силайди. «Ўқинма, болам, йўлингни топиб юр!» дейди. Аллақайдан Дилдор пайдо бўлади, унга қараб жиртак чалаётгандек илжаяди. Низомжон тикилиб қараса бу илжаяётган Дилдор эмас, бугун эрта-лаб кўрган қиз... У мотоцикл ушлаб турибди...

Ниманингдир пат-патлаганидан уйғониб кетди.

Ариқ бўйида бўйинини чўзиб турган хўроз икки қанотини силкиб, бирдан қичқириб юборди. Низомжон бошини кўтариб ҳовлида ивирсиб юрган Жаннат холага қаради. Унинг онаси ҳам шунақа барвақт туриб ҳовли супурарди. Низомжон тушида онасини кўрди. Унинг болалик хотирасида қолган узуқ-юлуқ қиёфаси равшанлашиб кўз олдида намоён бўлди. Низомжон сапчиб ўрнидан турди-ю, уйга кириб тугунчакдан онасининг суратини олнб дераза олдига келди. Алам, хўрлик, изтироб билан унга тикилди.

Низомжонлар оиласи жуда ночор яшарди. Иноят оқсоқол рўзғорни, оила аъзоларини худди қисмлаб ўшлаб тургандек сира пажасини ёзиб эркин қўйиб юбормасди. Биргина Низомжон ўзини эркинроқ тутарди, холос. У шўхлик қилган, сўзига кирмаган кезларда дадаси тутақиб кетарди. Хотинига ўдағайларди:

— Болани расво қиляпсан. Кўрарсан, бунинг бола эмас, бало бўлади!..

Марҳум онаси ҳар жиҳатдан дадасига муте эди. Унинг бир гапни икки қилишга қўрқарди. Низомжоннинг онаси рангсизгина, юзларига жуда эрта ажин тушиб, қадди букилган хотин эди. У эрининг феълини яхши

билгандан аччиқ гапларни эшитганда ҳам чидаб тураверарди. Оқсоқол кўчадан келиб омборхонага калит солиб овқатга масаллиқ олиб бермагунча айвон лабида маъюс ўтираверарди. Оқсоқолнинг измисиз бу рўзгорда ўчоққа ўт ёқилмасди. У доимо эшак миниб, қишлоқма-қишлоқ чорбозорчилик қиларди. Ҳеч қачон бировникида ётиб қолган эмас. Қаерда бўлса ҳам уйга етиб келарди.

Оқсоқол фақат ҳовлидаги аштархон гилос билан оқ ўрик пишиб тугамагунча уйдан кўчага чиқмасди. Уларни териб, саватга битталаб жойлаб, ириган-чириганларини уйдагиларга қолдириб бозорга олиб кетарди.

Лекин рўзгорда ҳар қандай қийинчилик пайтида ҳам уларнинг қозони қайнаб турарди. Омборхонада ҳамиша бир-икки ойга етадиган масаллиқ бўларди. У доимо бир гапни такрорлашни яхши кўрарди.

— Озиқлик от ҳоримас. Нафсини тийган узоққа боради. Тома-тома кўл бўлур, бугун бир бурда тежасанг, эртага нонинг икки бурда бўлади.

Оқсоқолнинг деярли ҳар куни омборхонадан шиша банкада мош ё нўхат ўлчаб бераётганда айтадиган гапи хотинининг жон-жонидан ўтиб кетарди. Ҳатто бир куни чидамай нолиб ҳам қолди:

— Э, тежалмай ўлсин. Дунёга одам икки марта келадими? Эшикдан биров кирса юрагим ўйнаб кетадиган бўпти, одамларга ўхшаб бировнинг олдига иккита нон қўёлмасам. Бу қанақа тирикчилик бўлди. Бошқалар бинойидек тўкин-сочин яшашяпти. Э, ош авлиё-ю, нон пайгамбар бўлмай қуриб кетсин.

Оқсоқол ўшанда хотинининг гапига жавоб тополмай ўшқирган эди.

— Ҳой аҳмоқ хотин, ҳой нодон хотин, азизларга тил тегизма! Бу кунингни ҳам кўп кўриб қўймасин!..

Маҳаллада тўй ё аза бўлса ўша куни уларнинг уйида қозон осилмасди. Оқсоқол маърака ўтгунча қозоннинг тепасидан кетмасди, болалардан уйига бир-икки товоқ ош чиқарарди. Ўзи қайтишда қийиғига ушатилган бурда нонларни тугиб келарди.

Низомжон ана шу онлада, ҳамиша таранг рўзгор ичида ўсган.

Шу топда у суратга қараб ўтириб, мунис, ҳамма вақт кўзида ҳаётдан нолш сезилиб турган онасини эслаб кетди. Онаси камдан-кам куларди. Кулганда ҳам ичида куларди. Баъзан у Низомжонни етаклаб тоғалариники-

га олиб борарди. Низомжон ўша ёқларга борганда сира уйига қайтиб келгиси келмасди.

Мана ҳозир она суратига тикиларкан, унинг юзидаги таниш, кўп воқеаларнинг шоҳиди бўлган ажинлар, ҳеч қачон кулмаган қисққ лаблар, ҳасрат тўла кўзлар Низомжонга: «Болагинам, менсиз ҳолинг не кечаётган экан, йўлингни топгунингча бағримда тутолмадим. Қайда бўлсанг омон бўл. Емонга ёндашма!» деяётгандек.

Осмон худди янгигина оҳак суртилган девордек секин-секин оқариб келарди. Кўкка бўй чўзган яланғоч теракларнинг учи бирдан худди ўтда қиздирилган симдек қип-қизил бўлиб кетди.

Кўчадан оёқ товушлари ҳам эшитилиб қолди. Атласдек товланган осмон, беғубор ҳаво Низомжон кўксидagi оғир, ҳазин ўйларни тарқатиб юборгандек бўлди.

X

Зебихон у қадар чиройли эмасди. Аммо унинг икки кўзи... Бу кўзлар қараганни куйдирарди. Зирилламалик йингит борки, унинг эшиги олдидан тегажаклик қилмасдан ўтолмасди:

Сурма қўймай мунча ҳам, жоно қародир кўзларинг,
Ҳар бири жон қасдига боққан балодир кўзларинг.
Ошно бегоналарга, бир умр хуш-хуш нигоҳ,
Ошноларга ғараз ноошнодур кўзларинг...

Зебихон супада бу қўшиқларни эшитиб ётарди. Опаси унинг тепасига келиб бир ёстиқ бўлиб тўзиб кетган сочларини йиғиштириб унга меҳр билан тикиларди-да, ҳаммиша бир гапни айтарди:

— Сен ўлгур, ноз қилавермай биттасини танласанг бўларди. Поччангни биласан-ку, гап кўтармайди.

Зебихон поччасининг феълени жуда яхши билади. У опаси айтгандек тажанг одам эмас, жуда мулойим. Опаси унга тегиб икки болалик бўлди ҳамки, уларнинг орасида биронта совуқ гап ўтганини билмайди. Жаҳли чиқиб турганда ҳам гапига матал қўшиб гапирарди. Опаси бир куни ўртоғи эрга тегаётганида тўйига кетиб ярим кечасигача қолиб кетди. Аксига олиб Зебихон ҳам мажлисда эди, келса поччаси қўлига ҳали йўлга кирмаган болани кўтариб олиб ҳовлида алла айтиб юрибди.

Эркак кишига алла айтиш шунақаям ярашмас эканки, Зебихон ҳиринглаб кулиб юборди. Катта ўғли тўрт яшар Омонжон дadasининг этагидан ушлаб эргашиб юрибди. У дод дейди, чақалоқ чириллаб йиғлайди, поччаси дўриллаб алла айтади.

— Нима гап, тинчликми, почча?

Поччаси индамади. Бир оздан кейин тўнғиллади:

— Эгачим овга чиқди, кетидан говға чиқди. Қилган ишини қаранг, болаларга овқат-повқат қилмай кетаверибди. Қозонга ўт қалай десам, манави қўлимдан тушмайди. Буниси этагимга ёпишиб олди. Жонимдан тўйиб кетдим.

Зебихон дарров овқат пишириб жиянларига едирди. Болалар очиққанларидан йиғлашаётган экан. Тўйиб дарров ухлаб қолишди. Опаси икки хўроз чақирганда келди.

— Қаёқда қолиб кетдинг, опа, поччам бечора қийналиб кетибди-ку?

Опаси бўйнидан, қулоқларидан исирғаларини ола туриб ҳиринглаб кулди:

— Қўявер, бола боқишнинг қанақалигини бир билиб қўйсин.

Поччаси ётган ерида тўнғиллади. Уйқуси жуда пишиб турган экан, айтган матали унча келишмади:

— Бир доно одам, кичкинагина, озғипгина хотинга уйланибди. Одамлар нега кичкина хотинга уйланди, деб сўрашганда, жанжалнинг кичикроғи дуруст, деган экан.

Бу гапдан ҳайрон бўлиб қолишди. Зебихоннинг опаси унчалик кичик эмас, тўлагина, лўппигина жувон эди.

— Бу нима деганингиз?— деди кулиб.

Поччаси гапини ёпиштиролмаганидан ўнгайсизланиб кўзини юмиб ёлғондан хуррак тортган эди.

Поччаси Тўлабўй мўйлов эски китобларни кўп ўқиган. Шунинг учун ҳам икки гапининг бирига ё байт, ё бўлмаса ибратли бир ҳикоят қистириб ўтмаса кўнгли жойига тушмайди. Қайнатаси ўлганда кўп яхшиликлар қилган. Унинг бу яхшиликлари Зебихоннинг дилида турибди. Шу поччаси уни ўқитди, гап-сўзга қолдирмай отадек қонотига олди. Баъзан Зебихон йуқ пайтлари эр-хотин пичирлаб гаплашиб тенги чиқса Зебихонни бирон йигитга беришни маслаҳатлашишарди.

— Зебихон ёмон эмас, эсли ҳушли чиқди. Қиз бола

нозик нарса, тенги чиқса текин бер, дегандек вақтида эгасига топширсак ёмон бўлмасди.

Хотини бу меҳрибон, ҳамиятли эрининг одамгарчилигидан кўз ёши ҳам қилиб оларди.

— Бу замоннинг қизларига бир нима деб бўлармиди? Ўзи топмаса, биз топганни назарига илмайди.

Аммо Зебихон ўзига муносиб йигит изларди. Оёғи тагида ўралашаётганларни писанд қилмас, йўлини тўсиб, йиғлаб дардини айтадиганларни эламас эди. У, мағрур, уни оёқ учида кўрсатадиган, кўркига бино қўйган Турсунбойнинг юрагига ўт ташламоқчи, унинг кўзини очиб қўймоқчи эди.

Қизларнинг ҳаммаси ҳам шунақа бўлади. Улар суйкалганга эмас, ўзини олиб қочганга қарашади. Турсунбой ана шунақалардан эди.

У чиройли, қомати қўйиб қўйгандек паҳлавон йигит. Бирон марта соқоли ўсиб юрганини ҳеч ким кўрмаган. Кийимлари ҳамиша тоза. Этиги ойнадек йилтираб туради. Ўзи бўлса қизлар олдидан атайин гердайиб, писанд қилмай ўтади. Ҳатто у ўртоқларига мақтаниб, фалон қизни бир лақиллатаман кўриб қўясанлар, дерди-да, гаров бойлашиб қизлар билан бирон жойга ваъдалашарди. Кейин у ваъдалашган жойга бормай оғайниларини томоша қилгани юборарди. Сочини майда ўриб, ясаниб келган бечора қиз уни кута-кута қайтиб кетарди. Турсунбойнинг ўртоқлари уни эрмак қилиб орқасидан қараб қолишарди. Турсунбой шунақа гаровларда неча марта ўртоқларини ароққа туширган.

Зебихон мана шу Турсунбойнинг ишқида куярди. Турсунбой бўлса унга қайрилиб ҳам қарамасди.

Қиз бола шайтон бўлади. Агар у астойдил қасд қилса ҳар қандай эркакнинг ҳам юрагини ёндира олади. Бир тасодиф рўй берди-ю, Турсунбой ўқ еган каптардек типирчилаб қолди.

Байрам кунлари Заркент гузарни жуда гавжум бўлади. Катта клубда область театри ҳар хил томошалар қўяди. Гажак қўйган келинчаклар, гижим рўмол ўраган қизлар фотография олдида ўралишиб қолишади. Фанер будка олдида йигитлар кружка четидан кўпик пуфлаб пиво ичишади. Мороженоехона болаларнинг қий-чувиға тўлиб кетади.

Зебихон иккинчи май куни Яккатутдаги ўртоғиникидан зиёфатдан келаётган эди. Этагининг икки ёнида

печак очилган сарочка кўйлагини елкасига ташлаб олган Турсунбойнинг пиво ичиб турганини кўриб кўчанинг нарийги бетига ўтиб кетмоқчи бўлди. Турсунбой қизил этигининг қўнжини болдирига бурма қилиб тушириб, галифе шими устидан жез тўқасига юрак тасвири туширилган энлик камар тақиб олган эди.

У ўртоқларига Зебихонни кўрсатиб нимадир деди. Ширакайф йигитлар ялт этиб унга қарашди. Кейин улар ўртасида қандайдир тортишув бошланди. Турсунбой икки бармоғини оғзига тиқиб хуштак чалди. Зебихон нима гап деб орқасига қараган эди, Турсунбой уни имлаб чақирди. Қиз писанд қилмай кетаверди. Жаҳли чиққан Турсунбой яна хуштак чалди:

— Ҳой, менга қара деяпман!

Қиз тўхтади.

— Нима дейсан?

— Баққа кел!

— Мен итманми, нега хуштак чалиб чақирасан? Ишинг бўлса ўзинг кел!

Турсунбой, «Оббо!» деганича унга қараб юрди. Йигитлар Турсунбойни эрмак қилиб, қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборишди. Уларнинг бири:

«Ула, ўл, ўсалнинг қадағи неча пулдан тушди?» деб ҳиринглади.

Турсунбой икки қулоғигача қизариб Зебихоннинг олдига келди.

— Шарманда қилдинг-ку, кела қолсанг эт-бетинг камайиб қолармиди?

Зебихон унга газаб билан қаради. Турсунбой оёқ устида аранг турар, ҳар гандираклаганида елкасидаги ёғим бўлиб кетган кўйлаги ерга тушиб кетарди. Уни оламан деб икки марта ўтириб ҳам қолди.

— Мени ўртоқларим олдида шарманда қилдинг.

— Одамнинг ҳар нима бўлгани яхши? Сен фақат ўзингни ўйлайсан. Бир пуллик манфаатинг учун бошқа одамнинг обрўсини оёқ остига олиб тепкилашдан ҳам тоймайсан. Билиб турибман. Оғайниларинг билан гаров бойлашиб мени чақирдинг. Уялмайсанми? Виждонинг борми ўзи?

Қўлида кружкаси билан уларга яқинлашаётган йигит лабини ялаб қичқирди.

— Яша, қизча, бопладинг. Гушнани яримтага туширдинг.

Турсунбой ўртоғига еб юборгудек ўқрайиб қаради. Зебихон Турсунбойга ачинибми, газабланибми, бир қаради-да, индамай йўлига кетаверди. Турсунбой қўллари муштраб орқасидан қараб тургач, кейин қўл силтаб, қизнинг орқасидан кетди.

Зебихон Турсунбойнинг бу қилигидан ниҳоятда газабланган эди. Хўрлиги келиб, ўпкасини тутолмади. Кўзларидан ёш думалайверди, думалайверди... Зирилламага шу важоҳатда кириб боришдан истиҳола қилиб, йўл четидаги терак тагига келиб ўтирди. У ҳозир Турсунбой яқинига келса юмдалаб ташлашга, оғзинга келган сўзлар билан қарғашга тайёр эди.

Қизарган қовоқларини этагига артиб ўрнидан турмоқчи эди, яқин келиб қолган Турсунбойни кўриб яна ўтирди.

— Сен ярамас, қараб тургин, дадангга айтиб бермасам!..

Турсунбой қилгиликларини кўпинча дадасидан яширарди. Зебихоннинг гапи уни бир оз саросимага солиб қўйди.

— Жинни бўлдингми! Ҳазилни ҳам билмайсан-а. Ҳазиллашдим.

— Ҳазил шунақа бўладими? Мени шарманда қилиб, ароқ ютмоқчи бўлдингми? Ма, ма, пул. Пул керакми сенга?— Зебихон рўмолчасига тугилган пулни унга иргитди.

— Уяти йўқ, номард!

Оғзингга қараб гапир. Қалтак емагин, тагин.

— Қани, ур. Ур, мард бўлсанг!

Турсунбой унга яқин келолмади. Тишини гичирлатиб тураверди. Зебихон ўрнидан турди-да, этакларини қоқиб уни масхара қйлаётгандек жўрттага минг турланиб кўчанинг ўтрасидан жўнаб қолди.

Шу-шу бўлди-ю Турсунбой Зебихонга рўпара келолмайдиган бўлиб қолди. Қиз олдидан чиқиб қолган пайтларда Турсунбой бир нимани баҳона қилиб бурилиб кетади, ё бўлмаса лавлагидек қип-қизариб тураверади.

Турсунбой ҳамма вақт хоҳишига етган, нимани хоҳласа ўшанга эришган бола эди. Зебихон биринчи бўлиб унинг юзига тик қаради. Биринчи бўлиб унинг таъзири-ни бериб қўйди.

Турсунбой ундан ўч олишга интиларди. Баъзан эса нисофга келиб, астойдил уэр сўрамоқчи бўларди. Ле-

кин ўч ҳам ололмади, уэр ҳам сўролмади. Орага учинчи бир савдо суқилди.

У Зебихонини яхши кўриб қолди. У бу қизнинг нима-сини яхши кўриб қолганини ўзи ҳам билмасди. Ким билди, у Зебихоннинг Марғилон суратхонаси деворидаги, соат таққан қўлни иягига тираб тушган суратини кўргандами, ҳаваскорлар тўгараги «Тоҳир ва Зухра»дан парча қўйганда Зухра бўлиб чиққанини кўрганидами, қачон, қандай қилиб яхши кўриб қолганини билмайди. Дарҳақиқат, Зебихоннинг сурати жуда яхши чиққан эди.

Турсунбой ўшанда суратга маҳлиё бўлиб қараб қолган, фақат: «Анавиши қара-я, ўзимизнинг тўпори Зебими шу? Юзига тузукроқ қарамаган эканман-да. Вой, мунақаси бўлмайди! Тавба-е!.. Ростдан Зебими?..»— дея олган эди.

Ҳаваскорлар театрининг томошаси бўладиган куни Турсунбой клубга писанд қилмай кирган эди. Зебихон шунақаям қилиқлар қилдики, Турсунбой анграиб қолди. Зеби «Отмагай тонг»ни жуда оларкан. Тоға: «Вой пучуғ-эй», деб юборганини Турсунбой ўз қулоғи билан эшитди. Ашула тамом бўлгандан кейин клуб ичи чапакдан ларзага келди. Томоша томошалигида қолиб ўша ашулани яна айттиришди. Парда ёпилганда Азизхон саҳнага чиқиб, тушунтирди:

— Уртоқлар, спектаклда ашула икки марта айтилмайди, шунга риоя қилинлар!

Тўланбой луқма ташлади:

— Катта театрларда шунақа бўлса бордир, бу ўзимизнинг театр. Қанча хоҳласак, шунча айттирамиз. Сендақа режжисорни қара-ю!..

Спектакль тамом бўлгандан кейин жанжал чиқди.

— Бу ёғини ҳам кўрсатсин.

Азизхон яна саҳнага чиқди.

— Уртоқлар, давомини икки ойдан кейин кўрсатамиз. Бу томошадан бир парча, холос.

Ёшлар қий-чув кўтаришди.

— Чоракта томошага одам йиғиб ўтирибсанми?

Одамлар Зебихоннинг санъатига қойил қолиб, томошадан кўпгиллари тўлмай тарқашди. Ана шундан кейин Азизхон астойдил киришиб пьесанинг ҳаммасини кўрсатиш ниятида кун ора ҳаваскорлар билан шуғуллана бошлади. Аммо уруш бошланиб бу ишлар қолиб кетди.

Азизхон ҳам фронтга кетди. Тоҳир ролида чиқадиган, Қора ботир бўладиганлар фронтда душманга қарши жанг қилгани отланишди.

Шу-шу бўлди-ю Турсунбойнинг қулоғидан Зебихоннинг овози нари кетмай қолди. Кўзини очса қашқар балдоқ таққан сурати, кўзини юмса ашуласи уни нотинч қилаверди. У жуда кўп гаранг бўлиб юргач, қизнинг йўлини тўсиб гўлдираб муҳаббат изҳор қилди.

Зебихон ариқ бўйида толга ўрашиб чиққан чирмовуқнинг карнай гулидан биттасини узиб кўкрагига, пастга қаратиб тақиб олди-да:

— Тушундингми?— деди.

Турсунбой тушунди. Тушунди-ю юраги ўртаниб кетганини билдириш учун отга ўхшаб пишқириб хўрсинди.

Аёл қалби тош бўлса ҳам аллақаери пахтадан юмшоқ, ипакдан майин бўлади. Айтилган гап ўша жойга бориб тегса бекор кетмайди. Турсунбойнинг шу қалбаки хўрсиниши Зебихон кўксигаги ўша ҳар нарсани кечира олувчи, ҳар қандай дарддан ўша ларзага тушувчи жойга бориб қадалган эди. Зебихон унга ён берди. Ҳеч кимга сўзини бермаган, ҳали эгар урилмаган, жилов солинмаган асов жийрондек шаталоқ отиб юрган бўз боланинг бош эгиб титраб туриши Зебихоннинг кўнглини юмшатди. У беихтиёр унинг қўлларидан ушлади. Турсунбой унинг қўлларини олиб қизиб турган бетларига ишқади.

Турсунбой ҳарбий хизматга кетар олдида улар охириги марта қирга чиқишди. Ушанда уларнинг юлдузлари порлаб турарди. Турсунбой қовжираб қолган ариқча чалқанча ётиб осмонга тикилди. Юлдузлар милт-милт қилиб имлашади. Йигитнинг кўзларида ёш йилтираётганини Зебихон сезмасди. Икковлари ҳам ўз юлдузларига тикилиб нималарнидир ўйлашарди...

— Ўша ерларда ҳам шу юлдуз кўринармикин?— деди Зебихон.

— Кўринади. Ҳамма жойдан кўринади,— деди Турсунбой йиғламсираб.

Турсунбойнинг дард билан, алам билан гапираётганини Зебихон сезиб қолди. Бошидан қучоқлаб кўкрагига босди. Турсунбой йиғларди. Зебихон унинг сочларини силади.

Ўша кеча Зебихон ухлаёлмади. Кенг супада тўлғаниб чиқди. У опасининг қимматбаҳо безакларини тақиб,

юзларига билинар-билинмас қизил суртиб, атирга чўмилгаидек бўлиб Турсунбойнинг олдидан ўтгани, унга доимо бепарво қарайдиган Турсунбой кетидан анграйиб қараб қолганини эслади. Турсунбой олисга, қон тўкилаётган, бомбалар портлаётган жойга кетди, деб ўйлаган эди Зебихон. Аммо Турсунбой қочибди. Фронтга етмаёқ, йигитлар жон олиб, жон бераётган жойларга қадами етмаёқ қочибди.

Бу шум хабар Зебихонни тамоман эсанкиратиб қўйди. Аввалига нималар бўлаётганини билолмай гангиб юрди. Кейин бу даҳшатни одамлар кўзида, муомаласида кўриб бирдан юраги ўйнаб кетди.

Шу кунлар «Азизхон қаҳрамон бўлди» деган хабар келган эди. Бир қишлоқнинг икки боласидан бир кунда икки хил хабар келди. Бири қаҳрамон, бири қочоқ!

Зебихон тўлганиб-тўлганиб йиғлади. Охири бу номард, аҳдини бузган йигитни қалбидан сидириб ташлашга аҳд қилди.

Бу Зебихон ўйлаганча осон иш эмасди. Уларнинг бирга кечирган, аҳд-паймон қилган онларига гувоҳ юлдузлар ҳамон порлаб туришибди. Улар кечган кунларни эсга солиб, бири Турсунбой бўлиб, бири Зебихон бўлиб ҳар кеча ҳали барг ёзмаган новдалар орасида қарашмоқда.

Адирлар-чи! Уларнинг илк севгисига гувоҳ бўлган қирларни қўпориб ташлаб бўлмайди-ку! Овоз етмас осмонда ҳамон милтираб турган юлдузларни узиб олиб ўнгириларга улоқтиролмайсан-ку! Уларни кўк юзидан сидириб ташлаб бўлмайди-ку.

Зебихон қалбида тўлиб-тошган аламларни кимга тўкишини, лахча чўғ бўлиб ёнаётган ўтни кимга сочишини билмасди.

Зебихон ўйлаб-ўйлаб, Турсунбойни эслатадиган кўчалардан, сой бўйларидан нари кетишга аҳд қилди.

У Тоға кўнса Найманга кетади. Шу ниятда ўрнидан туриб бир варақ қоғозни олдига қўйиб қаламни тишлаганча ўйлашиб қолди.

XI

Икромжон эрталаб шамолнинг гувиллашидан уйғониб кетди. Апил-тапил кийиниб ўрнидан турди-да, ҳовлига тушди. Ҳамон шамол новдаларни бир-биринга ай-

қаш-уйқаш қилиб, ҳовли юзидаги қоғоз парчаларини у ёқдан-бу ёққа учириб юрарди.

Кун ботар томондан қўрғошиндек қоп-қора булут шу томонга судралиб келмоқда. Икромжонни ташвиш босди. Ахир бугун одамлар чўлга кетишади. Тўқайдан, ботқоқлардан бусиз ҳам ўтиш қийин, ёмғир қуйиб берса отларга жабр бўлмасмикан? Жала қуйиб турса очиқ далада қандай қилиб бошпана ҳуриб бўлади? Агар ҳаво шу хилда айниб турса эртага жўнашсамикан?

Низомжон ҳам турди. У Икромжоннинг ниямадан ташвишланаётганини сезгани учун индамай бориб сармогарга ўт ташлади.

— Менга қара, жиян,— деди Икромжон унинг олди-га келиб.— Ҳар эҳтимолга қарши кўч-кўронларни тўғри-лаб туринглар, мен бир гузарга чиқиб келаман. Агар ўзим келолмасам арава юбораман. Правление олди-га чиқаверинглар.

Тоға, хотин-халаж тураржой битганда боради, ҳозирча ўзинглар кетаверинглар, деган эди. Аммо Икромжон хотинини ёлғиз ташлаб кетгани кўнгли бўлмади. Олиб кетишга қарор қилди. Агар хотини ҳувиллаб ётган уйда бир ўзи қолса ич-этини еб қўяди.

Икромжон осмонга қарай-қарай кўчага чиқиб кетди. Жаннат хола сигирни чорвоққа арқонлаётган эди. Челақда сут кўтариб кирди.

— Амакинг қани?— деди у челақни ошхона остона-сига қўя туриб.

— Тайинлаб, идорага чиқиб кетдилар, кўчларни тайёрлаб турармишмиз.

— Эшикни қулфлаб кетаверарканмизми?

— Унисини айтмадилар.

Жаннат хола Найманга кетамиз, деган гапни эшитганда, бунчалик бўлар, деб ўйламаган эди. Бу гапнинг бутун даҳшати шу топда билинди. У шу уйга келин бўлиб, ёр-ёр билан кириб келган. Шу уйда неча бола кўриб, нечасини тупроққа берган. Бу уй унинг энг бахтиёр, энг азобли кунларига гувоҳ. Эҳ-ҳе, бу уй деворлари орасида унинг қанчадан-қанча умри ўтган. Шу уйда йиғлаган, шу уйда кулган...

Энди бу уйни ташлаб тўқайга кетяпти.

Жаннат хола бирдан бўшашиб ўтириб қолди. Ранги ўзгарди. Юраги эзиллиб, бирпасда хаёли аллақасёқларга учди.

Кўп хотинларда жиндек молпарастилик, латтага ўчлик бўлади. Бу хислатдан Жаннат хола ҳам холи эмасди. У, ўрил уйлантираман, келин тушираман, деб қачонлардан бери мол йиғади. Эрига билдириб-билдирмай, магазинга қандай яхши мато келса уйга ташиб келаварди. Ҳали Икромжон кўрмаган бисотлари ҳам бор эди Жаннат холанинг.

У, тўй қилсам бировдан сўрарлик бўлмасин, деб чинни асбобларни ҳам етарли қилиб қўйган эди. Келиннинг эн кийимликлари тахт. Ҳатто бўлғуси келин нечанчи туфли кийишини билмаса ҳам пошнаси баланд туфлилардан ҳам уч-тўрттасини олиб қўйган. Булардан ташқари, бир сандиқ тўла Турсунбойнинг кийимлари.

Ҳамма оналар шу. Боласининг камолини кўргунча, келин туширгунча шунақа тиниб-тинчишмайди.

Кун ботардан кўтарилган булутни шамол ҳайдаб келди-да, шатир-шутур қилиб жала қуя бошлади. Жаннат хола сутни кўтариб айвонга қочди. Самовар париллаб қайнарди. Низомжон қарнаини олиб ташлаб самоварни айвоннинг пойгаҳига келтириб қўйди, тутаётган чаласини оташкурак билан олиб ариқдаги бўтана сувга ботирди.

— Менга қара болам,— деди Жаннат хола Низомжонга ҳасратли боқиб.— Шу ёнгарчиликда кетмоқчимисизлар?

Низомжон ҳайрон бўлди:

— Ия, сиз кетмайсизми, ая?

Жаннат хола бош тебратди:

— Йўқ, болам. Аввал биронта бошпана тиклаб олинглар, кейин мени олиб кетарсизлар. Манави ерга ўтир, сенга айтадиган бир-икки оғиз гапим бор. Яхшилаб эшитиб, қулоғингга қўйиб ол. Амакингнинг кўнгли яримта. Енидан жилма, ҳозир ўзи еру қўкка сиғмай юрибди.

Ажаб! Икромжон юрса ҳам, турса ҳам, бирон ҳаракати билан хотинининг вайрон бўлган кўнглига озор бериб қўймасликка уринади. Ичи йиғлаб турганда ҳам унга кулиб қарайди. Ўзини кенг қўйиб унга далда беради.

Хотини-чи? У ҳам шу!

Эр-хотин ичдагини ташига чиқазмай бир-бирини алдарди. Гўё уларнинг оиласида ҳеч гап бўлмагандек. Гўё Турсунбой уларнинг дилини оғритмагандек.

Икромжон хотинини ёлғиз қолдиришга, хотини бўлса уни ёлғиз юборишга кўнгли бўлмасди. Уларнинг шу кунлардаги муомаласи худди бир-биридан айбини яшираётган қудаларга ўхшаб кетарди.

Шамол кучайгандан кучайиб, булутни суриб кетди. Булут четлари худди ёнаётган қоғоз четига ўхшарди. Шу зар булутлар орасидан кўк шишадек бўлиб осмон кўринди.

Мўриларда жон сақлаган мусичалар кукулаб тарновларга қўниб олишди. Бегубор, жуда ҳам бегубор шабада эсди. Бу шабадалар қанотида қирларда унган писта мағиздек оч яшил гиёҳларнинг тароватли ҳидини олиб кетди. Ивиган серрахна деворлардан буғ кўтарила бошлади. Бирпасда ҳамма ёқ яшнаб кетди.

Жаннат хола шошиб-пишиб бир-икки пиёла чой ичди-да, уй йиғиштиришга тушди. У тахмондан кўрпа, якандоз олиб, сандиқ устига тахлаб қўйган янгигина шолчани тортиб айвонга олиб чиқди. Икки кишига етарли анжомни бир жойга тўплагандан кейин, Низомжонга буларни шолчага ўрашни буюрди. Кейин ўзи ошхонадан қумғон, декча олиб чиқди. Яна нима эсимдан чиқди экан, деб ўйлаб тургандан кейин, унутган нарсаси эсига тушиб, яна ошхонага кириб кетди. Саватда нон, туз, қошиқ, қуруқ чой олиб чиқди.

— Бўлди. Яна бирон нарсадан камчилик бўлса қишлоққа одам тушиб турар, албатта, тайинлаб юборинглар. Ҳаммасини юбораман.

Девор раҳнасидан эгарда ўтирган Икромжоннинг боши кўринди. У эгардан гуп этиб ўзини ерга ташлади-ю, ҳовлига кирди.

— Тайёرمىсизлар? Қани жиян, юкларни аравага олиб чиқавер!

— Дадаси, мен боролмайдиган бўлиб қолдим.

Икромжон хотинига қаради.

— Нега айниб қолдинг, хотин? Юравер, Тоғага айтдим, майли, деди.

— Кейинроқ борарман. Ҳозир борсам сизларга ташвиш бўлишдан бошқа фойдам тегмайди. Бораверинглар, мендан хавотир олманг, менга жин ҳам тегмайди.

Икромжон чаккасини қашиб, нима қилишини билмай туриб қолди.

Бирга кетгани дуруст эди. Ёлғиз уйда нима қилади? Ўйлайвериб адойи тамом бўлади-ку.

— Ҳой, хотин, юравер, жиннилик қилма.

Жаннат хола қатъий жавоб қилди:

— Кетаверинг дадаси. Мени йиғлайди, ўзини ўзи еб қўяди, деб ўйламанг, хотиржам кетаверинг. Бир бошпана тикланг. Бу уйни биронтага топшириб, рўзгорни саранжом қилиб кейин бораман.

— Э,— деди Икромжон,— эси йўқ хотин-эй, шу пайтда рўзгорни ўйлаб ўтирибсанми, ҳеч ким тегмайди! Жонинг саломат бўлсин, ҳаммаси топилиб кетади.

Икромжон у деса, бу деди, хуллас, Жаннат хола бормайдиган бўлди.

Юкларни аравага ортиб Икромжон энди узангига оёқ қўяман деб турган эди, Жаннат хола эшикка қулф уриб унинг олдига келди.

— Шошманг, ҳеч бўлмаса гузаргача кузатиб қўяй.

Икромжон эгарга минмади. От жиловдан етаклаб йўл бошлади. Эр-хотин олдинда жимгина кетишяпти. Низомжон бўлса арава орқасида уларга хомуш қараб борарди.

Икромжон аравани чойхона олдидаги устига кўч ортилган аравалар қаторига олиб бориб тўхтатди.

Тоға келганларни алоҳида рўйхатга ёзиб турарди.

Икромжон қишлоқда шунча одам борлигини билмас экан. У ҳамма фронтга кетгану қишлоқда ҳеч ким қолмаган, деб юрарди. Ҳозир қўчанинг икки бетига тизилиб турган, самовар сўрисини тўлдириб ўтирган кишиларни кўриб ҳайрон бўлди. Бутун қишлоқ чўлга кетаётганларни кузатишга чиққан эди. Бундан ташқари, кеча қоровул хонадонларнинг эшигини қоқиб эрталаб ҳамманинг идора олдига тўпланишини айтган эди.

Тоға охириги арава келиб тўхтагач, ичкарига кириб кетди. Бир оздан кейин у кеча областдан келган мухбир йигит билан чиқди. Улардан кейин ҳали ҳам ўша янги костюми, янги этигини кийиб юрган Умматали чиқиб атрофдан кимнидир қидира бошлади. Қидирган кишини топди шекилли, қўли билан имлаб чақирди. Тўти хола тўдадан чиқиб олдига келди.

Уларнинг ҳар бир ҳаракатини Икромжон қимирламай кузатиб турарди.

Кимдир уни тўртгандек бўлди. Угирилиб қараган эди, ёнидаги бола идора томонни кўрсатди.

— Сизни раис тоғам чақиряптилар.

Икромжоннинг икки кўзи Умматалида бўлганидан

ранс чақираётганини кўрмай қолган эди. Тез-тез юриб унинг олдига борди.

— Қалай, тайёрмисизлар? Тайёр бўлсанг, ҳозир жўнайсизлар. Сен манави ерда тур!

Тоға қўлини кўтариб ғала-ғовурни босди.

Ҳамманинг кўзи унда. Тоға баланд овоз билан гап бошлади:

— Ҳурматли ўртоқлар! Бугун биз шу соатдан бошлаб областда биринчи бўлиб Найман чўлига юриш бошлаймиз. Ўзларингизга маълум, уруш кетяпти. Юртни тўйдириш, кийинтириш, урушдаги болаларимизни толиқтирмай вақтида озиқ-овқат билан таъминлаб туриш бизнинг зиммамизга тушган. Шунинг учун ғалаба кунларни тезроқ яқинлаштириш ниятида партиямизнинг бекор ётган чўлларни ўзлаштириб уни ҳосил беришга мажбур қилинг, деган чақирғига, лаббай, деб жавоб бердик. Мана бугун йўлга чиқяпмиз. Биринчи ҳосилимизни фронтга, азамат ўғилларимизга атаймиз. Розимисизлар?

Оломон гувиллаб унинг гаини маъқуллади. Тоға қўлини кўтарган эди, халойиқ яна жим бўлиб қолди.

— Правлениеда келишиб, колхозимизнинг илғор кишилари номидан Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонига сазовор бўлган ҳамқишлоғимиз Азизхон Умматалиевга хат йўллашга қарор қилдик. Рухсат этсанглар, шу хатни ўқиб берсак.

Тоға қўлтиқлаб турган қизил папкадан икки-уч варақ қоғозни эҳтиётлаб олиб сал олдинроққа чиқди. Аввал халққа бир қараб олгандан кейин шошилмай ўқий бошлади:

— «Азиз фарзандимиз, жигаргўшамиз Азизхон! Сенинг севиқли Ватанимизни ёвуз душмандан ҳимоя қилиш учун фронтда кўрсатган қаҳрамонлигингни эшитиб бошимиз кўкка етди. Дилларимиз қувончга тўлди. Ватан учун фидокорона жанг қилаётган азаматлар сафида эканлигингдан фахрланамиз. Ҳамиша мана шундай мард бўл! Биз, ҳамқишлоқларинг душманни Берлингача қувиб боришингни, уни ўз уясида янчиб ташлашингни истаймиз. Чекинма! Душман галаларига шердек ташлан! Уни янч! Хонавайрон бўлган оилаларнинг, етим қолган болаларнинг қасосини ол! Оналарнинг кўз ёшлари эсингда турсин! Кул бўлган кошоналарнинг гулханлари эсингда турсин! Дорга осилган, бўғзига хан-

жар қадалган жигарбандларимиз эсингда турсин! Шуларнинг ҳаммаси, ҳаммаси учун қасос ол, азамат лочинимиз!..»— Тоға хатнинг шу ерига келганда ёнидан рўмолчасини чиқазиб кўз милкларини артиб олди.

Халқ сукут ичида уни тишларди. Икромжон эса бошини қуйи эгиб одамларга қараёлмай титраб турарди. Тоға ўқишда давом этди:

— «...Сенга шу хатни йўллаётган пайтимизда бутун қишлоқ халқи бир ерга тўпландик. Фронтдаги болаларимизни зориқтирмаслик учун янги ер очиб, экин майдонларини кенгайтиришга қасамёд қилдик. Биз бу ерда меҳнат фронтини очялмиз. Чўл билан олишмоқчимиз. Тўқай билан олишмоқчимиз. Шу хат ўқилаётганда меҳнат фронтимизнинг гвардиячилари жангга отланиб шайланиб туришибди: Сенга бутун қишлоқ аҳли сиҳат-саломатлик, жангда ғалаба тилайди!»— Тоға хатни ўқиб бўлиб яна дастрўмолинни олди-да, пешона терларини артди.— Кимда ким шу хатни маъқулласа келиб имзосини чексин.

Биринчи бўлиб Умматали, ундан кейин Тўти хола имзо чекди. Ана шундан кейин бирин-кетин одамлар келиб имзо чекавердилар. Кўпчилик Икромжонни зимдан кузатиб турарди.

Икромжон келиб, иккиланмай қаламни қўлига олди-ю, энгашиб қўл қўйди. Шундан кейин у дадил юриб арава олдига борди, ажиб бир чаққонлик билан эгарга миниб олди.

Тоға хатни папкасига солгандан кейин, аравалар тахтми, дегандек атрофга аланглаб олди.

— Оқ йўл! Оқ йўл, сизларга, яхшилар!

Аравалар жойидан қўзғалишди. Икромжон отга биринки ачиқ қамчи босиб, олдинга ўтиб кетди. Жаннат хола пилдираб унга етиб олишга ҳаракат қиларди.

Қарвон одамлар тўдасидан чиқиб, тош йўл бўйлаб кета бошлади. Низомжон аравадаги юклар устида ўтириб орқада қолаётган одамларга қараб қўл силкитарди. Зебихон тўртинчи арава билан ёнма-ён келарди. У эгарда қийшиқ ўтириб олган поччасига нималардир деб гапирарди.

Тош йўлда ғилдиракнинг қалдирашидан унинг нима деяётганини Низомжон эшитолмасди.

Жаннат хола то тўп қайрағоч тагигача эргашиб

келди-да, охири у ҳам қўлини силкитиб орқада қолиб кетди.

Низомжон унинг қораси кўринмай кетгунча юраги эзилиб қараб борарди.

Икромжоннинг қовоғи солиқ. Орқасига қарамайди. От ёлларининг силкинишига қараб ўй ўйлаб кетади.

Унинг нима учуи тажанг бўлаётганини Низомжон билади.

У Ч И Н Ч И Б У Л И М

I

Найман тўқайлари ёнарди.

Қуриб қовжираб қолган қамишларни олов бир чеккадан ямлаб боради. Паға-паға қурумларни шамол олис-олисларга қувиб кетмоқда. Тунғизларнинг бесаранжом хур-хури, ўрдак ва қашқалдоқларнинг гақ-ғуқи оламни тутган.

Икромжон баланд дўнг тепасида қўлтиқтаёғига тиралиб ўтнинг тўқай ичкарисига ўрмалашини кузатмоқда.

Ҳаво салқин. Изғирин жонки ачитади. Аммо шамол аланга тафтини Икромжон турган дўнггача олиб келмоқда. Гоҳ қоп-қора тутун булутлари орасида кўринмай кетади. Шунда у худди булут ўраган қояга ўхшаб аранг кўзга ташланиб қолади.

Аравадан чиқарилган отлар тутун аччиғидан безовта бўлиб, бошларини ўқтин-ўқтин силкитиб қўйишади.

Низомжон бола бўлиб бунақа катта ёнғинни кўрмаган эди. У буралиб кўтарилаётган тутунларга жимгина тикилмоқда. Тутун буралаётган жойдан озиб, жунлари осилиб қолган бир бўри отилиб чиқиб қум тарафга қочди. Аммо сал нарироққа бориб яна орқага қайтди. Тутун орасига кириб кетди.

Низомжон унинг ўзини ўтга уришидан ажабланиб турган эди, милтиқни ўқлаётган Икромжон ўзича гапирди:

— Модасини чақиряпти.

Икромжоннинг гапи рост чиқди. Сал ўтмай ўша аланга орасидан бояги бўри эмчаклари осилган модасини эргаштириб чиқди. Икромжон мўлжалга олиб ўқ узди. Ўқ еган бўри оқсоқланиб уч оёқлаб югурганича тепалик орқасига ўтиб кетди.

Модаси эса ёнгида қолиб ёнбоши куйган экан, қумга етмай йиқилди. Туролмай уч-тўрт метр судралиб борди. Кейин, қимирламай қолди.

Шамол кучайиб оловнинг тили яна ҳам узунлашди. У яшин тезлигида қамишларни ямлаб борарди. Аммо чўл шамолидек телба шамол бўлмайди. Ҳозиргина олд тарафдан эсаётган шабада салдан кейин орқа тарафдан эсади. Бу гал ҳам шундай бўлди. Низомжон, ўтнинг бу хил ёниши бўлса бирон ҳафта ичи ўчмаса керак, деб ўйлаган эди. Йўқ, шамол олдиндан эса бошлади-да, ўтни орқага пуркади. Ун беш минутларда аланга сўнди кўйди.

Икки қўлини белига тираб турган Тўланбой:

— Икромжон, қўштиғни болага беринг,— деди.— Бўрини қувсин. Оёғи яраланган, узоқ кетолмайди.

Икромжон милтиқни Низомжонга узатаркан, таъкидлади:

— Уқни исроф қилма! Эҳтиёт бўл!

Низомжон милтиқни олди-ю, қумликка қараб чопди. У тўхтаб, оёқ остида ётган бўрини милтиқ қўндоғи билан ағдарди. Бўри сап-сарик қўзлари бақрайганча ўлиб қолган эди. Низомжон тепага қараб чопди. Тўланбой рост айтган экан, яраланган бўри олдинги чап оёғини кўтарганча савағич уюми олдида унга ёмон тикилиб турарди. Низомжон умрида бўрига дуч кемаган эди. Қўрқиб кетди. Тўхтади-ю, қимирламай қолди. Бўри унга томон уч оёқлаб келаверди. Низомжон нима қилишини билмасди. Оз бўлмаса милтиқни ташлаб юборай деди. Шундагина у қўлида милтиқ борлигини билиб қолди. Шошиб мўлжалга олди-да, кетма-кет иккала тепкинни босди. Уқ товуши тинганда савағичнинг қуриган қиёқлари тўзиб кетганини кўрди. Тутун тарқади. Қонга беланган бўри қумда безовта думалаб, охири бир-икки марта оёқ силтади-ю, жим бўлди.

Низомжон бўрининг ўлган-ўлмаганини билолмай бир оз қараб турди. Бўри бошқа қимирламади. Шундан кейингина яқинига бориб тепиб кўрди.

Низомжон иккала бўрини оёғидан судраб келганда қатор палаткалар олдида уч-тўрт киши бордон тўқиб ўтирарди. Низомжон бўриларни улар олдида ташлаб кетмонни олди-да, ўчоқ қовлашга тушиб кетди. Икромжон ҳам, Тўланбой ҳам Низомжонга бир сўз дейишмади. Фақат бир-бирларига маъноли қараб олишди.

Қимсасиз чўл бир куйдаёқ гавжум бўлиб қолган эди. Қўшалоқ тол тағида икки киши ерга қозиқ қоқиб сўри ясамоқда. Оқ тунукадан ясалган бакни ер ўчоққа ўрна-тиб, атрофига лой чаплашмоқда. Бир чол бочкадан ре-зинка ичак билан керосин сўриб, тошфонарларга қуй-моқда.

Низомжон ўзининг қобиллиги билан бу ердагиларга дарров маъқул бўла қолди. Ундан ҳеч ким қаердан кел-ганини, бу ерда нима қилиб юрганини суриштирмади. Эҳтимол, Икромжоннинг қариндоши деб ўйлашган бўл-са. Ҳарқалай, Низомжон уларга тез эл бўлиб кет-ди.

Бугун қамиш куйдириш, ўчоқ қуриш билан ўтди. Кеч кириб чўл қоронғилиги бошланганда ҳамма жам бўлиб, катта чодир ичида, тошфонарь ёруғида чойхўрлик қилиб у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирарди.

Чой ичиб ўтирган одамларнинг дилида қандайдир оғир ўйлар бор эди. Аммо ҳеч ким оғиз очиб урушдан га-пирмасди. Уларнинг нима учун шундай қилаётганларини Низомжон сезиб ўтирарди. Агар урушдан, урушга кет-ган болалардан гап очилса Икромжоннинг дили оғриши-ни ўйлаб, гапни бошқа ёққа чалғитишяпти.

Тўланбой амаки ҳаммадан кўп гапирарди:

— Бола маладес, бўрини қойил қилди. Айниқса, мо-даси тирик қолса сал кунда ҳамма ёқни бўри бостирво-рарди. Қўявер, бола, Тоғадан мукофот олиб бераман.

Низомжон индамади.

— Эртага Зирилламадан арава келмаса ишимиз тўх-таб қолади,— деди Тўланбой анча жим ўтиргандан кей-ин.— Тоға тўртта темир плуг юбормоқчи эди.

— Трактор-чи?— деди Низомжон гапга аралашиб.

Тўланбой уни эрмак қилди.

— Вой боласи тушмагур, бу ботқоқда пардек енгил одам юролмайдю, оғирлиги неча тонна келадиган тракторга йўл бўлсин! Ботиб қолади, жиян, ботиб қо-лади.— У Икромжонга ўғирилди.— Аравалар бугун етиб боришса, эртага қайтиб келишлари мумкин. Кеч кетишди. Ишқилиб, бирон жойда ботиб қолишган бўл-масин.

— Йўғ-э,— деб унга эътироз билдирди Икромжон,— келган йўлимиздан кетишса бемалол етиб олишадн. Кўрдинг-ку, йўл ёмон эмасди. Эндиги гап бизда қолди. Майнинг етиларига бориб уруф сочиш керак. Ушангача

мана шу куйган тўқайда шудгор очиб тахт қилиб қўйишимиз керак. Қилоламинизми, шунми?

Унинг гапларига жим қулоқ солиб ўтирган Тўланбой жавоб берди:

— Уриниб кўрамиз, оқсоқол. Агар трактор келолсаку кўп ишларни эплаштирардинг-а, иложи йўқ-да. Тоға ваъдасида туриб, каналдан ариқ тортиб келишга одам юбормаса ишимиз чатоқ бўлади. Сизот сувиға ишониб бўлмайди.

— Тоға қаттиқ ваъда қилган,— деди Икромжон.— Сув ҳайдаб келишдан ташвиш қилма. У ёғини раис эплаштиради. Ундан ташқари, ер қотиши билан битта тракторни ҳам бизга юборади. Чигитдан қутулиши билан юборади. Яна ер очамиз. Қовун эктирмоқчи Тоға.

Шу гаждан кейин ҳамма хотиржам бўлиб, эртанги ишнинг маслаҳати бошланди. Ким қаердан иш бошлайди, ким қурилишда бўлади — ҳаммасига режа тузилди. Катта қурилишлар кейин бўлади. Ҳозир ошхона, ённга битта чоғроқ тандир қурилади. Икромжон каналдан сув ташиб келишни Низомжонга юклаётган эди, у рози бўлмади.

— Йўқ дема, бола. Битта эшак бераман, фермадан сут ташийдиган иккита бидон ола келганмиз. Қўш бидонлаб ташийверасан.

Низомжон унга ёлворганлек қаради:

— Мени энг оғир ишга қўйинг, илтимос қиламан. Эл қатори ишлаб тер тўқай. Мени кичкина, нимжон деманг. Ўзларинг қатори кўраверинглар. Далада ўсганман. Кетмонда суягим қотган. Бир ишлай.

Икромжон билан Тўланбой бир-бирларига қараб олишди.

— Ҳеч қанақа шартим йўқ. Ишлаб у-бу орттириш ниятим ҳам йўқ, менга ҳеч нарса керакмас. Бошпана бўлса, қорним тўқ, устим бут бўлса бас. Нимаики ишлаб топсам колхозга. Меҳнат ҳақи ҳам керакмас!— Низомжон кўп гапирмоқчи эди, ўпкаси тўлиб, гапи томоғидан чиқмай, ҳиқиллаб қолди. У энтикиб гапини тамом қилди.— Чап қўлинг чўлтоқ экан, деб урушга олишмади. Уйимга сигмадим. Эрта-нидин оғайниларим урушдан қайтиб келишади. Шуларнинг кўзига қандоқ қарайман. Нима қилдинг, қайси ковакда могор босиб ётган эдинг, дейишса нима дейман? Эшакда сув ташиб, тирикчилик қилиб юрдим, лейманми? Йўқ, тўқай буз-

дим, бола-чақаларингга овқат топиб бердим, уларни боқдим, дейдиган иш қилмоқчиман. Жон акалар, мени аямасдан ишга ташлайверинглар.

У шундай ялиниб гапирардики, раъйини қайтаришнинг сира иложи қолмагэн эди.

— Хўп,— деди Икромжон.— Айтганинг бўла қолсин.

Олди одамларни уйқу босиб, кафтларига эснай бошлаган эдилар. Қариялар дастурхонга фотиҳа ўқишгач, ҳамма ўрнидан турди.

Низомжон билан Икромжон палаткадан чиқишганда қумлик томондан аллақандай илиқ шамол эсаётган эди. Икромжон олачапоқ булутлар орасига дам кириб, дам чиқиб сузаётган ойга ички бир изтироб билан тикилиб турди-да, уҳ тортиб палаткасига қараб кетди. Низомжон индамай эргашди. Палаткага кирган Икромжон фонарь ёқди-да, боя Низомжон тўшаган қамишлар устига кўрласини ёзди.

— Жойингни сол, болам, ётайлик энди.

Негадир унинг овози титрарди.

— Амаки, ётаверинг, уйқум қелмаяпти. Бир оз ойдинда юраман.

— Ҳа, майли, ўзинг биласан. Эртага иш зўр бўлади, ёта қолганинг маъқул эди.

У шундай деб, ёғоч оёғининг тасмаларини бўшатиб кўрлага кираркан, яна оғир уҳ тортди. Низомжон унинг аҳвол-руҳиясини сезиб турганидан фонарь пилигини пасайтириб, ташқарига чиқиб кета қолди.

Икромжоннинг юраги куярди. Ота ўз боласини минг марта оқ қилганда ҳам юрагининг бир чеккасида шу болага атаб ардоқлаган, унинг камолини кўришга асраган меҳрининг зарралари ётади. Бу зарралар вақти-вақти билан аланга олиб, яна сўнади. Ҳозир Икромжон йигирма бир йил қалбидан нари кеткизмаган, ҳар бир дақиқаси катта умидлар ваъда қилган ниятлари билан кейинги бир ҳафта орасида боласини олисларга олиб кетган, порлоқ ниятларини куйдириб жизғанақ қилган ҳодисалар орасида ўртанарди.

Икромжонни бир нарса кўпроқ қийнади.

Нега шундай бўлди? Нега унинг боласи қўрқоқ чиқди?

У ўйлаб-ўйлаб, ўйига етолмасди.

Емай едирди, киймай кийдирди...

Икромжоннинг бирдан кўзлари очилиб кетди.

Ҳа, ҳа, ҳамма гап ана шунда. Қўлини совуқ сувга урдирмади. Оғир иш қилдирмади. Пинглаганда қўшилишиб пинглади. Қалишини ҳам ювиб қўярди. Қасал пайтида ҳам уни тайлоқдек қилиб опичиб юрарди. Бетини ювганда ўзи сув қуйиб турарди...

Икромжон пешонасига шатиллатиб бир туширди. — Жазангни торт, жазангни торт, Икром. Уни ўзинг шу қўйга солдинг. Энди минг йингла, бефойда. Сенга бу жазо кам!

Икромжон ўғлининг шу қўйга тушишини сира ўзидан кўрмаган эди. Энди бунга иқрор бўлди. Иқрор бўлди-ю, аламига чидамай инграб юборди.

Шундай изтироблар гирдобида қолган кишини ҳеч нарса билан юпатиб бўлмайди. Бундай пайтларда уни ўзидан бошқа овуға олмайди. Икромжон шунинг учун ҳам ўзини ўтга-чўққа уриб, ўтли хаёллар ёлқинидан чиқишга интиларди.

Мана, Низомжон, куйиб кулга айланган тўқайда танҳо кезиб, умидлари саробга етаклаган шу киши тўғрисида ўйламоқда. Ҳувиллаб қолган чўл гўё Икромжоннинг қалбига чўккандек. Бўш, унинг хаёлларидек, унинг истаklarидек бўш чўл ойдинда ўликсимон сокин ётибди.

Шу ҳувиллаб ётган сокин чўлни уйғотиш учун биланк шимарган кишилар зора Икромжоннинг ҳам юрагига қўл солиб унда янги умидлар уйғота олишса, зора Икромжон чўл билан барабар яшнаб кетса, Низомжон унинг қўлтиғига тирак бўлади. Юрагидан изтиробли ўйларни қувиб чиқаради. Атрофга умид билан, одамларга очиқ юз билан қарайдиган бўлгунча ёнидан жилмайди.

Юлдузлар милтираб турган чўл кечасида Низомжон дилига ана шундай беғубор ниятни тугиб қўйди.

Олислан дераза пардасини шамол силкитгандек ғалати овоз келди. Низомжон қулоқ тутди. Бу овоз бора-бора кудунги кетмаган атлас қўйлак этагининг елпинишига ўхшаб эшитилаверди. Низомжон уфққа қаради. Олисдан бир гала ўрдак учиб келаётган эди. Ўрдаклар галаси палаткалар тепасига келиб, ғақиллаб айлана бошлади.

Низомжон уларнинг тинимсиз айланиши сабабига тушунолмади. Ўрдаклар ўтган йили ташлаб кетган инларини олис юртлардан излаб келишган эди. Улар тарк этган тўқайнинг бир чети энди йўқ эди. Ўрдаклар кар-

вони пастлаб учиб қорайиб ётган ер устида яна бир айланди-ю, гақиллаб қумлик четида сокин шовуллаган қамишлар устига шўнғиб кетди.

Низомжон қайтиб келганда Икромжон қўлини бошига қўйиб палатка тепасидаги туйнукдан тушиб турган нурга тикилганча киприк қоқмай ётарди. Низомжон фонарь пилигини баландлатганда унинг ажинли юзларидан кўз ёшлари думалаётганини кўриб дарров пиликни пастлатди. Фонарь икки-уч марта липиллаб ўчди.

У ечиниб кўрпага киргач, Икромжонга нимадир демоқчи бўлиб бошини кўтарди. Кўтарди-ю нима дейишини билмай тирсагига тиралганича анча туриб қолди. Низомжон бирон гап айтиб унга жуда-жуда таскин бергиси келарди. Аммо нима дейди? Қандай гап айтса Икромжон амакининг кўнгли таскин топаркин? Низомжон шунча ўйлаб арзигулик гап тополмади, ниҳоят:

— Мени ўғлим дейсизми?— деди.

Икромжон индамади.

Сал ўтмай қоронғида Низомжоннинг ҳам пиқ-пиқ йиғлагани эшитилди.

II

Область ижроня комитетининг мажлислар залида чўлдан ер олган колхоз раҳбарлари иштирокида кенгаш бўлаётган эди. Республика Олий Советининг раиси Йўлдош Охунбобоев Езёвон чўлларининг истиқболи тўғрисида гапирмоқда. У яқин йигирма беш йил ичида чўл бутунлай ўзлаштирилиб, Урта Осиёнинг йирик пахта базасига айланиши, ҳозир колхозлар айрим участка тартибида қўриқ очаётган ерлар вақти келиб алоҳида колхоз, совхоз бўлиб ажралиб чиқиши, уруш туғашини билан Катта Фарғона канали кенгайтирилиб бутун чўл бўйлаб айланиб ўтишини содда, деҳқончасига тушунтирарди.

— Ёлғиз канал суви билан чекланиб қолмаймиз. Мингдан, ортиқ артезиан қудуқлари қазиймиз. Ҳар бир қудуқдан икки тегирмон сув отилиб чиқади. Ҳар бир звенонинг ўз артезиан қудуғи бўлади. Ҳозир геологларимиз чўлда разведка ишлари олиб борнишяпти. Езёвон Фарғона водийсининг марказига айланиши керак. Шу кунларда Наманган, Қўқон, Шаҳрихон, Чимён,

Тошлоқ тарафдан чўлга ҳужум бошланди. Бир умр қақраб ётган чўлдан олган биринчи ҳосилини фронтчи болаларимизга совға қиламиз... Иттифоқдошларимизнинг имиллашларини кутиб ўтирмай иккинчи фронтни Езёвондан очамиз. Эндиги гап ўзларингизда қолди. Бир ёқадан бош чиқаринглар. Фронт тарафлардан яхши хабарлар келиб турибди. Немиснинг кавушига қурт тушиб, чиқиб келган тарафга қараб тирақайлаб қочяпти. Ғалаба кунини Езёвон гурунчидан ош дамлаб кутиб оламиз. Кимда-ким, фашистга шу ердан туриб ўқ узаман деса, кимда-ким, душман қўлида қолган туран шаҳарларимизни овоз қиламан деса Езёвонга чиқсин!

Охунбобоев шундай гапирардики, у минбарда эмас, бир пиёла чой устида гаплашиб ўтирганга ўхшарди. У ўзидан катталарни сизлаб, ўзи тенгиларни сенлаб, кичикларни болам-бўтамлаб гапирарди. У гапининг охирида залда ўтирганларга бирма-бир қараб олди. Гўё шу ўтирганлар орасидан кимнидир қидираётганга ўхшарди.

— Канал қазиганимизда ҳаммани қойиб қолдирган Дўснат полвон қани?

Пастдан кимдир жавоб берди:

— Фронтда ҳалок бўлди!

Охунбобоев овоз чиққан жойга тикилиб қолди. Қўлидаги қалами қоғоз устига тушиб думалаб кетди-да, стол қирғоғига келиб тўхтади.

— Омон полвон шу ердами?— деди у яна бошини кўтариб.

Урта қаторда ўтирган қора соқол, яғриндор киши ўрнидан турди:

— Шу ердан, ота.

— Омонмисан, полвон. Мажлисга соқолнингни олдириб келмабсан-да, Сенга неча марта айтганман, соқолни олдириб юр, деб.

Залда қийқириқ, кулги бўлиб кетди. Омон полвон кўпол гавдасини тебратиб туриб ўзи ҳам кулиб юборди.

— Ота, энди шу пайтда танбеҳни қўйинг. Пўримлик кўнгилга сизгадим.

— Урушдан олдин ҳам шунақа эдинг.— Охунбобоев ғовурни босиб ўрнидан турди-да, саҳна четига келиб кула-кула гап бошлади:— Полвон билан ёшимиз тенг. Болалигида ҳам шунақа бепарвороқ эди...

Полвон ҳам ўрнидан туриб саҳна яқинига келиб, қўлини кўксига қўйди-да, ялинди:

— Жон биродар, бу ёғини айтмай қўя қол.

— Йўқ, айтаман. Шу денг Омонни уйлантираётган эдик. Тўй кунин ҳам соқолни олдирмаган экан. Райим икковимиз чимилдиқ олдига ўтказиб, роса ивитиб соқолини олганмиз. Келишининг олдига икки лунжига шўр пахта ёлиштириб кирган. Тўғрими, Райимберди?

Саҳна четида ўтирган Тоға кулиб бош қимирлатди.

— Тўппонча полвон борми?

— Бор.— деб паканагина, серҳаракат, кўк кўз йнгит ўриндан турди.

— Бу ёққа кел!— деди Охунбобоев.

Тўппонча полвон пилдираб Омон полвоннинг олдига келди.

Охунбобоев унга бир зум завқ билан, ҳавас билан тикилиб тургандан кейин пастга тушиб, ҳар икки полвонни олдинма-кейин кучоқлади.

— Ёзёвонга икковинг командирлик қиласан. Икковинг чўя маршаллари бўласан. Қани розимизлар?

— Розимиз, ота. Сен буюр, биз нима десанг тайёрмиз.

Омон полвоннинг гапидан Охунбобоев завқланиб кетди.

— Балли, азаматлар. Чўл жиловини қўлларингга бердик.

Кўм-кўк кўзларини ўйнатиб турган Тўппонча полвон мийиғида кулиб қўйди:

— Бир гап айтсам майлими? Хафа бўлмайсизми, ота?

— Айт, айт, Тўппонча.

— Тавба, сира катталарга ўхшамайсиз-а. Шундоқ одам ўзимизга ўхшаб жўнгина гаплашасиз-а. Райисполкомимиз билан гаплашиш учун энг камида бир ҳафта овора бўламиз. Аризани почтадан юборамиз.

Охунбобоевнинг чеҳраси жиддийлашди:

— Шунақа дегин?

У яна саҳнага чиқиб жойига ўтирди. Райимберди зирилламаликларнинг чўлга биринчи бўлиб юриш бошлаганларини гапирди. Ота жимгина ўтириб, унинг гапларига қулоқ солди. Райимберди гапини тугатиб энди ўтираётган эди, Охунбобоев тўхтатди.

— То кунлар исиб, ёнгарчиликлар ўтиб кетгунча хотинлар чиқмасин дейилган эди. Нега хотинларни чўлга олиб чиқдинг?

Тоға нима дейшини билмай туриб қолди.

— Қандоқ қилай, ота? Узлари келишяпти. Утираве-райми?

— Шошма!— деди Охунбобоев.— Иш шунақасига кўчган бўлса, бу ёғини тўғрила. Иморатларни тезлат. Бир ойдан кейин хабар оламан. Агар энг камида йигир-мата уй битмаган бўлса хафа бўлиб қоласан.

Область партия комитетининг секретари чўлдан ер олган колхозларга, колхозчиларга бериладиган ёрдам ҳақида гапиргач, кенгаш тугади.

Охунбобоев залдан чиқишда Тоғани қўлтиқлаб олди. Кўчада кета туриб ундан ҳол-аҳвол, қишлоғдаги қария-ларнинг тирикчилигини сўради. Тоға ҳаммасини битта-битта гапириб берди.

— Ҳаммаси жойида, ошнам. Хотиржам бўл.

— Икром кепти, деб эшитдим. Қалай, тинчми?

— Тинч, тинч.

Тоға шундай деди-ю, кўзини яширолмай жавдиради.

— Бир гап борми?

— Йўқ, ўзим...

— Айтавер. Яширма!

Тоға ноилж гап бошлади:

— Икром бир оёқсиз бўлиб келган. Бу ҳам етмаган-дек ўғли...

— Нима? Ҳалок бўлганми?

— Ҳалок бўлса кошки эди. Армиядан қочган. Икром бошини кўтаролмай қолди. Одамларнинг юзига қараёл-маяпти. Найманга чиқариб юбордим. Зора дарди енгил-лашса.

Охунбобоев нима дейшини билмай тўхтаб қолди. Уни кузатиб чиққанлар сал нарида унинг изтироб билан уҳ тортганини кўриб туришарди.

— Емон бўпти,— деди у анчадан кейин.— Жаннат-нинг аҳволи қандай?

— Телбага ўхшаб қолган.

— Боласи фронтдан қочибдими-я?

— Назаримда, фронтдан эмас, йўлда поезддан тушиб қолган бўлса керак.

Тоға қийнала-қийнала сўради:

— Уз болам бўлса орага тушмасдим. Болам тупроқ-да ётибди. Шу Икром учун, урушда оёғини йўқотиб кел-ган большевик ўртоғим ҳурмати орага тушмоқчиман. Афв қилиб бўлмайдими? Дадаси ўз қўли билан олиб

бориб топширса. Орага тушинг. Урушга бориб, қони билан оқласин. Орага тушинг!

Охунбобоев яна жим қолди.

— Қийин, қийин, дўстим. Халқ бор, халқ билади. Уни халқ суд қилади. Аммо...— Охунбобоев яна ўйлашиб қолди:— Икром адоий томом бўлади. Бутун борлигини, умрини Совет ҳукуматига бағишлаган киши шу бола туфайли ерпарчин бўлади. Майли, келсин! Икром келсин! Бир маслаҳат чиқиб қолар. Э, аттанг...

Тоға у билан хайрлашиб отда Зирилламага қараб кетди. Шу куннёқ Найманга бормоқчи, Икромни топиб у билан ўғли тўғрисида гаплашмоқчи бўлди.

У йўл-йўлакай ўйлаб борарди. Бу гапларни отага айтиб тўғри қилдими? Юрт иши билан банд, усиз ҳам бошида қанчадан-қанча ташвиши бор одамга бу гапни айтгани дуруст чиқдимикан? Эҳ, ярамас бола, ҳаммани хижолат қилдинг. Ўз боласи бўлганида илтимос қилиб ўтирармиди? Баҳридан ўтарди-қўярди. На қилсинки, бир беғубор, тоза юрак дўстининг арзандаси. Шунча ёшга кириб биринчи марта ёмоннинг ёнини оляпти! Тоғани ҳам қийнаб ташладинг, ярамас бола.

Шу куннёқ Тоға ҳавонинг айнаб қолганига қарамай Найманга қараб кетди. Кеч қоронғисида ҳориб-чарчаб тол тагига етиб бориб, Икромжонни тўқайдан чақиртириб келди.

Икромжон аввалига, Тоға бирон иш билан чақиртиргандир-да, деб ўйлаган эди. Иккови чодир ичига киргандан кейин унинг жиддий гапи борлигини билиб қолди.

— Тинчликми, Тоға?— деди безовталаниб.

— Тинчлик, тинчлик, ошнам. Сени бир қувонтирай, деб келдим. Шу бугун Йўлдош ота билан гаплашдим. Турсунбойингни афв этишни ўйлаб кўради чоғи. Эрта-лаб Фарғонага борасан. Тайинладилар.

Икромжоннинг боши эгилди. Ёғоч оёғининг тасмасини чертиб индамай қолди.

— Ҳа, нега индамайсан?

— Бормайман, дўстим. Бормайман. Нима деб бораман? Қай юз билан бораман? Йўқ. Мени кечир. Мен учун юзингни сидириб, минг хижолат билан илтимос қилганинг учун раҳмат. Раҳмат, дўстим. Аммо боролмайман. Дўстим бўлсанг, иккинчи бу тўғрида менга оғиз очма. Менинг унақа болам йўқ.

— Катта кетма, оғайни. Ҳарна қилса ҳам боланг.

Майли, фронтга борсин, ўзини оқласин. Сенинг ҳам юзинг ёруғ бўлади.

Икромжон қатъий бош чайқадди:

— Фронтга мард борадди!..

Тоға Икромжоннинг умрида ҳеч кимга ҳеч қандай илтимос қилмаганлигини, шаънига доғ туширадиган ишга қўл урмаслигини биларди. Шундай бўлса ҳам уни шу оғир изтироблардан қутқариш учун атайлаб келган эди. Йўқ. Бўлмади. Бир сўзли Икромжон унинг маслаҳатларини рад қилди.

— Яна ўзинг биласан. Ўйлаб кўр. Танангга яхшилаб ўйлаб кўр. Борди-ю, гапларим маъқул бўлса, Йўллош ота Тошкентга кетиб қолмасларидан Фарғонага етиб бор.

Тол тагида чироқ ёниб сўрида одамлар гавжумлашиб қолган эди. Улар икковлашиб ўша тарафга қараб кетишди.

Икромжон ҳеч кимга аралашмай, бир чеккада бош эгиб ўтирарди.

Эрталаб Тоға Зирилламага қайтаётганда Икромжоннинг оғзини кўп пойлади. У бир сўз демай нонуштадан кейин Тоға билан хайрлашиб тўқайга кириб кетди.

Икромжоннинг сўзидан қайтмаганига ишонган Тоға ноилж отни эгарлади-да, қишлоққа ёлғиз жўнади.

Тушга яқин қишлоқдан тўққизта арава келди. Тоға бешта плуг, тандир, ошқовоқ, лавлагни юборибди.

Тўланбойнинг хотини, Зебихон билан биргаликда кўчкўронни аравага ортиб келди.

Низомжон куйган тўқайда терлаб-пишиб кетмон чопаетган эди. Палатка томондан одамларнинг ғовур-ғувурини эшитиб қадини ростлаб қараган эди, Тўланбойнинг аравадан кўч тушираётганини кўрди. Арава устида ўтган куни йўлда қўлини силкитиб қолган қиз турарди. Низомжон кетмон дастасига кўксини тираб унга қараб қолди. Зебихон, поччаси юкни ташлаб қайтгунча, қўлини пешонасига соябон қилиб, олисларга тикиларди. Чўл шабадаси сочларини тўзғитаверганидан қиз зарда билан орқасига отиб ташларди. Қизга анграйиб қараб қолган Низомжон йўтал товушини эшитиб орқасига ўғирилди. Сарпойчанг оёғига эски калиш кийиб, кўйлагини липпа уриб олган қирқ беш ёшлардаги бир хотин челақда сув олиб келаётганлиги. Низомжон, қизга тикилиб турганимни кўрган бўлса керак, деган андиша билан ерга қаради-да,

салом берди. Хотин алик олдим, йўқми, Низомжон эшитмади. Кетмонни қўлига олиб қора илдишларни палахса-палахса қилиб кўчираверди.

Қор сувига тўйган ер хамирдек юмшоқ эди. Аммо Низомжоннинг қўли кетмондан чиқиб кетганидан салга чарчаб қоларди. У пешона терини дам-бадам сидириб тўхтамай кетмон урарди. У ярим соат чамаси тинимсиз ишлаб, жуда ҳолдан тойди. Қалдини ростлаб орқасига қарамоқчи бўлганида бели қотиб ўзини ўнглаёлмади, кетмонга осилгандек аранг ерга ўтирди.

Палатка томондан жом чалганда ҳам у ўрнидан туролмай ўтирарди. Одамлар бирин-кетин овқатга кела бошлашди. Чопонини елкасига ташлаб олган Икромжон келганда ўрнидан турмоқчи эди, бўлмади. Белида бир нима тортишиб қолгандек башараси тиришиб яна ўтирди.

— Нима бўлди? Чарчадингми?

Икромжон шундай деди-ю, орқасига қаради. Ағдарилган ердан ҳовур кўтариларди.

— Бир ўзинг ағдардингми?

Низомжон бош силкитди.

— Оббо, азамат-эй! Тўрт ярим сотих келиб қолади. Бунақа қилма, ўғлим. Бунақада ўзингни чақиб қўясан. Ҳар қанақа деҳқон ҳам қишдан чиқиб қўлига кетмон олганида ишга бунчалик зўр бермайди. Кетмон ёмон нарса, чақиб қўяди. Бир-икки кун белни, қўлни ишга ўргатиб олиб, кейин зўр берилади. Қани тур, ўғлим, тушлик қилиб келамиз.

Низомжон кетмон дастасига осилиб аранг ўрнидан турди-да, белининг зирқирашини Икромжонга сездирмай секин-аста юра бошлади.

Ҳамма овқатга келиб бўлган эди. Рандаланмаган тахтадан ясалган омонат узун стол атрофида кишилар чақчақлашиб ўтиришибди. Улар икковни ҳам бир чеккага келиб суқилишди.

Низомжон уйдан чиққанидан бери бировнинг овқати-га шерик бўлиб еган-ичгани татимай келарди. Бугун у ўз ҳақини, меҳнат ҳақини кутиб ўтирибди. Бугун у бемалол, хижолатсиз овқатланса бўлади. Ошпаз сопол қосада ичига муштумдек лавлаги солинган шўрва келтириб қўйди. У қозон тепасига қайтаркан, баланд овоз билан шапғиллади:

— Болалар, шошилмасдан тушираверинглар. Бугун

первой-иптаравой. Янгам қўш ошига палов дамлаб кептилар.

Низомжон косага қошиқ соларкан, ошпаз олдида дастурхонга ўралган тоғорани очаётган Зебига бир қараб қўйди. Зебихон унга қарамасди, ўз иши билан банд эди.

Овқат устида бугунги иш тўғрисида гап кетди. Тўланбой одати бўйича мақол қўшиб гап бошлади:

— Шоли деҳқонга айтган экан: тўқсон кун лой кечасан, кейин мой ичасан. Бугун иш бошланди. Лой кечиб бошладик. «Пушт, мой бўласан»га саксон тўққиз кун бор, ҳали. Мен бугун уч ярим сотихни уриб қўйдим.

— Тушгача уч яримни ясаб қўйган бўлсанг, кечгача ерни тимдалаб ташламасанг, дейман,— деди Икромжон.

— Йўқ, бу ёғи унчалик бўлмасов. Бел қотиб қолди. Бу ёғи секин-аста. Белни алдаб-алдаб ишга солмасак бўлмас. Қишда сандалда ётавериб дангаса бўлиб кетган эканмиз, оғайни.

Икромжон унга пичинг қилди:

— Шу соқи-сумбат билан уч яримта деб мақтаниб ўтирибсанми! Манави бола тўрт ярим сотихни бажариб қўйди.

Ҳамма ўгирилиб Низомжонга қаради. Унинг бу томонларда биринчи марта иш билан одамлар эътиборига тушиши эди. Кўнгли яйраб кетди. Секин Зебихонга қаради. Зебихон ҳамон унга қарамас, муштини иягига тираб ўнг қўлидаги қамишни ерга уриб ўтирарди. Тўланбой ўзини оқлай бошлади:

— Биз қариб қолдик, ошнам. Навбат энди кадр болаларга. Буларга тенглашиб бўлармиди!..

Икромжон сўради:

— Янгам қишлоқдан нима гап топиб келибди? Яхши хабарлар борми?

— Янги мактаб биносини шошилишч госпиталь қилишаётганмиш. Эртага ярадорларни олиб келишади, деган гаплар бор, деяпти. Эвакуация бўлганлардан саккиз хонадон келибди. Тоға шуларга жой топиб бериш билан оворамиш.

Икромжоннинг миясидан, шулардан бирини уйга кўчириб кела қолсаммикан, деган ўй ўтди. Жаннат хотир-жам бу ёққа келаверарди.

— Жой топганмикин?— деди у Тўланбойга қараб.

У, билмасам, дегандек елкасини қисди.

Тушликдан кейин ҳамма ўз ишига кетди. Икромжон Низомжоннинг қўлидан ушлаб тўхтатди.

— Энди бас, ичкарига кириб бир оз ором ол. Бугунги ишинг етади. Қолганини эртага қиласан.

Низомжон ётса ётгудек эди. Ҳамма ёғи ҳали ҳам зирқираб оғриб турибди. Унинг устига ишлаётганида тўнини ечиб ташлаганидан терлаб дам олганида биқинини шабада олиб қўйибди. Бироқ у кўпчиликдан ажралиб қолишга юзи чидамади. Ўзини чарчамаган кўрса-тиб:

— Йўғ-э, ҳали-вери чарчамайман, амаки,— деди. .

Икромжон унга қараб туриб:

— Майли, ўзинг биласан,— деди-да, олдига тушиб кетаверди.

Бу ёғига Низомжоннинг иши унча юришмади. Кечгача аранг бир ярим сотих ер ағдарди. Бориб ётай деса, одамлардан уялади. Кетмонни ташлади-да, қамиш гарамига ёнбошлади. Озроқ мизғиб олмоқчи бўлди-ю, танасининг зирқираб оғришидан кўзи илинмади. Чалқанча ётиб осмонга тикилганича ўй суриб кетди.

Осмон кўм-кўк. Онда-сонда салмоқланиб сузиб юрган оппоқ булутлар четига оғиб қолган қуёш нури тушиб турибди. Узоқ-яқиндан одамларнинг овози қулоққа чалиниб қолади. Бирдан шабада унга ғалати бир овоз олиб келди. Қаердадир аёл киши куйларди. Унинг қўшиғи дам эшитилиб, дам йўқ бўлиб кетади. Низомжон бошини кўтариб у ёқ-бу ёққа қаради. Ҳеч ким йўқ. Бу атрофда Зебихон билан унинг опасидан бошқа аёл йўқ. Албатта, Зебихон қўшиқ айтаётган бўлса керак. Овози бирам ширали эканки.

Низомжон ўрнидан турди-да, кетмонни елкасига ташлаб бир дам атрофга қулоқ солиб турди. Қўшиқ тўқай томондан эшитиларди. У беихтиёр ўша томонга қараб юра бошлади. Куйган ерлар тугаб, ғуж-ғуж бўлиб ўсган савағичзор бошланди. Низомжон савағичнинг бунақа ўсишини билмасди. У ҳам қамишга ўхшаган бўлса керак, деб юрарди. У бола вақтида варрак учириб юрган кезларида ўзидан катта болалар қамиш ўрнига савағич ишлатишарди. Демак, улар савағични шу тарафлардан олиб кетишар экан-да.

У энгашиб иккита савағични пичоғи билан кесиб олди. Шу пайт бирдан қўшиқ тинди. Нимадир шитирлади.

Зебихон ўралашиб қолган этакларини тузатиб савағич орқасида ўрнидан тураётган эди.

Икковлари бир-бирларига сўзсиз қараб қолшди. Қизнинг кўзларида аллақандай ғам, сўлғинлик бор эди. У Низомжондан кўзларини олиб нари кета бошлади. Низомжон нима қилишини билмай туриб қолди. Охири дудуқланиб гап бошлади:

— Ашулани жуда яхши айтар экансиз. Бугун келдингизми?

Қиз бош қимирлатди. Низомжон гапнинг бу ёғини қандай давом эттиришни билмай тутилди.

— Бу ерда менинг битта ҳам танишим йўқ.

Қиз тўхтаб унга бошдан-оёқ қараб чиқди.

— Нега?

— Кейин айтиб бераман.

— Ия,— деди Зебихон,— сиз Икромжон амакининг жиянлари эмасмисиз? Шунақа дейишган эди-ку!

Демак, бу қиз уни сурништирган, кимлигини билмоқчи бўлган. Низомжонда кутилмаган аллақандай ишончга ўхшаш бир нарса пайдо бўлди.

— Жиянлари эмасман. У кишига ўғил бўлдим.

— Ҳеч кимингиз йўқмиди?— Зебихон ачинишга ўхшаш бир қараш қилди.

Низомжон хўрсинди. Нима дейишини билмай иккиланиб қолди.

— Бор, дадам, опам бор. Достоним узоқ. Қўшиқни яхши айтар экансиз.

Зебихон унга қараб туриб, кейин савағичлар орасига кириб кетди. Низомжон унинг орқасидан қараб қоларкан, юришига, энгашиб ўзига йўл очаётганида белининг чиройли эгиллишига маҳлиё бўлиб қолган эди.

«Бу қиз ким бўлди экан?» деб ўйларди у. Кўзлари ғамли, гаплари ҳам худди йиғидан бўшаган одамнинг овозидек титраб чиқади.

Низомжон унинг хаёлидан бўшамай қолди. То қуёш ботгунча яна ўз жойига келиб, кетмон чопди. Ажаб, бу ғал негадир бели ҳам, билаклари ҳам оғримади. Салкам бир сотих ерни қандай қилиб ағдариб қўйганини сезмай қолди. У палаткага фонарлар милтираб қолган пайтда қайтди. Икромжон ялангликдаги бордонда ён-бошлаб ётарди.

— Энди қайтишингми, болам?— деди у бошини кўтармай.

Низомжон унинг қаттиқ чарчаганини сезди. Ёғоч оёқ билан юриб кетмон чопиш осонми? Тагин ҳам бу одамнинг жони пулат экан. Ишламай уйда ётса биров бир нима дермиди?

Низомжон елкасига сочиқ ташлаб ташқарига чиққанда, Зебихон шу тарафга келаётган эди. У Низомжонга сирли бир қараб қўйди-да, Икромжоннинг тепасига келди.

— Овқатга борармишсизлар.

Икромжон ўрnidан турди. Низомжоннинг келишини кутиб у ёқдан-бу ёққа юриб турди.

— Қани юр,— деди Низомжон артиниб келаётганла.— Чақиришяпти.

Икковлари бошлашиб бояги ошхонага келишди. Икки тол оралиғига тортилган симга машъала осиб, ёндириб юборишди. Ҳамма ёқ бирдан ёришиб кетди. Машъала ёруғида юрган кишиларнинг сояси чўлнинг олис-олисларида судраларди. Тоға бугун келганлардан бир даста газета бериб юборган эди. Зебихон ўртага тушиб ўқишдан нйманиб газеталарни Низомжонга берди.

— Сиз ўқиб беринг!

Низомжон буни Зебихоннинг унга кўрсатган зўр илтифоти билиб дарров ўрnidан турди. Газетанинг биринчи бетиде Азизхоннинг сурати босилган эди. Сурат тагига унинг фронтда кўрсатган қаҳрамонлиги батафсил ёзилган. Унда яна зирилламаликларнинг Азизхонга юборган мактублари ҳам бор. Низомжон донадона қилиб ҳаммасини ўқиб берди. Тингловчиларнинг юзларидаги фикр, ҳаяжон машъал нурида аниқ кўришиб турарди. Газета қўлдан-қўлга ўтди. Азизхоннинг ҳаммага таниш кўзлари кулиб турарди.

— Учта танкни ёндириб, олтига немисни асир олибди. Вой жонингдан, жигар!— деб юборди Туланбой.— Юрагинг ҳам отнинг калласидай бор экан.

— Хўш, яна қанақа хабарлар бор?— деди аллақачон совиб қолган чойни хаёл ичида пуфлаётган чол.— Уқи, болам, ўқи!

Низомжон газетани яна қўлига олиб Совет Информбюросининг ахборотларини ўқий бошлади.

Унда Ленинград қуршовдан чиқишга интилаётгани ёзилган эди.

Газета, олис чўл бағрида ер билан олишган кишилар-

юрагига аллақандай ёруғлик олиб киргандек, узоқда, тўплар гулдуроси остида эмақлаб кетаётган болаларни кўриш дамларини яқинлаштиргандек бўлди.

Одамлар ишлаб чарчаганларидан кечагидек ярим тунгача ўтиришолмади. Машъала сўниб, муштдек чўққа айланганда ҳамма ўз палаткасига кириб кетган эди. Икромжон кўрпага бурканаётганда:

— Болам, эртага эрта билан қишлоққа хат ёзиб бер. Кетадиганлардан бериб юбораман. Уйда батареяли приёмниким бор: Фронтдан олиб келганман. Аянг жўнатворсин. Бу ерда зарур буюм экан,— деди. Низомжондан жавоб бўлмади — у аллақачон ухлаб қолган эди.

III

Баҳор серёмгир келди. То ой оёқлагунча олти марта жала қуйди. Шундай ёнгарчилик кунлари одамлар чодирдан чопон ёпиниб чиқиб бир-бирлариникига чопардилар. Жаннат хола бериб юборган приёмник ҳамманинг эрмаги эди. Икромжон приёмникда фақат фронт хабарларини эшитишгагина рухсат берар, концерт пайтида Низомжоннинг қўлидан олиб ўчириб қўяр эди.

— Батареяси топилмайди. Тугаб қолса оламдан бе-хабар қоламиз.

Бир вақт гапдан гап чиқиб, у приёмникни қандай қўлга туширганини ҳикоя қилиб берди:

— Олти танкни мажақлаб ташлаганмиз. Куйган танк орқада қолиб кетди. Душманни ҳу анави кўриниб турган дўнгчаллик жойга қувиб борган еримизда ўрнашиб олганмиз. Кеч кириб, штабга хат ташлаб қайтаётган эдим. Ўзимиз дабдала қилган танк ёнидан ўтаётсам ичидан одам овози келяпти. Немисча гапиряпти. Оббо, дедим, падар лаънатлар ўлмай қолган экан, чиқиб жуфтакни ростлашни маслаҳат қилишяпти, деб ўйладим. Автоматни бўйнимдан олиб, секин танк ёнига ўрмалаб бордим. Яна қулоқ солдим. Рост, битта немис ўзининг тилида роса вайсаяпти. Кайфи бўлса керак, бўлмаса қуршовда ётиб шанғиллаб гапирадими! Нима қилишимни билмай анча турдим. Уқ чиқарай десам комадирдан балога қоламан. Раз гаплашяптими, изначит ёнида шериги ҳам бор. Таваккал, дедиму танкка эмақлаб чиқиб қопқоғини кўтардим. Автоматнинг учини люкка тикиб,

халът, дедим. Яна боягича, ўша шангининг овози тинмаяпти. Бор, нима бўлса бўлди, деб ичкарига битта ўқ узиб қўйдим. Немис парво қилмайди, гапини бўлмай, эзмаланяпти. Ўзбекчалаб қотириб битта сўкдиму, таваккалчининг ишини худо ўнгласин, деб ўзимни ичкарига ташладим. Ёнимдан зажигалкани олиб чақиб қарасам, иккита немис тарашадек қотиб ётибди. Аммо ҳали ҳам овоз тингани йўқ. Яна у ёқ-бу ёққа қарадим. Тўнқайиб қотиб қолган немиснинг икки пути орасида манавий приёмник гапириб ётибди. Дарров олдим. Қаеридан ўчиришни билмайман. Шинелимга ўраб окопга қараб чопдим. Қани бу овозинг ўчир секинроқ гапирса. Блиндажда «Алло! Алло!» қилиб ўтирган алоқачига кўрсатган эдим, ўчириб берди. «Бу ҳеч нарсага ярамайди, батареяси тугагандан кейин баҳоси бир тийиц бунинг, — деди. Кейин ўйлаб туриб қўшиб қўйди. — Ўша жойни қара, немис мумсик халқ бўлади, запаси бўлмаса буюм тутмайди». Орқамга қайтиб, яна танкка кирдим. Немиснинг бўйнидаги сумкасини очиб қарасам, чой қутига ўхшаган тўртта нарса бор экан, батареяси шу бўлса керак деб олдим. Йўқ, адашмаган эканман. Опкелиб сумкамга ташлаб қўйдим. Битта батарея госпиталда эрмак бўлди. Учта қолган. Эҳтиёт қилиб тутайлик. Биттаси уч ойга етади.

Бугун ҳам ёмғир қуйиб тургандан одамлар ишга чиқишмади. Катта палатада яна шу радио эрмак бўлди.

Фронтдан неча минг километр олисдаги чўлда, баҳор ёмғири савалаб турган чодир ичида одамлар гўё ўз болаларининг ёнаётган шаҳарларида тутунда қорайиб олдинга интилаётганларини кўриб тургандек жимгина радиого қулоқ тутиб ўтирардилар.

Радио энди Тошкентдан ахборот эшиттира бошлади. Қорасув районидаги колхоз ўз бўлинмас фондидан ажратиб самолёт қуриш учун Давлат мудофаа комитетига пул юборибди. Санъат арбоблари лауреатлик пуллари, кўп корхоналарнинг ишчилари бир ойлик маошлари, заём облигацияларини топширишибди. Самарқанд пионерлари темир-терсак йиғиш ойлиги эълон қилишибди.

Низомжон радиого қулоқ солиб ўтираркан, ўзи қилаётган ва энди қиладиган ишлари тўғрисида ўй сурарди. «Еш болалар ҳам фронтга мадад берапти. Қурол уштолмаганларга ҳам иш топиляпти!» дея пичирлаб қўйди.

Бу фикр унинг қарорини янада қатъийлаштириб юборди. Ишлаши керак. Жуда кўп ишлаши керак. Токи қиладиган иши жангчига мадор бўлсин. Қилган меҳнатидан жангчининг қорин тўқ, усти бут бўлсин. Низомжон худди шундай қилади. Ишлайди, ишлаб чарчамайди. Чарчаса ҳам ишлайди. Етиб қолса ҳам ишлайди. Шовқинсиз, писандасиз ишлайди.

Низомжон сафда турган янги жангчидек қасамёд қилди: Энди у ўзини катта қўшнинг содиқ жангчиси деб билади!..

Икромжон Зирилламага етиб келганда отининг чови кўпириб кетган, ҳамма ёғидан буғ кўтарилар эди. У отни самоварчига қолдириб идорага кирди. Тоға қаёққадир телефон қилаётган эди. Уни кўриб, бошини силкитди-да, шошиб гапини тугатди.

— Ленинградга совға жўнатиляпти. Областимиз совғасини Тошкентгача ўзинг кузатиб келасан.— Тоға бир ютиниб олди-да. Икромжоннинг юзига эмас, тўнининг қўлтиқтаёқ тешиб юборган жойига қараб гапни давом эттирди:— Уйга бориб кийиниб кел. Кўчқурун Горчаковадан эшелон жўнайди. Сендан бошқалар ҳам бор. Кечикма, ошнам.

Икромжон ҳеч нарса демади. Нима ҳам дейди. Индамай чиқиб, уйга қараб кетди. Раис бугун Жаннат холани кўрган, Икромжоннинг Тошкентга кетишини айтган эди. Шунинг учун ҳам у эрининг шундай ёғингарчиликда келганига ажабланмади. Кийим-бошларини тайёрлаб қўйган экан. То эри кийиниб бўлгунча қозонда қанчадан бери қайнаб ётган маставани сузиб келди. Икромжон тик турганича бир-икки қошиқ ичган бўлди.

— Хотин, мен кетяпман. Хавотир олмай ўтир. Келганимдан кейин чўлга бирга чиқиб кетасан. Хайр, яхши қол.

Жаннат холанинг чўлга кетишига ҳали ҳам кўнгли йўқ эди. Эрининг сафарга кетаётганида кўнглини алағда қилгиси келмай:

— Аввал келинг, чўлга бориш бир гап бўлар,— деб қўя қолди.

Идора олдида юк машинаси турибди. Тоға кузовга чиқиб Икромжонга қўлни чўзяпти.

Жаннат хола эрининг машина кузовига қийналиб чиқаётганини кўриб турарди. Агар Тоға қўлидан тортиб олмаганда албатта чиқолмасди — ўнг тиззаси букилмайди-да!

Икромжон чиқиб олиши билан машина гуриллаб, жойидан қўзғалди. У орқасига ўгирилиб, хотинига қўл силкиб қўйди. Жаннат хола унинг орқасидан маъюс қараб қолди.

У Икромжонни, Турсунбойни фронтга ана шундай кузатиб қолган эди. Бири ногирон қайтди. Бири қочди. Ўлик-тириклиги номаълум... Бормикан? Бормикан? Бор бўлса қаерларда сарсон-саргардон бўлиб юрган экан?

Она хаёли яна болага кетди. У Икромжон чўлга кетгандан бери ёлғиз уйда ўйлайвериб қон бўлиб кетди. Эрининг Тошкентга кетиши яна юрагига аллақандай айрилиқ солаётган бўлди.

— Тоға ҳам қизиқ, мунча энди бу одамга ёпишиб олмаса? Битта боласини тийиб ололмаганга бутун бошли бригадани бериб қўйибди. Ой чиқса ҳам шунга, кун чиқса ҳам...

Жаннат хола машина кетган томонга қараб турган хўжалик мудирни Абдухалилни кўрди. Абдухалил ёнидагилардан тап тортмай гапирарди:

— Аввал болангни эпла, кейин бизга ватанпарварликдан дарс бер.

Жаннат холанинг ичи куйиб кетгандек бўлди.

У кўчада эл кўзида телбага ўхшаб юришдан истиҳола қилиб уйига қайтди. Ўша, ўша жимжит уй. Худди ютаман, дейди.

Емғир тинган бўлса ҳам тарновлардан чак-чак сув томиб турибди. Ариқдан айқириб бўтана сув оқяпти.

Шамол булутларни тўзитиб аллақаёқларга олиб кетди. Ялтираб офтоб чиқди. Теракларнинг яланғоч новдаларига зар суртгандек бўлиб кетди. Томлардан, ивиган деворлардан буғ кўтарилди бошлади.

Чарақлаган офтоб Жаннат холанинг дилини сал ёритгандек бўлди.

IV

Ой чиқди. Сербулут осмон худди сиёҳ сацраган зангори кўйлакка ўхшарди. Ҳовли бетигаги чуқурчаларда

ҳосил бўлган кўлмаклар бети ойданда шишадек йилти-
рарди.

Жаннат хола юравериб чарчади. Тинкаси қуриб ода-
ти бўйича айвон лабига келиб энди ўтирган ҳам эдики,
эшикни кимдир жуда секин журъатсизлик билан тақил-
лата бошлади.

— Ким?

Эшик яна тақиллади-ю, ҳеч ким овоз бермади.

Жаннат хола ҳайрон бўлиб эшик яқинига бориб яна:

— Ким?— деди.

Жавоб бўлмади.

— Ким деяпман?!

— Очинг, очинг, мен.

Жаннат хола титраб кетди.

Жаннат хола эшик ҳалқасини қандай туширганини
билмайди. Уғлининг ачимсиқ ҳиди бурқсиб турган бўй-
нига осилиб тинмай гапирарди:

— Вой болагинам, болажонгинам. Бормисан? Қаёқ-
ларда қолиб кетдинг? Емонлар ўлсин, ёмонларни қора
ер ютсин! Не-не гапларни тарқатишмади. Бор экансан,
омон экансан.

Турсунбой она гапларига парво қилмай унинг қўлла-
рини бўйнидан олиб ташлади-ю, орқаси билан эшикни
тўсди.

— Секин, секин, ая, биров эшитиб қолади.

— Эшитсин, билсин! Не-не гаплар қилишмади. Эрта-
лаб бошимга тумонатни йиғаман. Дадагинанг бечора бо-
шини кўтаролмай қолди.

— Бўлди, бўлди!

Турсунбой эшик ҳалқасини шошиб илди-да, жонса-
раклик билан ичкари уйга қараб югурди. Жаннат хола
эсанкираганича унинг орқасидан чопди. Шошиб чироқ
пилигини кўтарди. Турсунбой уй ўртасида қимирламай
турарди. Она боласининг юзига қаради. Бу ўша Тур-
сунбойми? Ё бошқа одамми?

Она қаршисида юз-кўзларини соқол босиб кетган,
озиб, қорайиб, таниб бўлмас ҳолга етган Турсунбой ту-
рарди. Унинг юзига кўпдан совун тегмаган, тўйиб овқат
емаган. Онанинг юраги жиз этиб кетди. Битта-ю битта
боласи-я! Шу ҳолга етдимиз? Емай едирган, киймай кий-
дирган эркаси, шамолни раво кўрмаган ёлғизи шу кўйга
тушдимиз?

— Сенга нима бўлди, болам?

— Қўявер, ая.

— Қаерларда юрибсан?

— Сўрама, сўрама. Овқатинг борми? Қорним оч.

Жаннат хола, ҳозир, ҳозир, деди-ю, боласи олдидан кетмай унга тикилганича тураверди.

— Овқат деяпман, олиб келсанг-чи!

Она бўшашиб ташқарига чиқди. Нима қилишини билмай ошхона эшиги олдида бирдан хаёл суриб туриб қолди. Кейин қоронғида тимирскиланиб қозон тагида қуйилиб қолган маставани косага сузди-да, йиғлаб-йиғлаб уйга олиб кирди.

— Болам, шуни еб тургин, ҳозир бошқа овқат қилиб бераман.

Турсунбой дераза рафига ўтириб коса четидан хўриллатиб ича бошлади. Она тик турганича ундан кўзини узмасди.

Турсунбой бошини кўтариб онага танбеҳловчи оҳанг-да деди:

— Келганимни биров билмасин!

— Қочганинг ростми?

Турсунбой дарров жавоб бермади. Лабларини анча вақтгача ялаб туриб деди:

— Поезддан қолиб кетдим.

— Қочганинг рост экан-да?

— Ҳа. Гап тамом!

Онанинг вужуди қақшаб кетди. Тиззаларида дармон қолмай, шолчага ўтириб қолди. Кўзлари жавдираб, бирпасда киприклари пирпиради-да, хўнграб йиғлаб юборди.

Турсунбойни қочоқ дейишганда, Жаннат хола ишон-қирамаган эди. Кўнглининг бир чеккасида, бу гап ёлғон, деб ўйларди. Энди бу гапни боласининг ўз оғзидан эшитиб ҳуши бошидан учди. Бутун истаклари, орзу-умидлари шамолда тўзиб кетгандек, кимсасиз чўлу биёбонларда қолиб кетгандек чорасиз бир аҳволда дунё кўзига қоронғи бўлиб турарди. Еш думалаб турган кўзларини боласига қадади.

— Куч-қуватдан қолган отанг ҳам кўлига милтиқ олиб урушга борди-я! Бир оёғини урушга ташлаб келди-я! Сен, шу гавданг, шу кучинг билан қочдингми? Отангни тириклай ўлдирдинг-ку, мени адоён тамом қилдинг-ку! Эртага юртнинг кўзига қандай қарайман? Даданг қандай қилиб кўчага чиқади? Шуни ўйламадингми?

Турсунбой дадасининг фронтдан қайтганини, бир оёқсиз бўлиб келганини эшитмаган эди. У уйга қайтаркан, «То уруш томом бўлгунча ертўладами, ўрадами кун кечираман», деган ўйда эди. У қочишга қочиб қўйиб, энди офтоб кўрмай яшашга ҳам рози бўлиб қолган эди. Дадаси келган бўлса энди уйда қололмайди. Дадасининг феълини биледи. Эртагаёқ қўядан етаклаб чиқиб топширади. Шу топда онаси, «Даданг бир оёқдан ажраб хелди!» деганида, у сесканмади ҳам, юраги ҳам ачимади. Аксинча, унинг қайтиб келганидан ранжиди. Унга ота урушдан қайтиб келмагани дуруст эди. Уйда жон сақлаб, кундузи ертўладами, болахонадаги шох-шаббалар орасидами яшириниб, кечаси томорқада ётиб кунини ўтказарди. Энди режаси бузилди. Кетиши керак. Қаёққа? Турсунбой шошиб сўради:

— Дадам қани? Келиб қолмасидан кетай.

— Дада дема!..

— Кийимларимни топиб бер. Кетаман.

— Қаёққа? Ҳеч қаёққа кетмайсан. Даданг келсин.

— Икковларинг бир бўлиб мени тутиб бермоқчимисизлар?

— Эсингни йиғ, болам. Она ўз боласига ёмонликни раво кўрмайди. Маслаҳатлашиб, бирон чорасини топайлик. Ахир даданг кўпни кўрган одам. Бир маслаҳат чиқиб қолар.

Турсунбой умидсиз қўл силкиди:

— Дадамни биламан.

— Билсанг бўпти-да. Жон болам, гапимга кир. Эгилган бошни қилич кесмайди. Ҳали ҳам бўлса бориб тавба қил. Узингни урушда оқла. Дадангнинг ўзи бориб, узр айтади. Унинг гапини ерда қолдиришмас. Ҳукуматга кўп иш қилган одам. Гапи инobatга ўтади.

Турсунбойнинг кўзларидан ўт чақнади.

— Нима? Нима?— у ўрта бармоғини пешонасига нуқиб кўрсатди.— Мана шу еримдан отиб ташлашинми?!

Жаннат хола кўрқиб кетди.

— Унақа қилишмайди, болам. Сен фашистмидингки, шунақа қилишса. Тавба қил, ялин, фронтга бориб ўзини оқлайман, деб ялин.

Турсунбой яна қўл силкиб юзини тескари ўғирди.

— Кетаман.

— Қаёққа кетасан?

У қаёққа боришини билмасди. Она сўроғига жавоб тополмай, бўшаган косага қараганча индамай қолди.

— Ким сенга жой беради? Ким сенга овқат беради? Қароқчилик қиласанми? Қай ковакка сиғасан? Тирик ўлик бўлиб юрасанми? Яхшиси, гапимга кир. Даданг билан Тоға бориб тушунтириб топширишсин. Тоға обрўли одам. Депутат одам, гапини қайтаришмайди. Тоғага ялинаман. Йиғлаб-йиғлаб ялинаман. Жон болам, даданг келгунча кетма. Шундай қил, жон болам, ўргулай болам, йўқ дема.

Жаннат хола шундай деди-ю, шошиб ҳовлига чиқиб кетди. Катта самоварни айвондан олиб тушиб сув қўйди. Ўт ташлади. Ошхонанинг орқасига совун олиб бориб сочиқни беҳига илиб қўйди. Сандиқни очиб Турсунбойнинг кўйлақларини олди.

— Ювин. Соқолларингни қириб, бошқа кийимларингни кийиб ол. Жуда кир бўлиб кетибсан.

Она тоқчадаги қутичадан Икромжоннинг устарасини, ойнакчани олиб чироқ олдига келтириб қўйди.

— Мана, болам. Бўла қол.

Турсунбой хонтахта олдига тиз чўкиб ойнага қаралди. У ўз аксини кўриб бирдан ҳайрон бўлиб қолди. У роса исқирт бўлиб кетганини энди билган эди. Илгариги Турсунбойдан энди фақат чақнаб турган иккита кўзгина қолган эди. У онаси келтирган бир пиёла илиқ сувга чўткани ботириб совун қутида кўпиртирди-да, бетларига суртди.

Она унинг қирт-қирт қилиб соқол қиришига қараб ич-этини еб ўтирарди.

Энди боласининг ҳоли нима кечаркин? Тоға орага тушишга кўнармикан? Ўзи олиб бориб топширса яхши бўларди. Зора фронтга юборишса. Кўнмаса нима бўлади? Борди-ю кўнса, кўнса-ю гапи инобатга ўтмаса, унде нима бўлади? Э, худо, қандоқ кунларга қолди-я!

Турсунбой соқолини олиб бўлгач, ошхонанинг орқасига ўтиб кетди.

Турсунбой ювиниб, кийиниб келди. Унинг дийдорига қараб она юрагидан бояги ваҳималар нари кетгандек бўлди. Турсунбой янги, тоза либосларда беғуноҳ, покиза бўлиб кўриниб кетди. У келишган, юзлари, кўзлари яшнаган йиғит эди. Шу топда она кўнглида ҳам меҳр, ҳам ташвиш, ҳам ғазаб бор эди. Шу уч ҳис орасида қолган она қалби қай тарафга ён босишни билмасди.

Турсунбой ўтирган ерида мудрай бошлади. Она унинг ёнбошига болиш келтириб қўйди. Турсунбой болишни нари суриб бошини қўйди-да, дам ўтмай уйқуга кетди. Она унинг устига кўрпа ташлаб бош томонига тиз чўққанча юрагида бир дунё ташвиш билан киприк қоқмай тикилиб ўтираверди.

Қоп-қора осмоннинг бир чети билинар-билинмас оқариб келаётганини, сахархез хўрозларнинг олис-олислардан қичқираётганини сезмасди. У ҳамон ёлғиз боласининг дийдорига тўймай тикиларди.

Қалби вайрон бўлган, умидлари совун кўпигидек сассизгина ўчган онанинг хаёллари сўнгсиз эди. Самарасиз эди...

V

Тошкент станциясида одам қайнайди.

Платформаларда устига брезент ёпилган танклар, юк машиналари. Қизил вагонларнинг очиқ эшикларидан жангчилар кўринади. Қўлтиқтаёққа тиралган, қўлини, бошини боғлаб олган ярадорлар у ёқдан-бу ёққа ўтиб турибди.

Икромжон фарғоналиклар олиб келган тўрт вагон совғани топшириш учун станция бошлиғининг олдида кирмоқчи бўлиб йўлакка бош суққан эди, тумонат одам... Шу пайт радио қарнайи хириллаб, эълон қилди:

— Фарғона вакили комендант ёрдамчисига келиб учрашсин. Қайтараман...

Икромжон комендантни қидириб кетди. Олдинги вагон ёнида бир неча ҳарбийлар билан қизил фуражка кийган станция навбатчиси турарди. Икромжон унга ўзини танитди. Навбатчи унинг қўлидаги қоғозларни олиб ўқий бошлади:

— Йигирма қоп туршак, ўттиз қоп майиз, қирқ қоп олма қоқи. Саксон яшик қанд, қирқ қоп ёнғоқ, минг банка беҳи мураббоси, уч юз банка қулубнай муроббоси... Ҳаммаси шуми?— Навбатчи бошқа қоғозга кўз ташлади.— Ҳа, яна олти юз пахтали нимча, саккиз юз қулоқчин, беш юз кирза этик. Мана бу бошқа гап.— Навбатчи Икромжонга қаради.— Кузатувчи борми?

Икромжон иккиланиб ўтирмай, жавоб берди:

— Мен ўзим кузатиб бораман.

— Бўпти,— деди навбатчи.— Ҳарбий комендантга учрашиб ҳужжатларни расмийлаштиринг. Билиб қўйинг, фронт линиясигача кузатиб борасиз.

— Хўп.

Комендант ёрдамчиси унга бошдан-оёқ разм солиб, бошини сарак-сарак қилди:

— Йўқ, сизни юбора олмаймиз. Кузатувчиларимиз бор.

— Оёғимга қараб шундай деяписизми?

— Ҳа.

— Фронт кўрган одамман.

— Барибир,— деди комендант ёрдамчиси.

Ҳарбийлар бир сўзли бўлади. Икромжон ялиниб-ётворишдан фойда йўқлигини билиб бошқа гап айтмади. Майблигига ачиниб, кўнгли алланечук бўлиб кетди. Навбатчи у билан вагонга келди-да, бор нарсаларни бир-бир кўздан кечириб, унга жавоб берди:

— Эртанги поездда қайтиб кетишингиз мумкин. Командировка гувоҳномангизга бир оздан кейин келиб, белги қўйдилинг-да, қайси поездда кетишингизни билиб олинг.

Икромжон аста юриб перрондан катта майдонга чиқди.

Ҳаво очиқ эди. Трамвай остановкасидан сал берида элликка яқин киши негадир ғуж бўлиб уймалашышяпти. Икромжон ҳам беихтиёр ўша тарафга юра бошлади.

Давра ўртасида ярадор офицер турарди. Унинг кўкрагида Олтин юлдуз. Армияга чақирилган йигитлар уни ўраб олиб кетишга йўл беришмади. Тинмай сўроққа тутишарди.

Йўл четигаги скамейкада бир чол билан кампир ҳарбий форма кийган йигитга термилиб ўтиришибди. Улар ўз болаларини фронтга жўнатаётган бўлсалар керак. Кампир дам-бадам боланинг пешонасини силайди. Улардан сал нарида ўрта яшар бир киши тўрт ёшлардаги болани тиззасида олиб ўтирибди. Унинг ёнида ҳомиладор хотини бошини ерга экканича чурқ этмайди. Бола дадасининг юлдуз тақилган фуражканини кийиб олиб нималардир леб жаврайди.

Сув дўқони олдча — қиз билан йигит. Қизнинг эғнида дазмолланмаган крепдешин кўйлак. Лабига билинар-билинимас элик сурган. Йигит унга ўпкаси тўлиб тикилади.

Икромжон ҳаммага бир-бир қараб айланиб юрарди. Бирдан у урушга кетаётганида хотини, боласи Зирилламада машина кетишини кутиб ана шундай ўтирганларини эслади.

Кечагина эди. Дарров шунча вақт ўтиб кетибди. Бу орада у жангга кирди. Яраланиб госпиталда ётди. Қишлоққа қайтиб келди. Чўлга чиқди... Умр ўтиб кетавераркан.

Эшелон жўнашини билдириб паровоз қичқирди. Ҳамма ўзини станция ичига урди. Икромжон ҳам одамлар орқасида зиналардан ҳатлаб чиқиб борарди...

Икромжон қаттиқ чарчаган, куни билан станцияда эшелон пойлаб ҳолдан тойган эди. Шунинг учун эшелон жўнаши билан ётоққа қайта қолди.

Ётоқ эшиги олдида уни Тоға кутиб турарди.

— Сени қидириб станцияга ҳам бориб келдим.

— Узинг қачон келдинг, Тоға?— деди ҳайрон бўлиб Икромжон.

— Кеча келган эдим. Пленумга чақиришган эди. Ҳозир тамом бўлди. Эртага бирга кетайлик деб қидириб келдим. Ишларинг битдими?

— Битди, Тоға.

Икковлашиб ётоққа киришди. Икромжон каравотга чўзилиши билан иситмаси ошиб кетганини билди. Тоға уни безовта қилмаслик учун девордаги радио карнайини ўчирмоқчи эди, Икромжон кўнмади. Радио Ташқи ишлар халқ комиссарлигининг немис босқинчилар вақтинча босиб олган совет ерларидаги аҳолига қилинаётган зулм, ваҳшийлик, ёппасига қирғинлар ҳақидаги ахборотини эшиттирмоқда эди.

Икромжон иситмасини ҳам, танининг зирқираб оғришини ҳам унутиб, ўтириб олди. Тоганинг лаблари титраб турибди. У муштини тугиб, кўзини бир нуқтага тикканича қимирламасди. Охири у алам билан деди:

— Аблаҳ Гитлер ҳали бу қилмишларига жавоб беради!

— Қанча шаҳар вайрон бўлди. Қанча бола етим қолди. Қанча одам қон ичида кезяпти.— Икромжон гап тополмай столга муштлаб юборди.— Майли, қасос оламиз. Қани энди оёқларим бутун бўлса. Шу бугун кетардим. Бу оёқ билан энди қаёққа бораман?

Тоға унга тасалли берарди:

— Сен бориб душманга ўқ узиб келгансан, ошнам.

Энди фронтни ўйламай қўя қол. Сен жанг қиладиган фронт энди Езёвонда, Найманда.

Икромжон унга тик қараб деди:

— Юрагимда уруш ёққан ўтни ҳеч ким ўчиროлмайди. У ўт туташиб ўзимни куйдиради. У ўт ўчириб бўлмайдиган ўт.

— Жинни бўлма!— уни жеркиб ташлади Тоға.

— Бугун ўзимга ўзим савол бердим. Истансада у ёқдан-бу ёққа юриб ўзимдан ўзим сўрадим. «Икром, дунёга келиб нима иш қилдинг», дедим. Сўрогимга жавоб тополмадим. Ҳеч нарса қилмабман, оғайни, ҳеч нарса! Ҳеч нарса қилмай ўлиб кетадиганга ўхшайман.

— Кўп ишлар қилдинг. Сен бўлмасанг Зирилламада колхоз қуришимиз қийин бўларди. Қадалган пичоқлардан қўрқмадинг, пистирмада ётган босмачидан ҳайиқмадинг. Фарғона каналида, областа энг кўп тупроқ қазиган ким эди? Сен эдинг! Ўша сувни ичаётганлар, экинини сугораётганлар кимга миннатдорчилик билдиришни ўзлари билишади. Бир оёқни қайга ташлаб келдинг? Шу бир оёғинг учун неча фашистнинг калласини ўздинг. Шу ҳеч нарса қилмаганингми? Гапингни қара-я! Ўладиган бўлсанг ўзим белимни бойлаб «вой отам»лаб товутингнинг олдига тушаман. Сен ҳали-бери ўлмайсан. Аҳмоқона гапни қўй. Яшашимиз керак. Кўп ишлар қилишимиз керак. Уруш тугаганини кўрайлик. Уруш нурутган деворларимизни урайлик. Эҳ-ҳе, қиладиган ишимиз кўп. Ўлимдан гапирма. Ишни чала қолдириб ўлиш номардлик бўлади... Хўп, бўлмаса сен ётиб дамингни ол. Эртага кетадиган бўлсак, чала ишларимни битказиб келай.

Тоға бир оз иккиланиб тургач чиқиб кетди. Сал ўтмай, эшикни тақиллатмай, мўйловдор бир йигит кирди. У Икромжоннинг қўлини сиқиб кўришаркан, маъноли илжайиб қўйди. Унинг бу илжайишига Икромжон туншунмади. Бу одамни Икромжон унча хуш кўрмасди. Илгари Заркент сельпосида кассирлик қиларди. Кейинги йилларда кўринмай қолган эди. Атлас артелида экспедиторлик қиляпти, деб эшитган эди.

— Мол олиб келган эдик, зинадан чиқиб келаётсам Тоғага дуч келиб қолдим, сизни шу ерда, деб қолдилар. Бир кўришиб ўтай, деб кирдим.

Икромжон бу жинни севмаган одам билан қандай қилиб, нима тўғрисида гаплашишни билмасди. Кўнгил учун «Бола-чақа тинчми?» деб сўраган бўлди.

— Михдек, михдек. Ҳаммаси тинч. Қирқ йил қирғин бўлса ажали етган ўлади, дейдилар. Насибамиз фронт томонларга сочилмаган экан, ўзимизнинг Маълондан териб еб юрибмиз. Айтганча, севиниб қоллингизми? Турсунбой келиб севиниб қолгандирсизлар. Хайрият бутун қайтибди.

Бу одам нималар деяпти. Мастми? Икромжон унга қараб анграйганча турарди.

— Уч кун бўлдими, ҳа, уч кун бўлди шекилли. Гарча-қопда пиво ичиб турган эдим. Бир маҳал қарасам, Турсунбой ёнимдан ўтиб қолди. Чақирсам эшитмади. Орқасидан бораётган эдим, кўпчиликнинг орасига кириб бирпасда қаёққадир ғойиб бўлди. Ўзи шунақа, феъли шунақа болангизнинг. Одамга аралашмайди. Шу одати фронт кўриб ҳам қолмабди, деб қўя қолдим.

Унинг ҳар бир гапи Икромжон юрагига ханжар бўлиб ботарди.

Демак, Турсунбой Марғилон атрофларида яшириниб юрибди. Зирилламага боришга юраги дов бермаган у ярамаснинг. Қочиб қаёққа боради? Шармандалигини, хоинлигини кимдан яширмоқчи? Қачонгача қочиб юради.

Мўйловдор йигит ғоз патидан қилинган тиш ковларига билан мўйловини тараб яна илжайди:

— Тўйни бошлавораверинг. Ҳа, бу кунлар ғанимат. Тўйни кўриб қолинг. Худо хоҳласа ўзим самовар қўйиб чорси боғлайман.

— Қачонгача шунақа қилиб юрасан. Юрт бошида уруш, сен нимани ўйлайсан, нималар қиляпсан. Ўз фойдангни кўзлаб, ўз жонингни яғб юрибсан.

Мўйловдор йигитнинг қалин қошлари маъноли кетрилди.

— Ғимирсиб бўлса ҳам халқнинг кўзида юрибмиз, ака, қочоқликдан худо сақласин. Ҳа, номард қочади...

Икромжон сапчиб ўрнидан турди. Турди-ю йиқилган-дек шилқ этиб яна ўтирди.

Мўйловдор йигит унинг бу ўтиришини кўриб, қойиқ қилдим, дегандек тарс-тарс юриб чиқиб кетди.

Икромжон кўкрагини чангаллаб қаттиқ уҳ тортди.

У то қишлоққа етиб келгунча Тоға билан очилиб гаплашмади. Тоға ҳам авзойини биллиб тургани учун индамай қўя қолди. Бундай пайтларда одамни ўз ҳолига қўйиб бериш керак.

Эндигина тонг ёришиб келарди. Тоға қайрағоч тағига етгач, унга қўлини узатди.

— Жиндак мизғиб олганингдан кейин идорага чиқарсан. Хайр.

Тоға кетди. Икромжон ўз хаёллари билан ўзи қолди. Вужудини дард ғижимлаб ташлагандек букчайиб, ўз кўчасига бурилди.

Одамнинг иши бир орқага кетмасин. Кетма-кет фалокат оёғининг тагидан ўрмалаб чиқаверади.

Мана, Икромжон шунча йил яшаб, шунча савдоларни бошидан кечириб ҳали бухил даҳшатга рўпара келмаган эди. Ўз уйи олдида, ўз деворида унга энг оғир, энг даҳшатли ҳукм битилган эди.

Деворга кимдир оҳак билан «Хоиннинг уйи!» деб ёзиб кетибди.

Икромжон ўз кўзларига ишонмай қолди. Назарида, бугун тонг ҳар галгидан кўра барвақтроқ ёришаётгандек, шу ёзувни тезроқ одамларга кўрсатишга ошиқиб вақтли ёришаётган эди.

У бир муддат турган ерида эсанкираб қимирламай қолди.

Қишлоқ жимжит. Эл ҳали уйқуда. Фақат эринчоқ хўрозларгина ҳар замонда олис-олислардан овоз бериб қўйишади.

Оламга нур таратаётган, куртаклар бағрига баҳор шабадасини қуяётган бу тонгда ҳамма нарса: жонли-жонсиз мириқиб ором оларди-ю, фақат бир киши — Икромжонгина алам, даҳшат, изтироб оловида куйиб ёнарди.

Нима учун?

Бошига бу фалокатларни солган номард бола қани энди шу топда олдида бўлса... Ўлдирарди! Қарилигини ҳаром қилган, дунёни кўзига қоронғи қилган боланинг баҳридан ўтди! У қандай бола боқди ўзи? Ўз бошига бало қилиб бола боқди. Энди уни қўлига тушган куни ит боласидек ўлдирарди.

Оппоқ бўлиб отаётган шу тонгда ота ўз боласини ўлимга ҳукум қилди.

VI

Найман чўлларига, тўқайларига чинакам баҳор кирди. Қамишзорлардан, ботқоқликлардан қурбақаларнинг тинимсиз вақиллаши эшитиларди. Тиниқ феруза осмон-

дан икки марта арғимчоқ солиб турна ўтди. Қиш ичи бўронларни кўкрак билан тўсган икки туп толнинг нозик новдалари оч писта мағзидек баргчаларга ўралди.

Қумлик тарафдан баданга хуш ёқадиган илим依лик шабадалар эсиб қолди.

Зебихон ҳам шу баҳор билан бирга яшнаб борарди. Унинг чеҳрасидаги сўлғинлик ўрнини аллақандай қизлик таровати эгаллаган эди. У ҳар кун эл уйғонмасдан чодирдан чиқарди-да, худди қуёшни қаршилаётгандек чўл тарафга, қизариб, бўзариб ёришаётган уфқ тарафга қараб кетарди.

Ҳамма ёқ жимжит. Чўл қушлари беозоргина чуғурлашади. Шабада янгигина қиёқ чўзган майсалар бетидан шудрингни силкиб тўкади. Қиз шу файзсиз чўлда очилган танҳо лоладек ўзини кўз-кўз қилиб боради.

Балоғат остонасидан аллақачон ҳатлаб ўтган, биринчи севгисига оғу тушган бу қиз қалбида пинҳоний ўт ёнарди. Бу ўт унинг бағрини куйдирмас, ўртамас, аксинча, эҳтирос туйғуларини туғёнга келтирарди.

Қиз қалбига юпанч, ўзига ҳамдард киши изларди. У гоҳо майсага чалқанча ётиб, оппоқ беғубор булутлар сузаётган сўнгсиз осмонга узоқ-узоқ тикилиб ётарди. Бу зангори бўшлиқлар унга аллақандай эртақлар сўйлагандек. Шу олислардан у ҳали ўзи кимлигини билмаган бир диловар йигит чеҳрасини изларди. У номаълум йигит гоҳ афсонавий паҳлавон, гоҳ Турсунбойдек номард бўлиб кўринарди.

Зебихон ҳар гал Турсунбойни эслаб қолганда юзлари андишадан қизариб кетарди. Кўзларида ўт чақнарди. Қўллари беихтиёр мушт тугарди.

У Турсунбойни табиат янглиш яратган, табиат одамларни масхара қилиш учун, одамларни ҳақорат қилиш учун яратган бир нарса деб биларди. Бу табиатнинг кўпол қўли билан яратилган нарса энг аввал уни яралади. Унинг қалбига заҳар солди. Зебихон унинг заҳрини жуда тез бадеъидан ситиб чиқариб ташлади. Аммо вақти-вақти билан яра ўрни уни қийнар, танасини бир муддат зирқиратарди.

Зебихон ўзини Турсунбой етказган алачлардан озод ҳис қиларди. Энди унинг кўксига соф туйғулар шабадаси кирган. Шу чўл ҳавосидек беғубор ҳислар уни алларди. Қалби баҳорги мусичадек ку-кулаб, муҳаббат чақирарди.

У муҳаббат изларди-ю «бошидан кўп савдолар ўтган» Низомжоннинг маънос боқишларига тоб беролмасди. У боланинг кўзларида қандайдир оғир аламлар кўланкаси кезарди. Зебихон у билан гаплашганда юрагини тирилаган аламларни кўзгатишдан қўрқарди. У ўлган илоннинг бошини кўзгатмаслик керак, деб ўйларди.

Мана, бугун Зебихон одатича тонг қоронгусида туриб сахар шамолида тебранаётган тол олдидан ўтаркан, сўрида икки тиззасини кучоқлаб, олис бўшлиқларга тикилиб ўтирган Низомжонга рўпара келиб қолди. Низомжон оёқ шарпасини эшитиб ўгирилди. Қаршисида кўкрак бурма кўйлагини шамол буйдалаётган қизни кўриб, ҳайрон бўлди. Кейин ҳушини ўнглаб ўрнидан турди.

Зебихон баданини қийнаган қиш кийимларини ечган. Унинг ниҳоятда келишган қомати гўё баҳор ҳавосидан янада кўркамлашгандек, ранги янада тиниқлашгандек эди.

Низомжон Икромжонга билдирмай ҳар оқшом қоқ ярим кечада кетмонни олиб тўқайга кириб кетарди-да, то тонг ёришгунча икки сотих ерни ачитма — чолиқ қилиб кўярди. Ҳозир у ишини битказиб эндигина сўрига келиб ўтирган эди. Шу ердан туриб тонг отишини томоша қилишни у жуда яхши кўрарди. Тоза ҳаво, кишига ёруғ, илиқ кун ваъда қилаётган тонгнинг ёришиб келишини кузатаётган одамнинг хаёлига яхши ўйлар келади. Одамнинг яшагиси, аллақандай хайрли ишлар қилгиси келади бундай пайтларда. Одам калласидан ёмон ўйларни, бад ниятларни тонг шамоли супуриб кетади, дейишадди. Бу рост.

Зебихон Низомжон ўрнидан турганда этиклари лой эканини кўриб ҳайрон қолди.

— Нима қилиб юрибсиз, мунча эрта турдингиз? — деди.

Низомжон нима дейишини билмай, ўзим, шундай, уй-қум қочиб кетди, деб қўя қолди.

— Неча кундан бери шу маҳалда сизни кўраман. Бирон ерингиз оғриб ухлаёлмаяпсизми?

— Йўқ, йўқ, соғман.

Низомжон, бу қизнинг ҳамма гапдан хабари бор экан, деб ўйлади-да, очигини айтди.

— Биласизми, Зебихон, ҳаммадан кўп ишлагим келди. Менга жуда кўп яхшиликлар қилган Икромжон

аканинг юзини ерга қаратмасам дейман. Ахир мени ўша киши бу томонларга олиб келганлар. Қоқ ярим кечада уйғонаман-да, то одамлар уйқудан туришгунча бирикки сотих ерни ағдариб қўяман.

Зебихон бу гапдан беҳабар эди. Қошлари чимирилди.

— Бундай қилманг. Шундоғам ҳаммадан кўп иш қил-
япсиз. Рангингизни қаранг, аҳволингизни қаранг. Қўз-
ларингиз ич-ичига кириб кетибди. Бунақада бирон дард-
га чалиниб қоласиз.

Низомжон бош чайқади.

— Ким ишлаб дардга чалинибди. Иш одамни овута-
ди. Урушга кетган ўртоқларим қийналмаётганмикин. Шу
юмшоқ ерни кетмонлаш муз битиб кетган ерда окоп қа-
зишдан қийинмикин? Ҳарқалай тепамдан биров ўқ ёғди-
риб тургани йўқ-ку. Эртами индин уруш тугаб, улар қай-
тиб келишади. Ушаларнинг кўзига қандоқ қарайман?
Сен нима қилдинг, дейишса нима дейман? Сиз бу бола
ўзига шунча томорқа экиб бойимоқчи деб ўйламанг. Мен-
га бир дона ҳам гурунч керакмас. Нимаики ҳосил олсам
Зирилламага кўчиб келган госпиталь ошхонасига обориб
тўкаман. Мана шу менинг зора урушга борганим, зора
отган ўқим бўлса, деб ният қилганман. Немис билан
шу ерда туриб uriшмоқчиман...

Зебихон бу пачоққина, кўримсизгина, камгап бола-
нинг ичида шунча гап борлигини билмаган эди. Унинг
тўлиб-тошиб гапиришидан сўзларида биронга ҳам қал-
бакилик йўқлиги қизга билиниб турарди. Тўмтоқ бар-
моқлар билан кетмонга ёпишган бу йигит бир йўла уч
ишни бажарарди. Шу меҳнат билан юртнинг мушкулли-
ни осон қилмоқчи, шу меҳнат билан эзилиб дарддан адо-
йи тамом бўлган Икромжоннинг юзини ёруғ қилмоқчи,
шу меҳнат билан ўз бошидан ўтган «савдолар»ни нари
қувмоқчи.

Зебихон унга қараб туриб, унинг гапларини эшитиб
туриб бирдан уни Турсунбойга солиштирди. Турсунбой
қўлига юрт ишониб берган қуролни ташлаб қочди. Бу
бўлса пешона терини ўқ қилиб душманга отмоқчи...

Низомжон тўлқинланиб кетиб ортиқча гапириб юбор-
дим шекилли, деб ундан кечирим сўради.

— Айбга буюрмайсиз, қизишиб кетибман.

— Йўқ, йўқ,— деди Зебихон унга аллақандай тики-
либ.— Менга қаранг, сиз негадир одамга аралашмайсиз.
Ҳамиша бир чеккада маъюс юрасиз. Қўйнинг, бунақа қил-

манг. Бу ердагиларнинг ҳаммаси яхши одамлар. Тортинманг.

Бирдан Зебихоннинг шўхлиги тутиб кетди. Бирон гап билан уни овутигиси келди-да, айёрча кулиб қаради.

— Юринг, чўл айланиб келамиз. То одамлар туришгунча, ху қумгача бориб қайтамиз. Мен ҳар куни ўшоққа бораман. Кеча олдимдан иккита кийик чопиб ўгиб кетди. Кўзи қурмагур бирам қораки.

Низомжон бу ердагиларнинг қанақалигини яхши билмаганидан, биронтаси кўриб қолса, хижолатли иш бўлмасмикин, деган андиша билан журъатсизроқ жавоб қилди.

— Қандоқ бўларкин. Поччангиз кўриб қолсалар...

— Э, кўйсангиз-чи бунақа гапларни. Юринг, юринг, ўша узоқ достонингизни энди айтиб берасиз.

Зебихон унинг биллагидан ушлаб олдинга бошлади. Қўллари бирам юмшоқ, бирам иссиқ. Низомжоннинг бадани сесканиб кетди. Беихтиёр у етаклаган томонга қараб юра бошлади.

Иккови сўзсиз анча йўл босишди. Куйган ялангликдан ўтиб савағичор орасига киришди.

Низомжон махорка ўраб глзадан ясалган зажигалкасини ёқаётган эди, Зебихон қўлидан олиб савағичга ўт туташтирди.

Қуриб қовжираб қолган қиёқлар бир гуриллаб алангаси савағич учудаги полукни ўт олдирди. Қиёқлар ёниб бўлди-ю, фақат учудаги попук худди шам тилидек анча вақтгача ловиллаб туриб қолди.

Фира-шира ёришиб келаётган чўл тонгида бу аланга жуда ғалати бўлиб кўринарди. Зебихон шўхлик қилиб у ёқдан-бу ёққа югурар, ҳали у, ҳали бу савағич тўпига ўт туташтирарди.

Низомжон Зебихоннинг қўлидан зажигалкани олмоқчи бўлган эди, у қочди. Низомжон қувди. Қумга етай деб қолганларида уни ушлаб олди. Қиз ҳансирар, ҳар ҳансирганида тирсиллаган кўкракларни қалқиб-қалқиб туншарди. Низомжонни бир дам эҳтирос оташи ўраб олгандек бўлди. Ўзини тутди.

Зебихон баҳор ёмғирлари чанг, ғуборларини ювиб топ-тоза қилиб қўйган қумга ўтириб олди.

— Қани, энди айтинг, ўша узоқ достонингизни.

Низомжон қизнинг тепасида тик турарди. Қиз қандай дoston тўғрисида гапираётганини билмасди.

— Қанақа дoston? — деди у ҳам ўтираркан.

— Ҳу, тунов кунн, Икромжон амакининг жияними-сиз, деганимда, йўқ, бегонаман, дostonим узоқ, кейин айтиб бераман, дегандингиз. Қани, энди айтинг.

Низомжон нима дейишини билмай кўзлари жавдираб, малла гижим бахмалдек товланиб ўтган қумларга қаради. Бу қиз унинг унутган кунларини эсига солиб қўйган эди. Низомжон, у кунларни сира эсламасам, дерди. Энди ўзи истамаган ҳолда ўша кунлар билан юзмаюз келиб турибди.

Бсшидан ўтган воқеаларни Низомжон бу қизга айтиб берсамикин? Бу ўзи қанақа қиз? Унга ҳаммасини айтиш шартми? Ахир у боя, тол тагида қизишиб кетиб кўнглига тугилган гапларни ёниб-ўртаниб гапириб берди-ку. У Зирилламада Икромжонга, Жаннат холага айтиб берганда бошқа гап эди. Улар бу нотаниш боланинг кимлигини билиб қўйишлари керак эди. Бу қиз-чи? Бу унга ким бўлади?

Низомжон қизга қаради. Зебихоннинг кўзлари ўтдек чақнаб унга тикилиб турарди. Бу кўзларга Низомжон тоб беролмади. Бу олов кўзлар уни ўзига тобе қилиб қўйган эди.

Низомжон ҳикояни қовуштиролмай бошлади-ю, акасининг тўй кунига келганда қизишиб кетди. Зебихон унинг оғзига тикилиб, ҳайрон қараб турарди. У кўзларини гоҳ пирпиратар, гоҳ пешоналарини тириштириб тингларди.

Бу дostonи узоқ йигитнинг гаплари юрагини ўртарди. Кўримсизгина, кичкинагина жуссасига шунча аламларни сиғдирилган йигитнинг бардошига қойил қоларди.

— Шунақа гаплар, туз-насиба экан, мана, сизлар билан ҳамхона бўлиб қолдим, — деб ҳикоясини тамом қилди Низомжон.

Зебихон шошиб сўради:

— Бу гаплардан Дилдорнинг хабари бормиди?

Низомжоннинг кўзлари бирдан чақнаб кетди. У ўзи билан бўлиб бу тўғрида сира ўйлаб кўрмаган эди. Рост, борди-ю дадасининг, опасининг ниятларидан Дилдорнинг хабари бўлмаса, унда нима бўлади? Нега у билан гаплашмади. У сўнгги марта қишлоқни ташлаб чиқиб келаётганда Дилдор кўчада унинг йўлини тўсган эди. Шунда у нима деганди?

Низомжон ўша айтган гапларини эсламоқчи бўлди. Уйлади, ўйлади, эслади.

— Бойқуш! Хонадонимизга кулфат олиб келдинг, шумқадам!

Ўз гапларини ўзи эслаб Низомжон ўрнидан туриб кетди. Икки панжаси билан юзларини чангаллади.

— Мен қандай ноинсоф, юзсиз одамман! Ўз ўтига ўзи ёниб ётган бир бечорага нималар деб келдим. Айтсам бўлмасмиди, сен акамнинг хотинисан, дадам энди менга олиб бермоқчи, шу гапдан хабаринг борми, деб сўрасам бўлмасмиди? Ё ўзи ҳам билармиди? Билса нега индамади? Балки шу гапни айтмоқчи бўлиб йўлимни тўсганмикин?

Зебихон ҳам ўрнидан турди.

— Майли, бўлар иш бўпти. Энди уни тузатиб бўлмайди. Дилдор билмаган бўлса вақти билан билиб олади.

Зебихон калишига кирган қумни тўкмоқчи бўлиб оёғидан чиқараётган эди, бирдан кўзи қумдаги оёқ изига тушди. Из тўқай томондан чиқиб қум оралаб куйган ергача келган, яна орқага қайтган. Зебихон изнинг қайтган йўлига тикилди. Из жуда ҳам узоққа бормай чап томонга бурилиб тўқайга кириб кетган. Ким бўлиши мумкин?

Низомжон Зебихоннинг нимага қараётганини билмоқчи бўлиб, у тикилиб турган томонга қаради.

— Тўқайдан биров чиқиб яна қайтиб кириб кетибди. Из янги. Кечаги из бўлганда шамол кўмиб кетарди.

Низомжон бунга парво қилмади. Биронтасидир-да, деб қўя қолди. Дарҳақиқат, Марғилон ипак комбинатидан тўнғиз овлагани велосипедда ижженерлар бу тарафларга тез-тез келиб туришарди. Ушалардан бири бўлса керак.

Орқага қайтишди. Зебихон энди Низомжоннинг кимлигини яхши билиб олди. Унга юрагининг аллақасерида ачинишми, меҳрми бир нима пайдо бўлган эди. Йўл-йўлакай у Низомжон ҳақида, алам ўтида қолган Дилдор ҳақида ўйлаб борарди.

Офтоб аллақачон чиқиб икки туп толнинг соясини куйиб қоп-қора бўлиб кетган ерига, ошхонанинг чодиригэ ташлаган эди.

Шодмон бобо бак тагига ўт қалаёлмай ҳадеб тутундан ачишган кўзларини ишқарди.

— Сабилнинг чўғи қолмабди. Оҳ, урушдан аввал сельпонинг дўконига гугурт қалашиб ётарди-я.

Низомжон зажигалкасини ёқиб тутаётган тараша тагига тутди. Ўт гуриллаб кетди.

Чодирдан елкасига сочиқ ташлаган кишилар чиқа бошлашди.

Чўлга жон кирган эди.

VII

Апрелнинг бошларида Жаннат хола Найманга арава орқасига сигирини бойлаб кўчини олиб келди. У энди анча ранг олиб қолган. Аммо у ниҳоятда безовта эди. Ош устида ҳам, чой устида ҳам паришон бир қиёфада ўтиради.

Икромжон бўлса озиб, чўп бўлиб кетган эди. Чўл шамоли унинг баданини ҳабашдек қорайтирган. Юзлари худди саксовулдек бурушиб кетганга ўхшарди. У аввалгича одамлар билан очилиб гаплашмас, айтадиган гапини айтиб бўлгандан кейин кетмонини елкасига ташлаб тўқайга кириб кетар, иши бўлмаса чодирга кириб кетганича эрталаб чиқарди.

Низомжон ўз иши билан, ахлоқи билан кўпчиликнинг оғзига тушиб қолганди. Кексалар уни умрингдан барака топ, деб дуо қилишарди.

Фақат Икромжонгина индамасди. Унинг қилаётган ишларини кўриб на яхши, на ёмон дерди. Қараб-қараб ўтиб кетаверарди.

Жаннат хола келиши билан Икромжонни чодирдан олиб чиқди. Бу чаққон, тичиб-тинчимас хотин чўлга бирдан файз киритиб юборгандек эди. Бу орада бошқаларнинг хотин, бола-чақалари кўчиб чиқишди. Болаларнинг қий-чуви, хотинларнинг бақириб-чақиришлари бу жимжит тўқайзорга маҳалла тусини бериб қўйди.

Жаннат хола келгандан бери уларга чодир торлик қилиб қолди. Низомжон қамиш ўриб келиб ўзига қапа қуриб олди-да, кўрпа-тўшагини кўтариб чиқиб кетди.

Унинг капаси ўзи ишлаётган участкага яқин жойда эди. Икромжон келиб капанинг у ёқ-бу ёғидан қараб турди-да, бошини чайқаб қўйди.

— Чакки қилибсан. Маҳалладан узоқ кетмаслигинг керак эди, ўғлим. Ҳали ҳам бўлса палаткалар қаторига қапа тик.

Низомжон одамларнинг, ёлғиз ётишдан қўрқиб кў-

чиб келди, дейишларини ўйлаб индамай ишга чиқиб кетаверди.

У тиним билмасдан ишларди. Кетмон чолаётганда сира орқасига қарамасди. Агар орқага қарасам, ағдарган еримни кўриб ишлагим келмай қолади, деб ўйларди-да, индамай кетмонини ураверарди. У шу аллозда бир ўзи уч ярим гектар ерни ағдариб қўйган эди.

Кун пешиндан оққан пайт эди. Палатка томонидан сигир-бузоқларнинг, қўй-эчкиларнинг овози эшитилиб турарди. Бу товушлар Низомжонга қишлоғини эслатгандек бўлди. Секин бурилиб ўша тарафга қарамоқчи бўлиб қаддини ростлаётганда, Зебихоннинг поччаси ўғлини опичлаб келаётганини кўрди.

Низомжон кеча болага варрак қилиб берган, икковик уни роса учуришган эди. Ҳали Низомжон чой ичаётганда ўша варракнинг толга илиниб қолганини кўриб, оббо, бошқа ясаб бериш керак, деб дилидан ўтказган эди.

Тўланбой унинг олдига келиб болани ерга қўйди.

— Э, жиян, бошимни балога қўйдинг-ку. Варраги толга илиниб қолган экан, ишлаб турган жойимдан дод деб олиб кетди. Қизталоқни оламан деб йиртиб қўйсан бўладими. Қолдим балога, қолдим балога. Ўзинг бир чорасини қилмасанг, мени тинч қўймайдиганга ўхшайди.

Бола дадасининг қўлидан маҳкам уцлаганча, хурпайиб қовоғини солиб турарди.

— Шунга жанжал қилдингми. Ўзимга айта қолмабсан-да! Ҳали борганимда бошқасини ясаб бераман. Роса учирамиз. Бўлтимиз?

— Ҳозир ясаб берасиз. Ҳозир, ҳозир!

— Кўрдингми? Пошшо мендан ҳам зўр одам борми, деганда, битта чақалоқни қўлига бериб қўйиб, шу сендан зўр, деган ҳикояни эшитганмисан. Ҳа, бола пошшо. Ундан зўри олам-жаҳонда бўлмайди.

Тўланбой Низомжон ағдарган ерга разм солиб бошини сарак-сарак қилиб қўйди.

— Энди ер ағдаришни бас қил, бола. Трактормисан, нима бало. Ер ағдаришнинг ўзи билан иш битмайди. Бор оҳангжамаси кейин чиқади. Ези билан сув кечасан ҳали. Пол жортавер, бағини бир ўзинг эпложмайсан.

Тўланбойнинг гапи тўғри эди. Низомжон икки қўлини белига тираб ағдарилган ерга қараб, энди бас қилсам ҳам бўлар экан, деган фикрга келди.

Ҳали паст-баландлик, нотекислик жойлар бор эди.

Энди ўша жойларда тупроқ сурилса пол тортиш мумкин. Бола уни тузукроқ ўйлаб кўришга қўймади. Хираллик қилиб этагидан тортавергандан кейин кетмонини марзага улоқтириб, маҳаллага қайтишга мажбур бўлди.

Зебихон опаси билан нон ясаётган эди. Низомжонни кўриб орқасига йиғилиб қолган этакларини тортиб ўрнидан турди.

— Айтдим-ку, почча, устаси шу киши деб,— Зебихон шундай деди-ю Низомжонга маъноли кулиб қўйди.— Битта варрак ясаб беринг шунга!

— Хўп, хўп,— деди Низомжон.

У ёнидан пичоқчасини чиқариб қамиш тилишга тушди. Бола елиб-югуриб у нима деса, шуни топиб келиб турарди. Низомжоннинг ҳам болалиги тутиб астойдил уриниб кетган эди. Тўланбой тепасида варракнинг битишига қараб турарди. Бола севинганидан Низомжоннинг кўнглини олиш учун тинмай жаврарди.

— Мушугимни ҳам олиб келамап деса аям қўлимга бир урганлар. Исмоилнинг аяси туғди. Жаннат холамларникига ўрис хотин кўчиб келди. Уғли жа ўриччага уста экан.

Тўланбой ўглининг гапларига завқ билан кулиб турарди. Бола жуда ҳам сирли гап айтмоқчидек Низомжоннинг қулоғига оғзини тутди.

— Жаннат холамнинг ўғли қочоқ, а?

Боланинг гапи оғзида қолди. Тўланбой унинг бир қулоғини икки буклаб чўзиб қўйиб юборди. Бола кўз ёшини ютиб дадасига қаради.

— Ҳе, сизга мен нима қилдим?

— Овозингни ўчир, ярамас!

Бола қизариб кетган қулоғини ушлаб, бурнини торта-торта ўрнидан турди.

— Иккинчи қайта шу гапни айтсанг, қулоғингнинг тагидан шартта узиб ташлайман. Айтмайман, де!

— Айтмайман.

Шундан кейин Тўланбой жаҳл билан тишининг орасидан чиртиллатиб туфлаб нари кетди. Икки лунжини шишириб пихиллаб турган болага қараб Низомжоннинг раҳми келди.

— Унақа гапни айтмагин-да.

— Нима, ўзи қочоқ бўлгандан кейин айтаман-да. Ҳамма ўртоқларим айтишади-ку. Азизхон акам герой, Турсунбой қочоқ.

— Бўлди, бўлди,— деди Низомжон.— Агар яна айтсанг варракни битказмаёқ йиртиб ташлайман. Агар энди ҳеч шунақа демайман, десанг, ҳар куни варрак ясаб беравераман.

— Бўпти.

Варрак битди. Бола чиллакка ўралган минг улоқ иппи шимининг чўнтагидан олиб варракнинг қовзонига улади.

— Битта гапирсам майлими? Битта гапирай, бошқа гапирмайман.

Низомжон у нима демоқчилигини билмай, майли, айта қол, деди.

— Зеби опам-чи, Зеби опам, энди Турсунбой акага тегмайдилар. Аямга айтаётганларида эшитиб қолдим. Нимага тегмайдилар?

Низомжоннинг ҳуши бошидан учиб кетди. Демак, Зебихонни Турсунбойга бўлишиб қўйишган экан-да.

Бола варракни олиб кетган, толнинг нари ёғига бориб учираётган эди. Икромжон чодир олдида варракнинг лапанглаб ҳавога кўтарилаётганини кузатиб турарди. Низомжон унга ер остидан қараб юраги жиз этиб кетди. Бечора! Ҳатто ёш бола ҳам унга таъна қиляпти. Зебихон ҳам ундан юз ўгирган. У келин бўлмоқчи эди. Энди Икромжоннинг ўғли ҳам, келини ҳам йўқ. Унинг юраги бўшаб қолган. Ким билади, у ҳозир боланинг варрак учуришига қараб туриб нималарни ўйлаб кетди экан?

Жаннат хола сигир етаклаб олдидан ўтиб кетди. Шабада Низомжоннинг димоғига ғалати ҳид олиб келди. Иссиқ нон ҳиди келарди. Беихтиёр ўша ёққа қаради. Зебихон этагини липпа уриб тандирдан нон узиб саватга ташларди. Тандир алангасидан унинг юзлари бўртиб кетибди. Тирсагигача енгини шимариб олганидан оппоқ билаклари кўриниб турарди. У қўлига енглик кийиб олганидан елдига тушиб қолган сочини силкиниб орқасига ташлаёлмай у ёқ-бу ёққа алангларди. Бирдан кузи Низомжонга тушиб қолди-ю илжайди.

— Барака топгур, сочимни орқага ташлаб қўйинг!

Низомжон жуда ҳам табаррук одам иш буюраётгандек югуриб борди. Бир ўрим сочни эмас тўлганиб турган илонни ушлаётгандек эҳтиётлик билан ушлади-да, аста елкасидан ошириб орқасига ташлаб қўйди. Шунда унинг димоғига қизнинг бўйнидан жуда ҳам ғалати, одамни маст қиладиган бир ҳид келгандек бўлди. Низом-

жон бу ҳидга тўймай қолганидан шошиб яна унинг орқа бўйнига қаради. Бирам ғалати, бирам ғалати...

Зебихон нонларни узиб тандирга ғўзапой ташлади-да, Низомжонга кулиб қаради.

— Қани, нонга қаранг.

— Нима?

Низомжон ҳали ҳам ўзига келмаган эди.

— Нондан ушатиб енг, деяман.

Низомжон саватдан орқаси куйган кулчани олиб бир чеккасидан ушатди-да, оғзига солди.

— Новвойликка ҳам уста экансиз. Жуда маза бўпти.

Тўланбой қумғонда сув келтириб тандир оғзига қўйиб кетди. У буларнинг гапига ҳам, ҳолатига ҳам разм солмади. Низомжон хижолат чекиб турган эди, Тўланбойнинг бепарволигидан кўнгли жойига тушиб Зебихоннинг олдидан нари кетди. У капасига кетмоқчи бўлиб турганда, тўқай тарафга сигир етаклаб кетаётган Жаннат холага кўзи тушиб қолди.

Бемаҳалда тўқайга сигир обориб нима қилади? Кеч кириб қолди-ку?

У Жаннат холанинг кетидан бормоқчи бўлиб турган эди, мотор гуриллаганини эшитиб тўхтади. Келганидан бери бу тарафларда биринчи марта машина овози эшитилиши эди. Бу товушдан бошқалар ҳам йўлга қараб туришарди.

Қамишлар орасидан юк машинаси кўринди. У лапанглаб-лапанглаб тол тагига келиб тўхтади.

Машина кузовида ўн чоқли хотин, ёш болалар ва учта сигир бор эди. Кабинадан Тоға тушди. Кузовдагилар бирин-кетин ўзларини таппа-таппа ерга ташлайверди. Низомжон Тоғадан бошқасини танмаганидан узоқдан қараб тураверди.

Икромжон Тоға билан кўришиб уни сўрига бошлади.

— Ишлар қалай?— деди Тоға сўрига ўтираркан.— Мана, йўлни ҳам очиб олдик. Бирон ҳафтадан кейин трактор юбораман. Госпиталь шу тарафга ёрдамчи хўжалик қилмоқчи. Ҳар ҳафта ўзларининг машиналари билан ҳашарга чиқиб туришади. Қовун-тарвуз экишмоқчи.

Икромжон қилинган ишларни гапириб бераётган эди, Тоға ўрнидан туриб, гапириб нима қиласан, кўрсатиб қўя қолмайсанми, деб қолди.

Иккови шудгор қилинган ерга қараб кетишаётганда Тоғанинг кўзи Низомжонга тушиб қолди.

— Яхши юрибсанми, бола? Сени қийнаб қўйишгани йўқми? — деб сўради.

Низомжон нима дейишини билмай турган эди, Икромжон жавоб қилди.

— Йигитча маладес, яхши ишляпти. Қани юр, ерингни Тоғага кўрсатасан.

Низомжон уларнинг орқасидан юра бошлади. Тоға, ҳамма ёқни айланиб ишдан анча мамнун эканлигини айтди. Низомжоннинг капаси олдига келганда Икромжон Тоғанинг билагидан ушлаб тўхтатди.

— Мана, шу ерларнинг ҳаммасини Низомжон ағдарди.

Тоға шудгорга қараб, йўғ-э, деб юборди.

— Рост. Кечаси ҳам бизга билдирмай ер чопяпти, азамат.

Тоға Низомжоннинг елкасига қоқиб қўйди:

— Раҳмат, жиян, раҳмат. Фронтчасига иш қипсан.

Тоға Низомжоннинг дилидагини топиб гапирган эди. У чўлга келиб қўлига кетмон олган кунидан бошлаб шу ният билан, фронтчасига ишлаш нияти билан ёнарди. Демак, Низомжон ўйлаган ишининг уддасидан чиқяпти.

Тоға унинг бўйнидан қучоқлаб олди-да, елкасидан бир-икки силкиб қўйди. Низомжон гандиракламади. Оёғи жойидан қўзғалмади.

— Ҳа, дуруст,— деди Тоға.— Сендан иш чиқади. Бўшашма, бола.

Улар яна жуфт тол тарафга кета бошлашди.

Шу пайт Жаннат хола тўқайдан сигир етаклаб чиқиб кела бошлади. То у етиб келгунча Низомжон кутиб турди. Дарров қўлидан арқонни олди.

Жаннат холанинг кўзлари қизарган. Йиғлаганга ўхшайди. Унинг юзларида эрталабки кулқидан нишон қолмаганди. Қадди ҳам букилиб қолгандек.

Низомжон, нима бўлди экан, холироқ жой топиб йиғлаб-йиғлаб аламини босиб келаётганикини, деб ўйлади.

Аммо эртасига тушликдан кейин яна ўша тарафга қараб қўлида тугунча билан худди одамлардан яширингандек аланглаб кетаётганини кўриб ҳайрон бўлиб қолди. Қаёққа боради? Тўқайда нима қилади?

Бу саволга Низомжон жавоб тополмасди.

Тоға шу кеча Найманда қолди.

Кечаси Икромжоннинг радиосини ўртага қўйиб аллапаллагача эшитиб ўтиришди. Сўнгги ахборотдан кейин Икромжон, бўлди, батареяси тугаб қолади, деб олиб қўяётган эди, Тоға яна бураб қўйди.

— Эштайлик-да, мунча мумсик бўлмасанг. Батарея-сидан ташвиш қилма, госпиталдаги аскар болаларда сероб. Қанча керак бўлса топтириб бераман.

Шундан кейин Икромжон индаёлмай қолди. Бу ердигилар кўпдан бери концерт эшитишмаган эди.

Низомжон саҳарлаб ишга чиқиб кетиши керак. Шунинг учун ҳам ҳаммадан вақтли ётиб оларди. Концертин ташлаб кетгиси келмай ўтириб қолди.

Ҳофизлар Навоий ғазалларидан ўқишарди. Бу қўшиқлар ўтирганларнинг хаёлини аллақайёқларга олиб кетиб қолди. Айниқса, Тоға чордона қуриб олиб чодирнинг шифтига тикилганича қимирламасди.

Бу ашулалар қанчалик таъсирли бўлмасин Низомжон концертнинг охиригача ўтиролмади. Ташқарига чиқиб тол шохига қатор илиб қўйилган фонарлардан бирини олди-да, ўчоқ тагида липиллаб турган ўтга қамиш тутиб ёндирди, фонарни ёқди.

Бу ерда ҳар куни эрталаб чодирдаги фонарларни олиб чиқиб тол шохига илиб қўйиш одат тусига кириб қолган эди. Бир чол уларга лампамой қўйиб, пилигини қирқиб тайёрлаб қўярди. Низомжон фонарни кўтариб кетаётганда Тўланбойнинг чодирини олдида Зебихон билан спасининг шивирлашиб гаплашиб ўтирганларини кўриб қолди.

— Ҳа, иним,— деди Зебихоннинг опаси,— ухлагани кетяпсизми? Воҳли-ку? Чайлани жуда четга қурибсиз. Қўрқмайсизми?

Низомжон тўхташга тўхтади-ю, нима дейишини билмай туриб қолди. Бу хотиннинг меҳрибончилигидан кечаги гапни албатта унга Зебихон айтиб берган бўлса керак, деб ўйлади. Низомжон у билан сира гаплашмаган, қанақа хотин эканлигини яхши билмасди. То у бир нима деб жавоб бергунча хотин унга чой узатиб қолди.

— Ўтиринг, Тўланбой акангиз ҳали-бери чодирдан чиқмайдилар. Тоға билан гаплашиб ўтирибдилар.

Низомжон у кўрсатган кўрпача четига эмас, ажриққа ўтирди.

— Зеби айтди, бошиягизга тушган кунларнинг бари-ни эшитдим. Энди нима қилмоқчисиз?

Низомжон ялт этиб Зебихонга қаради. У, мен опам-дан ҳеч гапни яширмайман, дегандек унга дадил қараб турарди. Хотин яна сўради:

— Энди дадангизнинг олдига қайтиб бормайсизми?

— Бу тўғрида ўйлаб кўрганим йўқ. Ҳар ҳолда бор-масам керак. Юрагим бетламайди. Борсам, албатта, яна кўнглимни бузалган бирон гап айтади. Энди нима қил-моқчисан, дедингиз. Нима қилмоқчилигимни кўрмай-сизми. Шу ерда қоламан. Сизлар нима бўлсангиз мен ҳам шу. Энди бу ердан ҳеч қаёққа кетмайман. Бутунлай қолиб кетаман.

Низомжон шундай деди-ю, бўшаган пиёлани унга уза-тиб, ўрнидан турди.

Чодир ичида бола ижирғаланди, хотин шошиб кириб кетди. Зебихон Низомжон орқасидан секин деди:

— Шошманг, мен ҳам ўшаққа бораман.

Иккови секин-секин юриб Низомжоннинг узоқда қора-йиб турган чайласига қараб кета бошлашди. Ҳали оғ чикмаганидан чўл қоронғи эди. Айниқса, Низомжон қў-лига фонарь ушлаб олганидан оёқ остини кўрарди-ку, сал нарироқни-кўролмасди.

— Сиздан битта гапни сўрамоқчи эдим.

Зебихоннинг овози негадир титрагандек туюлди. Ни-зомжон унга ташвишли қаради.

— Жаннат хола сизга ҳеч нарса демадиларми?

Низомжон ҳайрон бўлди. Елкасини қисиб бош чай-қади.

— Бир нима дейишлари керакмиди?

— Билмадим. Ҳар ҳолда мен тўғримда бирон гап айтмадиларми деяпман-да!

Яна анча жойгача жим кетишди. Бирдан Низомжон-нинг ёдига эрталаб унинг жиянига варрак қилиб бераёт-ганда эшитган гапи келди. Ушанда бола, Зеби опам Тур-сунбой акага тегмайдилар, аямга шунақа деганларини эшитдим, деган эди. Ҳозир Зебихон ундан шу гапга Жан-нат хола нима деган эканини билмоқчи бўлиб сўраётган бўлса керак.

Чайлага етиб келишди. Низомжон Зебихонга тики-либ туриб, унинг қоп-қора қошларига, қуйиб қўйгандек

келишимли қоматиға маҳлиё бўлиб қолди. Қизнинг гавдасини фонарь ғира-шира ёритиб турарди. Қоронғи чўл фонида у худди эртақларда тасвирланган аялақандай фаришталарга ўхшаб кўринарди. Низомжон ўзини тутолмади. Кўнглига келган гапни айтиб юборди.

— Жаннат холанинг нима деганини билмоқчимидингиз? Сиз Турсунбойни севардингиз. Аммо Турсунбой... Зебихоннинг кўзлари чақнаб кетди.

— Сиз бу гапни қаёқдан билдингиз?

— Битта мен эмас, ҳатто муштдек келадиган жиянингиз ҳам билади. Ҳамма билиб кетган. Мен ўзимнинг кимлигимни сизга ўзим айтиб бердим. Аммо сиз ўзингизнинг кимлигингизни айтиб бермадингиз. Ўзим билиб олдим.

— Билишингиз шунақа зарурмиди? — деди Зебихон унинг кўзларига тикилиб.

Низомжон яна елка қисиб қўйди.

— Бола бўлиб бировларнинг тақдирига қизиқмаган эдим. Билмадим, ўлай агар, нима учун сизнинг кимлигингизга қизиқиб қолганимни ўзим ҳам билмайман.

Низомжон бир оз ўйлаб туриб яна деди:

— Мени кечиринг, энди қизиқмайман. Иложи бўлса кўзингизга кўринмасликка ҳаракат қиламан. Ўзим шунақа омади келмаган бола эканман. Ҳеч ишим юришмайди. Агар хафа бўлмасангиз айтиб қўяй. Энди бир-биримиздан узоқроқ юрайлик. Орамизда ҳеч гап йўқ. Бекорга гап-сўз бўлиб юрмайлик.

Унинг гаплари Зебихонни тамомила ҳайрон қилиб қўйган эди.

— Очиқроқ айтинг, сизга нима бўлди? Нималар деяпсиз? Тушунмаяпман!

Кўнглига келган гапни очиқ айтишга Низомжоннинг оира тили бормасди. Очиғини айтса, албатта, қиз ранжийди. Ким билади, балки ранжимас. Ахир ҳақиқатан ҳам уларнинг ораларида тирноқча ҳам гап ўтмаган. Ҳатто тузуккина тўғри гапни ҳам гапиришмаган-ку.

— Хафа бўлмайсизми? Хафа бўлмасангиз айтаман. Қиз ҳайрон қараб турарди.

— Икромжон ака билан Жаннат хола менга бошпана беришди. Ҳеч ким қилмаган яхшиликлар қилишди. Шу одамларнинг дилини оғритмасам дейман.

— Уларни хафа қиладиган бирон иш қилиб қўйдингизми?

— Ҳозирча йўқ. Келинг, очигини айтиб қўя қолай. Сизнинг Турсунбойга бўлишиб қўйилганингизни шу бугун эшитдим.— Низомжон гапиришга қийналиб тез-тез ютиниб оларди.— Бу хилда бошлашиб юришимизни Икромжон амаки билан Жаннат хола билиб қолишса, мендан ранжишади. Ахир, улар сизни келни қилишмоқчи экан-ку.

Зебихон ўйламай жавоб қилди.

— Эҳа, ҳали шунақамиди? Сиз мени ўйлаган бўлсангиз, мен сизни хаёлимга ҳам келтирмагандим.

Зебихоннинг ёлгон гапираётгани кўзидан билиниб турарди. Бу гап Низомжонни дадиллантирди.

— Бу гап яхши бўлди. Шу гапдан кейин албатта сизни ўйламайман. Раҳмат.

Зебихон ўйламай айтиб қўйган гапини тўғрилаш учун бошқа гап қидирарди. Унинг қошлари чимирилди. Пешонасида тугунчак пайдо бўлди.

— Бироқ чумчуқдан қўрққан одам тариқ экмайди, шу гапни эшитганмисиз?

— Эшитганман,— деди Низомжон.— Икромжон ака чумчуқ эмас-да.

— Албатта. Икромжон амаки чумчуқ эмас, аммо Турсунбой чумчуқ. Чумчуқ ҳам ундан хижолат бўлади.

— Сут ичиб оғзимиз куйган, энди қатиқни ҳам пуфлаб ичмоқчимиз-да,— деди Низомжон. У бу гапни билан Дилдорга элакишиб зада бўлганини айтмоқчи эди. Буни Зебихон у ўйлагандан ҳам зиёд тушунган эди. Кинояли қилиб жавоб берди:

— Ўша Дилдорингиз қайноқ суту, биз ачиган қатиқ эканмиз-да.

— Йўқ, йўқ,— деди Низомжон шошиб.— Мен бутунлай бошқа гап айтмоқчи эдим. Бу бир мақол-да. Ўзимни айтяпман.

Зебихоннинг қизлик ғурури баланд келди. Аёллар ҳеч қачон ўзларини пастга уришмайди. Ҳамма вақт баландда туришни исташади. Низомжоннинг гаплари унинг ғурурига текканга ўхшади. Аёлларга қанча сўйқалсанг шунча ёқмайсан. Қанча ўзингни олиб қочсанг, унга шунча сирли туюласан. Зебихон бу бир сўзли йигитнинг қатъиятини, ғурурини синдирмоқчи, уни ўз орқасидан соядек эргаштириб юриб томоша қилмоқчи бўлди.

Бу иш унинг қўлидан келарди.

У шу ният билан биринчи қадамини босди. Чул ша-

моли эсиб қамишзорларда увлади, қиз сочларини тўз-
ғитди, буйдалаб кўзларини, қошларини беркитиб таш-
лади. Қиз бир чиройли бурилиб Низомжондан нари
кетди.

Қашқар товоқдек бўлиб ой кўтарилиб келарди. Ой
худди Зебихоннинг елкасига қўниб туриб қолгандек эди.

Унинг гавдаси оппоқ чодирга тушган соядек кўринар-
ди. Қирра бурни, бўртиб турган кўкраклари, нимча сиқиб
турган беллари Низомжонни маҳлиё қилиб қўйган эди.

Зебихон шу тариқа ўзини олисроқдан бир муддат на-
мойиш қилиб тургандан кейин гавдасини ғалатиноқ эгиб
кескин бурилди-да, шамолдек елиб чодирлар томонга
қараб кетди.

Низомжон тушида кўриб ўнгида ҳайрон қолгандек
гангиб турарди.

У қапага кириб ўрнига чўзилди-да, қўлини узатиб
фонарь пилигини пасайтирди. Шабада қапа қамишлари-
ни шитирлатади. Аллақайда бўри улийди. Чодир тараф-
дан одамларнинг шов-шуви аранг эшитилади. Фақат
курбақаларнинг тинимсиз вақиллашигина чўлга ҳоким-
лик қиларди.

Низомжон дам у ёнбошига, дам бу ёнбошига ағдари-
либ бедор ётарди. Кўзига ҳадеб Зебихон кўринаверди. У,
нима қилардим шу гапни айтиб, деб ўзини ўзи койинди.
Низомжон ётиб ётолмади, ухлаб ухломмади. Охири ўр-
нидан туриб бошқатдан кийинди-да, кетмонини елкасига
ташлаб шудгорга қараб кетди.

У ағдарилган ернинг пасти баландини кузатиб чиқ-
қандан кейин дўнгликдан тупроқни пастга қараб сура
бошлади.

Кеча анча салқин эди. Аввалига уйқу карахтлигидан,
салқинда ишга қовушмаганидан кетмонни урган ерига бо-
риб тушмаётган эди. Ярим соатча шу кўйи ишлагандан
кейин, бадани қизиб терлади. Устидаги фуфайкасини
марзага улоқтириб астойдил ишга берилиб кетди. У иш-
ларкан, ҳеч нарсани ўйламасди. У Зебихонни ҳам, Ик-
ромжонни ҳам, бундан уч соатларча олдин Зебихон би-
лан бўлган гапларни ҳам унутган. Тонг отишга яқин
у уч ярим сотихча жойнинг паст-баландини текислаб бўл-
ганди.

Аста-аста уфқ оқариб кела бошлади. Низомжон кет-
мон дастасига тирсагини қўйиб онда-сонда сузиб юрган
уқпардек энгил булутларни томоша қилаётганда нима-

дир шитирлагандек бўлди. Орқасига ўгирилиб қараган эди, Жаннат холанинг тўқай тарафга жадал юриб кетаётганини кўриб қолди.

Эл уйқуда. Бу хотин тонг қоронғисида тўқайда нима қилади? Низомжон беихтиёр:

— Хо, хола! — деб қичқирганини ўзи ҳам билмай қолди.

Жаннат хола орқасига ўгирилди. У ёқ-бу ёққа қараб ҳеч кимни кўрмагандан кейин шошиб қамишлар орасига кириб кетди.

Низомжон ҳайрон бўлди. Орқасидан бормоқчи бўлиб бир-икки қадам юрди ҳам. Кейин негадир тўхтади. Уни кутиб туришга жазм қилди. Чайласининг олдига келиб ерга бир боғлам қамишни ёзиб ёнбошлади. Секин-секин тонг ёришишини кузатиб ётаверди. Кўзи илинган экан, Икромжоннинг овозидан уйғониб кетди.

Кўзини очганда Икромжон тепасида турарди.

— Нима қилиб ётибсан? Урнингда ётсанг бўлмай-дими?

Низомжон кўзларини ишқаб ўрнидан турди.

— Қишлоққа тушиб кетяпман. Бугун кечқурун партия мажлиси бор. Тоға билан машинада кетаман. Устари билан олганмидинг. Олган бўлсанг бер, соқолимни қириб олай. Шу аҳволда қишлоққа қандай тушаман.

Низомжон устари олмаганини айтди.

— Ким олди? Эрталабдан бери қидираман. Ҳеч қайда йўқ.

Низомжон атрофга қарамаган экан. Кун ёйилиб кетибди. Нонушта қилгани Икромжоннинг орқасидан юриб чодирга келди. Жаннат хола ўчоқ олдида болта билан ўтин майдалаб ўтирган экан. Низомжон унинг олдига келди.

— Азонлаб тўқайда нима қилиб юрган эдингиз, хола?

Жаннат хола кўрқиб кетди. Бу гапни биров эшитмадимикин, деган шубҳа билан атрофга аланглаб олди.

— Ўтин тергани боргандим. Ўша тарафда илдиз кўп. Илдиз саксовулдан ҳам оғир ёнади, болам. Бор, чойингни ичиб ол. Битта ўзинг қолдинг.

Ҳақиқатан ҳам Жаннат хола илдизларни тўнкага қўйиб майдалаётган эди.

Тоға машинага чиқиб олди ҳамки, Икромжон чодир ичида устарасини қидириб, ўзидан-ўзи гўлдираб юрарди. Тоға машина сигналининг босди.

— Чиқа қолсанг-чи, сени қишлоқда биров куёв қилар-миди, юравер, гузарда қиртишлаб оласан.

Икромжон ноилож чодирдан чиқиб машина олдиға келди. Хотиниға қараб тўхтади.

— Қишлоққа тушаман деган эдинг, юрмайсанми!

Жаннат хола унга қарамай жавоб берди:

— Кетаверинг, қишлоқда мен нима қиламан.

У негадир эрининг кўзига қараёлмасди. Қумлик та-рафдан икки отлик келарди. Тоға қўлини пешонасига соябон қилиб қараб турди-да, гуп этиб ўзини ерга отди.

— Маршаллар келишяпти,— деди у Икромжоннинг олдиға келиб. Икромжон ҳам отликлар келаётган томон-га қаради. Кейин икковлашиб қумликка томон кета бош-лашди.

Тоға, маршаллар келишяпти, деганида Низомжон ҳайрон бўлган эди. Шунинг учун ҳам отликлар то этиб келишгунча кўзини узмай қараб турди.

Отликларнинг бири, бошиға қирғизча қалпоқ кийиб олган, яктагининг очиқ ёқасидан кўкрак ёллари чиқиб турган эллик беш ёшлардаги яғриндор, бошқаси, ёши не-чадалигини билиб бўлмайдиган пакана, кўк кўз киши эди.

Уларнинг ҳар иккови ҳам оддан тушиб аввал Тоға билан, кейин Икромжон билан қўл олиб кўришишди. Улар тик туришганича анча вақтгача ниманидир қизи-шиб гаплашишди. Тоға ён соатини олиб қаради. Пакана киши қўлини икки томонга ёзиб елкасини қисди. Улар олдиға боролмай чодир ёнида қараб турган Тўланбойни Тоға имлаб чақирди.

Тўланбой иккала отни жиловидан ушлаб толиннинг на-ри ёғига олиб ўтиб кетди.

Тоға меҳмонларни сўрига олиб келиб ўтиришга так-лиф қилди. Бирдан кўзи Низомжонга тушиб:

— Ана шу йигит-да!— деди.

Меҳмонлар Низомжонга қараб олишди. Тўланбой ҳам қайтиб келди.

— Тўлан,— деди Тоға.— Маршалларга ўзинг қараб турасан. Эрталаб этиб келман. Қолган гапни бафуржа гаплашамиз. Қани Икром, бўлмаса биз кетдик.

У меҳмонларга узр айтгандек қўлини кўксига қўйиб жилмайди.

Низомжон нима учун Тоға уни меҳмонларга кўрсат-ди, нима учун бу оддийгина кишиларни маршал, деди,

тушуно эмасди. Зебихон патнисда нон, туршак опчиқиб улар олдиға қўйди. Опаси ўчоққа ўт қалаб юборди.

Тоға билан Икромжон хотиржам бўлиб жўнаб кетишди.

Меҳмонлар кечгача чўл кезишди. Пиёда қумлик тарафга кетишганича кечқурун қайтиб келишди. Соқоли ўсиб кетгани қаттиқ чарчабди. Сўрига чалқанча ётди-ю, тракторга ўшаб тариллаб хуррак ота бошлади. Уни овқат пишганда Тўланбой уйғотди.

Низомжон уларнинг суҳбатига халал бермаслик учун вақтликкина чайласига қараб кетди. Чарчаганидан ётди-ю, ухлаб қолди. Эрталаб уйғонса, Тоға билан Икромжон иккала меҳмонга чопилган ерларни кўрсатиб юришпти. Қирғизча қалпоқ кийгани қамчин дастасини ағдарилган ерга суқиб кўрди. Паканаси тупроқни қисимлаб уқалаб Тоғага нималардир, деб тўқай ва қумликни кўрсатди.

Низомжоннинг чайласи олдиға келиб Тоға ёнидан букланган қоғозни олиб ерга ёзди. Ҳаммалари чўккалашди. Бу Езёвон картаси экан. Қалпоқли киши карта устидан қамчин дастаси билан доира ясаб бир нима деди. Тоға иягини қашиб ўйланиб қолди. Охири:

— Хўп, хўп, маршал. Шундай қиламиз,— деди.

Низомжон уларнинг гапларига қулоқ солиб тугарди.

Пакана киши икки қўли билан гўё чўлни қамраб олмақчидек ҳаракат қилди.

— Олти кундан бери чўл кезамиз. Бу ёқдан Олтиариқ, Қува, Тошлоқ, у ёқдан Бувайда, Риштон, Бағдол колхозлари бир минг гектар ерни ўзлаштириб бўлишди. Бирон ойдан кейин сизларга навбат келади. Нефтпромдан келиб артезиан қазиб беришади. Семун заводида уч юзта шиферингиз бор. Штабдан бориб наряд олинглар. Яна нима зурур бўлса рўйхат қилиб юборинглар. Ҳаммасини тўғрилаймиз.

У гапидан тўхтаб Низомжонга қаради.

— Шу яхши эмас-да. Тоға, сен зийрак одам эдинг-ку! Шундоқ яхши ишлаётган одамнинг кийим-бошини қара. Рўйхатга этик ҳам ёз. Берамиз.

Низомжон шу турқи-таровот билан меҳмонлар олдида турганидан, Тоғани хижолат қилиб қўйганидан ўнғайсизланиб ерга қаради. Тоға картани яна тахлаб ёнига солиб қўйди.

Улар кетишаётганида пакана бўйли киши Низомжоннинг олдига келиб елкасига қоқиб қўйди.

— Шунақа бўлиш керак, ука. Раҳмат, раҳмат!

Низомжон нима деганини билмайди. То улар тол тагига боришгунча жойидан қимирламай тураверди. Икки меҳмон яна отга миниб қумликка қараб кетишди.

Улар кўздан йўқ бўлиб кетишгунча Тоға орқадан қараб турди-да, керосин олиб келган грузовойга чиқиб кишлоқ тарафга кетди. Икромжон сўрига ўтириб ёғоч оёғини еча бошлади. Низомжон ёнига келди.

— Булар ким, амаки?

— Уларми? Улар чўл маршаллари. Охунбобоев ота уларни ана шундай деб атаган. Бирини Ёзёвонни ўзлаштириш штабининг бошлиғи. Бирини жамикни қуриладиган иморатларга бошлиқ. Билдингми? Улар кўпини кўрган, канал қазиганимизда ҳаммани қойил қолдирган кишилар. Шунақа, болам. Омон полвон деганини эшитганми-сан? Тўппонча полвонни-чи?

Низомжон нима дейишини билмай:

— Иккаласининг ҳам минган оти яхши экан. Серкадаги отларга ўхшайди-я!— деб юборди.

Икромжон унинг гапларидан ҳузур қилиб кулди.

IX

Жаннат хола энди чўлдан бир қадам ҳам бошқа ёққа жила олмасди. Унинг юраги шу чўлда. Тўқайга пинҳоний қатнаб юришига, чодирдан устара йўқолишига сабаб бор эди.

Турсунбой шу тўқайда. Унинг қамишлар орасида яшириниб юришини Жаннат холадан бошқа ҳеч ким билмасди.

Кеча Жаннат хола ўғлининг олдига борганда соқоли ўсиб кетганини, сочлари қулоқларидан осилиб ваҳший қиёфасига кириб қолганини кўрган эди. Шунинг учун ҳам у эрининг устарасини обориб берганди.

Икромжон қишлоққа кетди. Энди тушлик пайтида ҳам ўғлига овқат олиб борса бўлади.

Ҳамма шудгорга чиқиб кетган. Чодирлар олдида ҳеч ким йўқ. Жаннат хола шошиб ун чалиб қуймоқ солди-да, болтани кўлига олиб тўқайга қараб кетди.

Турсунбой қамиш кала олдида тиззасини қучоқлаб дарвеш қиёфасида ўтирарди. У турган жойига одам қа-

даим етмаган эди. У кўпдан бери биров билан гаплашмаган, дунёда нималар бўлаётганидан беҳабар эди. Совун тегмаган бетлари кир, ҳам кўрпа, ҳам тўшак ўрнини босган тўннининг енглари титилиб, этаклари балчиққа беланганидан доғ босиб кетганди. Унинг бир вақтлар қизларни шайдо қилган қоп-қора кўзлари энди маънос, атрофга маъносиз боқарди.

Кеча саҳар пайтида осмони фалакда турна ўтди. Турсунбой ўшанда ҳам уйғоқ эди. Турна овози унга жуда кўп нарсаларни эслатиб кетган эди.

Турна қанотида бу чўлларга баҳор олиб келди-ю, эммо Турсунбойнинг қалбида уйилиб, муз битиб ётган қорни эритолмади. Унга баҳор келмади.

У ҳар кун тўқай кезиб қамишлар орасидан ишлаётган ҳамқишлоқларини кўриб ўтиради. Уларнинг бари таниш одамлар. Фақат биттаси бегона. Бу йигит ким бўлди экан?

Икки кун бўлди, Турсунбой Зебини шу йигит билан кўрди. Қум ёқасида у билан анча гаплашиб ўтирди.

Турсунбой Зебининг овозини ҳам эшитди. Эшитди-ю, ўзи овоз чиқазолмади. Агар ёлғиз учратолса эди, албатта, овқат келтиришни ялиниб сўрарди. Йўқ, ёлғиз учратолмаяпти. У кимдандир моховлар яшайдиган орол ҳақида эшитганди. Моховлар оролига ҳеч ким киритилмайди, ҳеч ким у ердан чиқарилмайди. Наҳотки, Турсунбой ҳам ўша моховлардек танҳо яшаса?

Унинг қамиш чайласи олдидан ўрдаклар учади, яқингинасидан тўнғизлар ўтади. У бу жойда худди ўшалардек яшриниб яшашга, одамлар кўзига кўринмай яшашга мажбур.

У қачонгача шу хил яшашини билмасди. Бу тўғрида ўзидан сўрамасди ҳам. Мабодо шунақа хаёл бошига келса ўзидан-ўзи қўрқиб кетарди. У ниманидир кутарди. Нимани кутаётганини ўзи билмасди.

У кўпинча эртани эмас, тақдирини эмас, онасининг олиб келадиган овқатини кутарди. Шундан бошқа ҳаётдан илинжи қолмаганди.

Жаннат хола чайла олдига келганда Турсунбой қимирламай ўтирарди. У шошиб она қўлидан тугунчани олди-ю, ҳеч қаёққа қарамасдан, ҳеч нарса демасдан ўзини овқатга урди.

У бир умр овқат кўрмагандек пишиллаб, шалоппла-тиб қуймоқни еб бўлди. Ёғ бўлиб кетган қўлларини яла-

ди. Унга қараб турган онанинг юрак-бағри эзилиб, кўзларидан мўлт-мўлт ёш думаларди.

Турсунбой қўлларини тўнининг этагига артиб онасига қаради.

— Шатталигимни дадам биладими? Унга айтма. Нақ тутиб беради.

— Дадамг бир оёқдан ажраб келган.

— Биламан, биламан,— деди Турсунбой яна лабини ялаб.

— Тоғанинг ўғлидан қора хат келган, хотинига билдирмаяпти.

Турсунбой бошини эгиб қимирламай ўтириб қолди. У раиснинг ўғли билан ўртоқ эди. Иккови бирга ўқишган, бирга катта бўлишган эди.

— Азизхон қаҳрамон бўлди.

Турсунбой қўл силтаб тескари қаради. Бирдан бошини эгди-ю, узоқ сукутда қолди.

— Шунақа, болам. Сени ҳам шунақа қаҳрамон бўлади, деб ўйлаган эдик.

Турсунбой индамади. Бояги ўтиришида ўтираверди. Кейин бош кўтариб маъюс деди:

— Бир пиёла аччиққина кўкчой бўлармиди-я!

— Қандоқ қилиб олиб келаман, болам. Биров билиб қолади. Сен шўрнинг қургурга қумғон олиб келай десам, ўт ёқолмайсан. Тутундан билиб қолишади.

Турсунбой ўрнидан туриб керишди. У керишганда тўнининг олди очилиб яланғоч кўкраклари кўриниб кетди.

— Яктагинг ҳам кир бўлиб кетибди.

Бирдан ачимсиқ тер ҳиди келиб она димоғига урилди. У бурнини жийриб юзини тескари ўгирди.

— Кўйлак олиб келмапсан-да.

— Қандоқ олиб келаман. Дадамг билиб қолса нима бўлади? Шу кунда ўзимнинг ҳам анча мазам йўқ. Безгак тутяпти. Дадамга билдирмаяпман. Билиб қолса қишлоққа тушириб юборади. Мен кетиб қолсам ҳолинг нима кечди? Кечалари таним зирқираб оғриса ҳам тишимни тишимга қўйиб чидаяпман. Пешонам қурсин, бунча шўр бўлмаса.

Бола онанинг дардига парво қилмади. Ҳамон лабини ялаб, бошқа ўйлар билан овора эди.

— Шунақа, болам, касалман. Ишқилиб, толеингга ўлиб қолмай-да.

— Анови бола ким?

— Даданг бошлаб келган. Яхши ишляпти. Тиззаларимда дармон қолмади.

— Эртага овқатни кўпроқ олиб кел!

— Хўп, болам, хўп. Ишқилиб, касалимни даданг билиб қолмасин-да, дарров қишлоққа жўнатворади.

— Этик топиб келмасанг, оёқларимни қамиш тилиб ташлади.

— Этикни қайдан оламан. Даданг бир пой этик кияди. Бир оёғи йўқ унинг. Бугун устарасини қидириб мени жуда қийнаворди. Умримда қилмаган ишим. Қайчи опкелган эдим. Сочингни олиб қўяйми?

— Керак эмас. Этик топиб кел!

Она-бола узоқ гаплашолмадилар. Жаннат хола, боласини қабрга қўйиб келаётгандек юрагида оғир дард билан орқасинга қайтди.

Турсунбой яна ёлғиз қолди. Яна қамишларнинг совуқ шитирлаши, яна бақаларнинг киши меъдасига тегадиган бир хил қуриллаши.

Тепада кўм-кўк осмон, атрофда қовжираган сапсарик қамиш...

Турсунбой онаси кетган йўлдан аста юриб ялангликка яқин келди. Атрофга аста разм солиб, секин қамишлар орасидан бош чиқарди.

Нотаниш бола ҳамон кетмон уряпти. Яланғоч бадани терлаб кетганидан атрофда янги ювилган самовардек ялтирайди. Марза четида икки қўлини белига қўйиб Зеби турибди. Бола унга қарамайди. Зеби хохолаб кулади.

Унинг кулгиси Турсунбойнинг қулоғига ўқдек ботди.

Зебининг бошидаги рўмолини шамол учиряпти, бўйинларига ўраб ташляпти. Турсунбой унинг шу бўйинларига билагани ташлаган. Кулки тошиб чиқаётган лабларидан ўлган.

Қани энди, шу кунлар қайтиб келса! Келармикин?

Шу топда уларнинг ораси икки юз метрча ҳам келмайди. Чақирса эшитади. Югурса етади. Аммо чақиришнинг ҳам, югуриб етишнинг ҳам иложи йўқ. Уларнинг ораси миллионларча километр, унга на юриб етиб бўлади, на учиб. Балки, бир умр етиб бўлмас.

Зеби кумғондан сопол пиёлага чой қўйиб йигитга олиб борди. Йигит бир дам кетмонини ерга ташлаб қў-

лидан пиёлани олди. Зебига қараб-қараб симира бош-лади.

Турсунбой тамшанди. Шўр кўлмак ичавериб Турсунбой чой таъминини унутаёзган эди. Шу топда унга Зебидан кўра кўлидаги қумғон аъло туюлиб кетди.

Тўқайнинг айлана жойидан Жаннат хола бир қучоқ илдиэ орқалаб чиқди. У бетоблигидан илдиэларни аранг кўтариб келарди. Орқасидаги юкдан мункайиб бурни ерга тегай-тегай дерди. Нотаниш йигит шудгордан югуриб чиқиб орқасидан юкни олди. Кампир қотиб кетган белини силаб, ерга ўтириб қолди. Турсунбой бу манзарани кўриб турарди. Шу топда унинг кўзига бу нотаниш бола ниҳоятда бадбашара, ниҳоятда ёвуэ бўлиб кўринди.

Гўё онасининг меҳрини шу бола ундан тортиб олиб кўяётгандек. Уни онасидан бегона қилаётгандек туюлди.

Нотаниш бола илдиэ бойламани елкасида азод кўтариб чодир тарафга қараб пилдираб кетди. Шудгорда Жаннат хола билан Зебихон қолди.

Турсунбой бир интилиш билан қамиш орасидан чиқди-ю, юраги дов бермай орқасига тисарилди.

Унинг кўксига Зебига нисбатан қандайдир аламли ўч ёнарди. Зебихон Жаннат холани суяб марзага олиб чиқди. Қапа олдидаги қамиш ғарамига ўтқазди. Қумғондан чой қуйиб тутди. Кампир қуруқшаб қолган лабораторини пиёлага тутди-ю, негадир ичмай тўқай томонга қаради.

У кўлидаги чойни ҳам боласига илинарди. Турсунбой тупугини ютди. У ўэ онасини яхши билади. Агар у шу топда унинг ёнида бўлганда албатта кўлидан олиб шу чойни ичарди. Она бир қултум сувга зор бўлиб турган бўлса ҳам барибир олиб ичарди. Чунки онаси ўзи емай, унга едирган, ўзи ичмай, унга ичирган.

Йигит ўтинни ташлаб қайтиб келди. Жаннат холага нимадир деди. Кампир бошини сарак-сарак қилиб ўрнидан турди. Мункайганича чодир тарафга қараб кетди.

Зеби билан нотаниш бола орқасидан қараб қолишди. Зеби қамиш устида ётган фуфайкани олиб йигитнинг елкасига ташлаб қўйди.

Турсунбой титраб кетди. Кўллари муштга айланди. Тишлари қичирлади.

Тол шохига илинган темирни кимдир тош билан урди. Унинг залварли овози чўл бўйлаб янграб кетди.

Ошлаз одамларни тушликка чақираётган эди.

Зеби билан нотаниш йигит ўша ёққа қараб кета бош-
лашди. Йўлда Зеби йигитнинг билагига осилиб
олди.

Бу манзарани Турсунбой ғазаб билан кузатиб қолди.

У очликни ҳам, танҳоликни ҳам узутди. Телбадек
ловдираб балчиқ кечиб, бўри уясидек совуқ чайласига
кетарди.

Турсунбой ҳамма нарсадан кечганда ҳам биргина шу
Зебидан кечмас эди. Шу танҳоликда ҳам кўнглининг бир
чеккасида қачонлардир у билан топишиш илинжи яшар-
ди. Энди у шу илинжидан ҳам маҳрум бўлганига ишон-
ди. Зебихон унинг охирги илинжи эди. Унинг жарангли
кулкилари ҳамон қулоқлари остида янграб турарди.
Унинг санъат асаридек кўркем қомати кўз олдида ту-
рарди. Биринчи бор ўпгандаги лабида умрбод қолган
аллақандай тотли маза ҳамон уни тамшантирарди.

Энди-чи? Энди бу гаплар бир хаёл, бир рўё бўлиб
қолди.

Турсунбойни ҳаётда ушлаб турадиган ҳеч нарса
қолмади.

Турсунбой ҳиссиз ҳам яшай оларди. Йигитлик қаса-
мидан кеча олган, она вужудини кемираётган дардни пи-
санд қилмаган, шармандаликда яшашга рози бўла ол-
ган йигитда яна қандай ҳис бўлиши мумкин?

Шуларнинг барига кўнган одам севгисиз ҳам яшаши
мумкин.

Турсунбой ана шундай бўлиб қолганди.

Х

Чўл баҳорини ҳеч қаернинг баҳорига ўхшатиб бўл-
майди. Ҳозиргина яшнаб турган осмонни бир зумда қўр-
гошиндек булут ўрайди. Шатир-шутур ёмғир қуяди. Мо-
мақалдироқ еру кўкни ларзага солиб қалдирайди. Шам-
ширдек ялтираган чақин чўлнинг олисларигача ёритади.

Ҳамма ўзини панага олади. Кўплар ёмғирдан қочиб
улгурмаёқ, офтоб яна чарақлаб кетади. Танни яйратади-
ган бирам ғалати шабада эсади. У қирларда тўпиққа
етиб қолган майсаларнинг тароватли исини олиб ке-
лади.

Чўл осмонида нурли ишком бўлиб камалак пайдо бў-

лади. Унинг беқасам ранги анча вақтгача ўчмай туриб қолади.

Баъзан офтоб ҳам чарақлайверади, жала ҳам қуяверади. Бунақа пайтда одамлар, бўри болалаяпти дейишади.

Найманликлар баҳорнинг ана шундай кунларини кечиришаётган эди. Уларнинг бу ерга келишганига икки ярим ойдан ошиб қолди. Шу пайтгача тўқайда аллақанча ерни шудгор қилиб қўйишди.

Ўз участкасини ағдариб бўлган Низомжон энди қўш от қўшилган сихмола кетида тинимсиз ер текислайди. Моланинг тароқ сихларига илашган қамиш илдизларини йиғиб, гарам қилади. Унинг қўллари ишда, кўзи шудгорда, аммо хаёли Зебихонда эди.

Зебихон саккиз кун бўлди Зирилламага кетган. Қурт тутяпти. Жаннат хола яримжон бўлиб ётиб қолган. У гоҳ худ, гоҳ бехуд. Икромжон бир оёқлаб шудгор кезади.

Жаннат хола шу аҳволда ҳам судралиб ишлаётганлар олдига келади. Фимирсиб уларга чой ташийди. Эри қанча койиса ҳам парво қилмайди. Икки кунгина ётадида, яна қумғон кўтариб шудгорга келади, ё бўлмаса тўқайга кириб ўтинбоп илдиз теради.

— Утиннинг сира зарурлиги йўқ. Пўк илдиздан ўтин чиқмас, бу ўтиндан тутун чиқмас. Нима қиласиз илдиз йиғиб.

Тўланбойнинг гапи унга кор қилмайди. Барибир илдиз йиғиб келаверади.

Жаннат хола бутунлай ётиб қолишдан қўрқарди. Ётиб қолсам, Турсунбойнинг ҳоли нима кечади, деб ташвишланади.

У бир ҳафтадан бери ўғлини кўргани йўқ. Турсунбой билан бундан етти кун олдин учрашганда:

— Болам, одамлардан ажралиб чиқолмаяпман. Овқатнингги зовур орқасига қўйиб кетаман,— деб тайинлаган эди.

Шундан бери у икки марта овқат обориб қўйди. Ҳар борганда бўшаган товоқни олиб келарди.

Бугун ҳамма баробар шудгорга чиққан. Ҳар ер-ҳар ердан бўғиб пол олишяпти. Уч кун ичида пол тортиб бўлишса каналдан ариқ очиб келишади. Ҳамманинг далада бўлиши Жаннат холанинг айни муллаоси эди. У кечадан бери ўрнидан туролмай ётган бўлишига қарамай вақтни ғанимат топиб, чодир орқасига ўтиб қозон осди.

Гўштинсиз бўлса ҳам палов дамлади-да, эрининг келиб қолишидан қўрқиб дам едирмай сузиб олди. Қумғонда қайнаб турган сувни грелкага қўйиб бир кафт кўк чой солди-да, мункиллаб орқа йўл билан тўқайга кетди. Белига бойлаб олган грелка пахтали нимчадан ўтиб биқинини куйдирарди. Аммо у мункайганича аламга тишини тишига қўйиб чидаб борарди.

— Пешонам қурсин, не кунларга қолдим.

У тўқай ичига кириб ташқаридан қараган кишининг назари тушмайдиган бўлгандан кейингина грелкани белидан олди. Терлаган экан, баҳор шабадаси танини яйратиб юборди. Кўйлак ёқаларини ечиб роҳатланди.

Жаннат хола кўп ўйлади. Боласининг, эрининг, ўзининг тақдири тўғрисида жуда кўп ўйлади, ўйининг охири шу бўлди: Бу хилда яшаб бўлмайди, энди бас! Турсунбойни инсофга келтириш керак. Эгилган бошни қилич кесмайди. Урушга борсин. Ўзини оқласин. Ягона йўл шу! Агар Турсунбой кўнмаса уни ўзим тутиб бераман. Шундай қиламан!

Онанинг қарори қатъий эди.

У Турсунбойнинг чайласига яқин борганда бирдан юраги ҳовриқиб кетди. Боласи доимо чайла олдида тиззасини қучоқлаб ўтирарди. Нега кўринмайди? Кампир шошиб чайла ичига бош суқди. Турсунбой қамиш устида кўзларини юмиб ётибди. Она қўрқиб кетди. Ўзини унинг устига ташлади. Турсунбой кўзини очди, унга аламли қаради.

— Сенга нима бўлди, болагинам?

Турсунбойда аллақандай шер кучи пайдо бўлди-ю, сапчиб ўрнидан туриб кетди. Кейин дармонсизланиб яна ёнбошига йиқилди.

— Нима бўлди? Тобинг йўқми?

Турсунбой аранг жавоб берди:

— Бир ҳафтадан бери туз тотганим йўқ.

— Ахир икки марта овқат келтириб қўйгандим-ку.

— Бўш товоқдан бошқа нарса кўрганим йўқ.

Жаннат хола ҳар гал товоқни олгани борганда товоқ тупроққа қоришиб ётганини кўрарди. Бироқ, у ўғлининг феълини билганидан, ўзи шунақа, у ердаги чўпни бу ерга олиб қўймасди, деб қўя қоларди. Боланинг айби қачон онасига билинбди, дейсиз! Қанча хафв-хатарда пиширган овқати боласига буюрмаётган экан, уни итлар таллашиб ейишаётган экан.

Жаннат хола рўмолга ўралган товоқни шошиб ўглининг олдига қўйди. Турсунбой кир бўлиб кетган панжаларини баробар товоққа тикиб ёнжимлаб оғзига соларди. Икки-уч ошамдаёқ товоқ бўшади. Она грелкадан сопол пиёлага чой қуйиб боласига тутди. Турсунбой ола туриб қўли қалтираб пиёлани тушириб юборди. Кўзлари олайиб она тиззасига бошини ташлади.

Баданидан ачимсиқ тер ҳиди келиб турган болани она бағрига босиб бошларидан силади.

Турсунбойнинг иситмаси баланд эди.

— Безгак тутяпти, сени болам. Юр, юр, кетайлик. Сени олиб кетгани келдим.

Турсунбой жавоб ўрнига ингради.

Шу топда Жаннат холанинг кўзига дунё қоп-қоронғи бўлиб кетди. Ўз дардини унутди. Бошидаги рўмолни ечиб кўлмакдан хўллаб келиб, ўглининг пешонасига босди. Боласи кўзини очмай инграрди.

Жаннат хола ориқ бармоқлари билан ўглининг юзларидан силаб, кўзларини бир нуқтага тиккапича овоз чиқазмай йиғларди.

Орзулар шамолга учди. Ҳомилаликдан то шу кунгача қилган умидлари тамом бўлди. Боласининг йўлга кирган кундаги қувонч, тили чиқиб, биринчи марта ая, дегандаги олам салтанатига тенг шодликлар, лада-си опичлаб гузарга олиб чиқиб кетаётганда эшик олдига орқасидан қараб қолгандаги ҳеч нарсага тенг кўриб бўлмайдиган бахт, биринчи бор мактабга кузатганда оппоқ кўйлак, фарч солиб тикилган этик кийиб чопқилаб кетаётгандаги тонгдек, ҳеч қачон кўрмаган тонг... Ҳаммаси, ҳаммаси она кўз олдидан бир-бир ўтаверди.

Турсунбой алаҳсирарди.

— Янги тўним қани, этигим... Зеби, Зеби! Зеби! Эшикни ким тақиллатяпти, очма! Олма пишиб қопти-ку. Келяпти, келяпти! Велосипедимга тегмасин! Этигимни торт! Ошингни емайман! Зеби қани?!

Жаннат холанинг юрак-бағри эзилиб кетди. Нима қилсин? Нима қилса, боласининг дардига эм бўлади? Чорасиз! Унинг дардини енгиллатишга ҳеч қандай имкон йўқ. Боласи қувғин. Ҳамма эшик берк. Очиқ ҳаво ҳам унга берк. Шу торгина тўқайдан бошқа макони йўқ унинг. Бу жой ҳам уни умрбод сақлаёлмайди.

Она икки қўлини осмонга кўтариб фарёд чекди.

— Э, худо, менда шунча қасдинг бормиди!

Унинг ҳавога кўтарилган қўллари шалоплаб икки тизасига тушди. У шу кўйи қанча ўтирганини билмайди. Атрофни қоронғулик босган, қамишлар шамолда совуқ гувиллайди. Енида ётган боласи ўқтин-ўқтин аянчли инграйди. Шу пайт олисдан кимнингдир, «Жаннаааат», деб қичқиргани эшитилди. Она ҳушига келиб қулоқ тутди. Ўша овоз яна бир неча бор такрорланди.

Жаннат хола ўридан турди. Қоронғида боласининг башараси кўринмасди. Яна ўтириб тимирскиланиб пешонасини топди. Ҳамон иссиқ.

Она икки ўт орасида қолди. Кетса, боласидан кўнгли тинчимайди. Ким билади, ҳоли нима кечади? Кетмаса, ҳозир уни қидириб келиб қолишади. Унда нима бўлади?

У боласининг пешонасидан қўлини олмай тураверди. Уни қақираётган овоз борган сари яқинлашаверди. Она шошиб чайладан чиқди.

Қамишлар орасидан бир неча жойда машъала кўринди. Ҳар тарафдан «Жаннат!», «Жаннат!» деган товушлар келарди.

Уни адашган, ё бўлмаса бирон фалокатга йўлиққан гумон қилиб ҳамма баравар оёққа турган эди.

Жаннат хола жон ҳолатда шудгор олинган тарафга югура бошлади. У қамиш орасидан чиқиши биланоқ Низомжон йўлиқди.

— Қаёқда юрибсиз, ая, тинчмисиз?

Жаннат хола унинг Низомжонлигини овозидан таниди. Нима дейишини билмай гўлдиради.

Низомжон овозининг борича тўқайга қараб қичқирди.

— Келаверинглар! Жаннат аям бу ёқдалар!

У бир неча марта атрофга шундай деб қичқиргандан кейин машъалалар шу тарафга қараб кела бошлади. Биринчи бўлиб оқсоқланиб Икромжон келди. Бирпасда уни машъала кўтарганлар ўраб олишди.

— Қаёқда юрибсан?

Жаннат хола жавоб беролмади. Унинг кўзлари бежо. Фақат қўлларини муттасил силкитиб тўқай тарафга қараб қичқирарди. Она ақлдан озган эди. Низомжон уни суяб чодир олдига олиб келгунча терга пишиб кетди. Жаннат хола ҳамон тўқайга қараб қичқирар, унинг қўлидан чиқиб ўша ёққа югурмоқчи бўларди. Чодир ичига киришганда, у бирдан жимиб қолди. Ҳолдан тойиб тў-

шакка ўзини ташлади-ю, қимирламай шифига тикилиб ётаверди.

Одамлар бирин-кетин тарқаб кетишди. Икромжон Жаннат холанинг оғзига чой тутди. У бошини сарак-сарак қилиб ичмади. Дармонсиз қўллари билан кўрпани бошига тортиб кўзини юмди.

У шу ётганича эрталаб ҳам кўзини очмади.

У ягона фарзандидан умид узолмай, унинг бахтини кўролмай армон билан чодирда жон берган эди.

Эрта азонда Низомжон Тогага хабар бергани Зирилламага от чоптириб кетди. Тушга қолмай Икромжоннинг ёр-биродарлари грузовойда тобут билан етиб келишди. Чўл уфқи қизариб турган кеч пайтида марҳуманинг жасади солинган тобутни елкага олишди. Низомжон унга ўғил бўлиб, ҳасса тутиб, тобут олдига тушди.

Унинг ўз боласи тўқайда, қамишлар орасидан маросимни кузатиб турарди. У ким вафот топганини билмасди. Дадасининг тобут олдида бел боғлаб йиғлаб кетаётганини кўрди-ю, кўзлари бежо бўлиб кетди. Ахир, у куни билан онасини кутаётган эди. Унга овқат олиб келмоқчи эди. Нима бўлди? Наҳотки ўлган бўлса? Энди унинг ҳоли нима кечади? Энди унга ким овқат олиб келади?

Она унга фақат кийдириш, едиршиш учун она эди, холос. Она унинг фироқида, дардида адо бўлди. Боласи эса бу тўғрида ўйламасди.

Она, қазойим етиб оламдан ўтсам, болам ўз қўли билан қабрга қўяди, деб умид қиларди.

Боласи қабрга яқин келмай бўрига ўхшаб тўқайдан хунук қараб турарди.

Она, болам орқамда қолади, чирогимни ёқади, деб ният қиларди.

Боласи бундай ўйларни бошига келтирмасди. У туғиб катта қилган онасининг жасадини бегоналар елкада табаррук қилиб кўтариб кетаётганларини кўра туриб ҳам бир қадам олдинга жилмасди.

Қуёш қип-қизил чўғ бўлиб ботаётган чўл оқшомида ҳижронзада, аламзада, фарзанд доғида куйиб адо бўлган онани тупроққа қўйишди.

Ҳамманинг боши қуйи эгилган.

Икромжонни Тога суяб турарди. Низомжон қабр ёнида чўккалаб бош эгиб ўтирганича ҳамма қўзғалганда ҳам бошини кўтармади.

Офтоб ўчди. Уфқда оловли булутлар қолди. Низомжон бошини кўтарганда ялтираб турган парча булутлар куйган қогоз чўгидек бирпасда ўчди. Чўл жимжит бўлиб қолди. У ҳасрат-надомат билан битта-битта босиб чодир томонга юра бошлади.

Қишлоқдан келганлар грузовойга чиқиб олишган. Тоға Низомжонни кутиб турган эди, ёнига чақирди.

— Иним, чайлада ётма! Кўрпа-тўшагингни кўтариб амакиннинг чодирига кел. Ёлғиз қолмасин,— деб тайинлади.

Низомжон унинг айтганини қилди. Чодирда фонарь ёқмай Икромжон тиззасини қучоқлаганича қимирламай ўтирарди. Низомжон нима дейишини билмай бордон устига ўрин сола бошлади. Икромжон унга қайрилиб қарамади ҳам. Низомжон қаттиқ чарчаганидан ёнбошлаши билан ухлаб қолди. У эрталаб тонг қоронғисида уйғонди. Икромжон ҳали ҳам ўшандай қимирламай ўтирарди. Низомжон нима деб овутишни билмасди. Нима дейди? Бола бўлиб бировни юпатмаган. У Икромжоннинг ёнига тиз чўкиб елкасига қўлини ташлади. Икромжон унга ўгрилиб қаради. Унинг оқ оралаб қолган соқолларида ёш томчилари титраб турарди.

Низомжон ўзини туюлмади. Ҳўнграб йиғлаб юборди.

Чодир тешигидан ёришиб кетган осмоннинг бир парчаси кўриниб турарди.

ТУРТИНЧИ БУЛИМ

I

Чортеракнинг оқ ўриклари пишди.

Иноят оқсоқол Марғилон билан Чортерак орасига танда қўйиб қолган. Қишлоқдагилар: «Оқ ўрик пишди, энди ит тинса тинади, қуш тинса тинади», аммо Иноят оқсоқол тинмайди», дейишарди.

Дарҳақиқат, оқсоқолнинг қўли қўлига тегмасди. Қолхозчиларнинг ҳовлиларидаги, чорбоғларидаги ўриклар пишиб ётибди. Уни бозорга обориб сотадиган эркаклар қани? Ҳаммаси урушда. Борлари ҳам даладан бўшамайди. Ғўза яғанага кирган, пилла ҳаммани шошириб қўйган. Хотинлар эрта азонда далага чиқиб ке-

тишганича кун ботганда қайтишадн. Кампирлар қурт билан овора.

Бутун қишлоқда битта бекорчи шу Иноят оқсоқол. Колхозчиларнинг ўрикларини тупи билан сотиб олади. Қоқ саҳардан ўрик териб офтоб ёйилмай эшакка ортганича Марғилон бозорига қараб кетади. Кечалари эшакни танбалаб пул санайди. Гижимланган бир сўмликларни ҳўллаб, самаварнинг қорнига ёпиштириб дазмоллаб, ўбдон чиройлик қилиб тахлаб олади. Иш битгандан кейин ҳам дарров чўзилиб ёта қолмайди. Сотиб олинган ўрикларни эгалари қоқиб емаётганмикан, деб маҳаллани маҳсичан айланиб девор наҳраларидан қараб юради (калиш кийиб юрса шалоплатиб билдириб қўйиши мумкин).

Бугун оқсоқол бозордан кеч қайтди. Узи ҳам ниҳоятда чарчаган эди. Шунча йўлга эшак орқасидан юриб икки марта бориб келиш осонми! Уртасидан йиртилган қизил ўттиз сўмликни папирос қоғоз билан тишининг кирида елимлаб ёпиштираётган эди, бирдан эшик тақиллаб қолди. У шошиб дастурхон устидаги пулларга чопонини ёпди-да, эшикка борди.

Почтальон экан, хат берди-ю, индамай кетаверди. Иноят оқсоқол саводсиз эди. Хатнинг кимдан келганини билолмай чироққа солиб у ёқ-бу ёгига қаради. Кейин ёнига қўйиб, тагин пул санашга тушиб кетди. Бирдан юраги ҳовриқиб яна хатни қўлига олди.

— Молиядан эмасмикин? Бозорком паттачиси ёмон қараб юрган эди, бир бало қилиб налог чиқазган бўлмасин. Нима кўп, бу замонда ғаламис кўп.

Дилдор кетиб қолгандан бери Иноят оқсоқол кечаси сира уйни ташлаб чиқиб кетмасди. Самоварга-ку, ўрик пишгандан бери оёқ босмай қўйган. Нима қилсин? У пулларини қийиғига туғиб тўнининг ичидан белига сириб боғлади-да, кўчага чиқди. Симёғоч тагида бекинмачоқ ўйнаётган болалар олдига келиб қайси бирига ўқитсам экан, деб андак ўйланиб турди-да, биттасини танлаб четга чақирди.

— Менга қара. Хожакбарри ўғлисан-а, эртага бир дўппи ўрик бераман, мана шу хатти ўқиб бер. Аввал қара-чи, кимдан келганакан?

Бола хатни олиб, электрга солиб, конверт устидаги ёзувни ўқиди.

— Дилдор опамларга келган-ку.

— Кимдан кепти?— деди шошиб Оқсоқол.

— Низомжон акам ёзибдилар.

Оқсоқол боланинг қўлидан конвертни тортиб олди. Шипиллаганича орқасига қайтиб эшик олдига келди.

— Аҳмоқ! Энди эсинг кирибди. Мусофирлик, дайдилик жонингга тегибди-да. Мен бир иш қилсам билиб қиладиган одамман.

Оқсоқолнинг кўзига Дилдорларнинг оқ тунукали ичкари, ташқари ҳовлиси, сигири, ичкари уйга тўшаб қўйилган қашқар гилами кўрниниб кетди.

Оқсоқол соқолини тутамлаб ўйларди.

Хатни очмаслик керак. Буларнинг ишига аралашмаганим маъқул. Хуркитиб қўяман. Хатни индамай Дилдорга обориб бераману, ўзим ҳеч нарса билмаган бўлиб туравераман. Бу гал ўзлари дон олишиб топишганлари дуруст. Мен фақат пуфлаб алангалатиб тураман.

Оқсоқол шундай хаёл билан шошиб ҳовлига кирди.

Супа олдидаги ўрикни бир тепган эди, дув этиб тўкилди. Айвондан тоғорача олиб мункайганича битта қўймай териб солди.

У эшикка кишан қулф уриб қудасиникига қараб кетди. Эшик очиқ эди. У тақиллатмай ўз уйдек кириб бораверди. Дилдор айвонда, беланчақда ухлаб қолган боласи ёнида китоб ўқиб ўтирарди. У оқсоқолни кўриб ўрнидан турди.

Дилдор уйдан чиқиб кетгандан бери оқсоқолни кўрмаганди. Чол ҳам неварасини кўргани ақалли бирон марта келмади. Кунига минг айланиб, минг ўргуладиган қизи бўлса Дилдорнинг кўзи ёриганини эшитиб ҳам бирон марта ҳолидан хабар олмади. Шунинг учун ҳам Дилдор қайнатасини совуққина қарши олди.

Чол айвон лабига ўтириб фотиҳа ўқиди. Ҳол-аҳвол сўради.

— Неварагинамни бир кўрай деб келдим. Болагипамдан қолган туёқни бир кўрай деб келдим. Айтганча, ўрининг пишган эди. (Оқсоқол ҳали ҳам унинг кўнглини шунақа гаплар билан юмшатиш пайтида эди.) Оғзингга тегсин деб олиб келган эдим.— Чол шундай деб белбоққа тугилган тоғорачани суриб қўйди.— Қудам кўринмайдилар?

Дилдор маъюс жавоб берди.

— Утган куни касалхонага обориб қўйдик. Сал оғирлашиб қолдилар.

Оқсоқол аттанг, аттанг, деб бошини сарак-сарак қилди. У аттанг, деярди-ю, ичда бу гапнинг аксини ўйларди.

— Тирикчилигинг қалай, болам?

— Биноидек ўтиб турибди.

— Бирон нимадан сиқилаётган бўлсанг тортинмай айтавер.

Оқсоқол шундай дея туриб белбоғига қўл узатди. Қўли букланган конвертга тегиб уни атайин беихтиёр олгандек қилиб кўзи яқинига олиб келди.

— Ия, эсим қурсин, шу топда почтачи манави хатни ташлаб кетганди. Кимдан экан, ўқиб бермайсаими?

Дилдор тилар-тиламас конвертни қўлига олди. Хатга қараб ранги оқарди. Унинг ҳаракатларини чол зимдан кузатиб турарди.

— Хат менга экан.

— Кимдан?— чол бу гапни бепарво айтишга уринди.

Дилдор хатни ёнига қўйди.

— Бир одамдан экан.

Оқсоқол ҳовлига, кекса тут шохлари энгашиб турган тунука томга суқланиб бирма-бир қараб чиқди. Кўнглидан, жиндек ремонт қилса эллик мингга кетади, деган ўй ўтказди.

— Ҳай майли, болам, бўлмасам мен кетай. Сиқилиб қолсанг айтарсан.

Оқсоқол тоғорани устунга тираб қўйилган патнисга ўзи бўшатиб ўрнадан турди. Дилдор уни кузатиб эшик олдига ҳам чиқмади. Қандай ўтирган бўлса шундай ўтираверди.

Оқсоқол боя, неварагинамни, болагинамдан қолган туёқни кўргани келдим, деган эди. У беланчакда ётган неварасига қарамади ҳам. Бува бўлиб у неварасининг юзини ҳам кўрмаган.

Дилдор бу оилада салкам бир йил яшаб чолнинг нималигини билиб олган эди. Уларнинг ичидан биттагина одамшавандаси Низомжон эди. У отасининг, опасининг юзсизлигига чидолмай кетиб қолган. Фақат шулар учунми? Дилдор ўзига бундай савол беролмасди. Агар шундай деб сўрагудек бўлса Низомжоннинг кетиб қолишига энг асосий сабабчи ўзи эканини биларди. Ана шунинг учун ҳам бу тўғрида ўйламасликка ҳаракат қиларди.

Оқсоқол кўчага чиққандан кейин сал нари бориб яна орқасига қаради. Ойдинда тунукаси ялтираб турган

иморатга анча қараб турди. Кейин уйига эмас, қизиникига қараб кетди. У Яккатутга етмасданоқ қизига йўлиқди.

— Қаёқда юрибсиз, дада? Икки марта неварангизни юбордим, йўқлар, эшик берк, деб қайтиб келди. Хавотир олиб келаётган эдим.

— Келинингнинг олдига бордим. Гап кўп, қизим. Ҳали айтиб бераман.

Ота-бола индамай кетаверишди. Сал юргандан кейин чол тилга кирди:

— Рисол, эртага Дилдорникига бориб жиянингги кўриб кел.

Рисолатнинг юраги шув этиб кетди. Дилдор биронта наъма чиқазаётган бўлса керак, деб ўйлади. Унинг шундай ўйлашга асоси ҳам бор эди.

Дилдор ўзини Низомжонга мўлжаллашаётганини билиб қолгандан кейин йиғлаб бошига одам тўплаган эди. У ана ўшандагина Низомжоннинг йўлда унга айтган: «Бойқуш! Хонадонимизга кулфат олиб келдинг, шумқадам», деган гапларининг маъносига етган эди.

Дилдор уларнинг ниятларини ҳам билиб қолганди. Уларга Дилдордан ҳам унинг мулки керак, шу мулк деб уларнинг жони ҳалак.

Дилдор отасиникидан олиб келган жамики молларини уларга ташлаб эғнидаги кийим билан чиқиб кетган эди. Оқсоқол унинг уйидаги нарсаларни сандиққа жойлаб эшикка қулф урган.

Шу топда Рисолатнинг хаёлидан унинг ўша моллари ўтган эди. Дилдор молларини даъво қилдимикан? Дадам, уйига бориб кўнглини ол демоқчими? Иккови олдинма-кетин ҳовлига киришди. Болалар ҳали ҳам ухламай бир-бирини туртиб ётишарди. Оқсоқолни кўриб кўрпага бурканиб олишди. Каттаси кўрпадан бош чиқариб бувасига мақтанганнамо қаради.

— Дадамдан хат келди. Иккита орден олдилар.

— Шунақами,— деди чол.— Жуда бинойи иш бўпти. Ордири борларга пойиз текин эмиш. Келса Сибирга олма обориб сотамиз. Қани қизим, овқатингни олиб кел.

Рисолат ликопда шовла олиб келиб олдига қўйди. Оқсоқол қўли билан шовла еярган, қизига танбеҳ бера бошлади.

— Бунақада тилладан тоғинг бұлса ҳам бир ҳафтада тамом қиласан. Шовлага ҳам шунча гўшт соласанми. Ёғини қара, жонвор юзига чиқиб кетибди. Ёғ деганни тупукдеккинасини қозонга ялатворса бўлади. Хўжа маҳалладаги кабобчи болага тайинлаб қўйганман, сўяк беради. Қайнатсанг ана ёғу мана ёғ. Болам, режалик бўлиш керак, режалик. Замон шунақа.

Оқсоқол бармоқларининг орасигача тилини тиқиб ялаб маҳсисига қўлини суртди.

— Хўш, энди, манави гапди эшит. Саёқ укангдан хат келди.

— Қани?— шошиб сўради Рисолат.

— Хат менга эмас, Дилдорга.

— Вой, адо бўлсин,— деди чўзиб Рисолат.— Қирғин кегур кеннойиси жигаридан ҳам азиз бўпти-да.

— Шошма, шошма, гап тагида гап бор. Хатни болаларга ўқитмоқчи бўлган эдим. Конвертда, Дилдорга тегсин, дейилган экан. Очмадим. Укангнинг энди ақли кирган. Дилдорга сўйкаланмоқчи. Бизга бир нима дейишга юзи чидамаган. Майли, ўзлари топишгани дуруст. Хатни ҳозир Дилдорга обориб бердим. У писмиғинг илгари ҳам хат олиб турганга ўхшайди, қўлимдан олиб бир қаради-ю, ёнига қўйиб қўйди. Ҳозир ўқиётган бўлса керак. Атайин сенга маслаҳатга келдим. Киши билмас биз ҳам гижгижлаб туришимиз керак. Бу тарафи силлиқ кўчса, укангнинг олдига бориб келасан.

— Ўзи қаёқда экан?

— Унисини билмадим. Ўша хатга битгандир ахир, қаердалигини.

Оқсоқол ёнини ковлаб тўртта ўн сўмликни олиб қизга узатди.

— Чақалоққа у-бу ол. Миёнча қил. Нўқлаб бориб кўнглини билиб келасан. Ана ундан кейин уканг қаёқда бўлса ўшаққа бориб ишни пишитасан. Ўзим борардим, ўн етти туп ўрик олиб қўйганман. Вақтида териб сотиб олмасам пишиб қоқи бўлиб қолади. . .

— Мен ҳам қурт тутганман-ку, дада.

Чол жеркиб берди.

— Ҳа, колхоз сендан миниатдор бўлармиди? Тилингни сал ширинроқ қил. Бўлар бўлмасга ловиллайверма. Қуда буванг ҳам қасалхонада эмиш. Пишиб, ҳилвираб, ана кетаман, мана кетаман деб турибди. Ҳовлисини нақ эллик мингдан кўпга сотса бўлади. Тайинлаб айт, муҳ-

тож бўлса рўзгордан нарса чиқариб сотмасин. Нима керак бўлса ўзим хабар олиб тураман.

Рисолат дадасига маъноли қараб қолди. У шу қарашдаёқ дадасининг ичидаги бор гапни билиб олган эди.

Оқсоқол, ўликни ўзим кўмаман, демоқчи. У қудасининг ўлишига қаттиқ ишонган. У кўпдан бери шуни кутарди.

Оқсоқол соқолини селкйллашиб пичирларди.

— Улик кўмишнинг ўзи бўлмайди. Улган ўлиб кета-перади, қолганга қийин. Улик гўрга кирмасдан харажат бошланади. Бунақада режа билан иш тутмаса бор будшуддан ажралиб қолиш ҳеч гапмас.— Оқсоқол қизига қаради.— Каттанг эртага мен билан бозорга боради, Битта ўзим шошиб қоляпман.

— Вой, дада, ўқиши бор-ку.

— Бир кун кейин мулла бўлади. Зеҳни ўткир бола. Бир-икки кун бормаса ҳам бўлаверади.

Оқсоқол дастурхонга фотиҳа ўқиб ўрнидан турди. Чиқиб кетаётганда олдидаги тутга қараб тўхтади.

— Кесгани келишса қувлаб сол. Қурт тутишни билдими, тут экишни ҳам билсин. Чақасини бермаса кестирма.

Чол кетди. Қоронғида анча вақтгача унинг ё ҳақ, ё ҳу, дегани эшитилиб турди.

II

Дилдор Иноят оқсоқол чиқиб кетиши билан дарров хатни қўлига олди. Очиб ўқишга юраги дов бермай бир муддат конвертга тикилганча туриб қолди. Дилдор ўрнидан туриб боланинг устини ёпди-да, конвертни очди. Қора қалам билан ёзилган хатни ўқиш анча қийин эди, шунинг учун ҳам у ўрнидан туриб чироққа яқин келди.

«Салом, Дилдор!»

Сенга шу хатни ёзиб тўғри қиляпманми, билмайман. Езмасам тинч яшолмайдиганга ўхшайман. Чортераклан чиқиб кетаётганимда сенга айтган аччиқ гапларим учун қочонлардир узр айтишим керак эди. Уша гап дилимда тош бўлиб ётмасин учун вақтлироқ айтиб тинчиб олмоқчиман. Билмадим, мен сенинг олдингда гуноҳкорманми, ё сен менинг олдимда гуноҳкорсанми? Назаримда, икко-

внмиз ҳам каттакон англашилмовчиликнинг қурбони бўлганга ўхшаймиз.

Эсингдами? Қанчадан-қанча орзуларимиз бор эди. Анҳор бўйлаб ярим тунгача гаплашмай ўз хаёлларимиз билан бўлиб, сувнинг шалоплашига қулоқ солиб кетаверардик. Ушанда менинг бахтим оламга сиймайдиган бўлиб туюларди. Қўлимни узатсам ойини ушлаб олгудек эдим...»

Дилдор хатдан кўзини олиб қоронғиликка тикилганча туриб қолди. У шу қора кеча қаъридан ўша ёшлигини қидираётганга ўхшарди. Тераунинг оқ астарли барглари милт-милт қилиб бирлашиб кетди-да, каттакон анҳорга айланди. Эриган қўрғошин бетидек совуқ милтираётган сув юзида қип-қизил олмалар оқиб келяпти. Низомжон бир қўли билан тол новдасига осилиб бир қўлини олмага узатяпти. Қирғоққа урилиб қайтган сув тўлқин ясаб олманн нари суриб кетди. Низомжон бир қўлига осилганча қолди...

Беланчадаги бола йиллаб унинг хаёлини бўлди. Бола тепасига келгунча яна жимиди. Дилдор хатга тикилди. «...Ушанда бошимга шунча савдолар тушишини сира хаёлимга келтирмаган эканман. Икковимиз ҳам бола эдик. Анҳор бўйида, мажнунтол орасида чўмилмоқчи бўлиб ечиниб турганингни, мендан қочиб ўзингни қўрқув билан сувга ташлаганингни кўрганимда болалигим тулаган эди. Ушанда сен тўзғиб кетган сочларинг билан кўкрагингни бекитиб турган эдинг. Бир журналда машҳур итальян рассоми ишлаган фариштанг суратини кўрганимда, дарров сен эсимга келдинг. Уша суратда фаришта худди сенга ўхшаб сочлари билан кўксини тўсиб турибди. Ушанда сени фариштага ўхшатганман. Қандоқ эдинг, қандоқ эдинг. Баланд тепага чиқиб темир йўлда кетаётган поездга қараб қолганимиз эсингдадир. Ушанда олис юртларга боришни хаёл қилгандек. Поезд орқасидаги қизил чироқ бизни ўзи билан узоқларга олиб кетгандек эди. Тушимда ҳам, ўнгимда ҳам сен эдинг. Адирларга чирмашиб чиқардик. Соилардан тап тортмай кечиб ўтардик.

Жала қуйган кунни сира унутолмайман. Ушанда адирнинг нариги тарафида офтоб чарақлаб турган эди, биз тарафга жала қуярди. Осмонда эса Марғилон беқасамидек камалак товланарди. Иккаламиз ҳам яланг оёқ югурганмиз. Камалак ишқомининг тагидан ўтамиз деб

югурганмиз. Қанча югурсак ҳам етолмаганмиз. Акам келди-ю, бир-биримизга бегона бўлиб қолдик. Дунё кўзимга қоронғи бўлиб кетди. Икки марта ўзимни ўлдирмоқчи ҳам бўлдим. Қўрқоқ эканман. Ўлдиролмадим. Ким билади, балки бу қўрқоқлик эмасдир. Қачонлардир сендан қасд олиш учун яшашим керак бўлгандир.

Сен уйимизга келин бўлиб тушинг. Бу уйда мен ортиқ...»

Узоқда гупиллаб турган движокнинг овози пасая бошлади. Шифтга осиглиқ лампочка лип-лип қилиб секин ўчди.

Гугурт йўқ эди. Чортерак халқи бошқалар қатори қиёқ чўп ишлатарди. Дилдор нима қилишини билмай қўлида хат билан тик турганича қимирламасди. Низомжоннинг хати уни болалик кўчаларига етаклаб, йўлнинг ўртасига ташлаб кетиб қолгандек эди. У шу бир неча минут ичида болалигини, кўнглига муҳаббат ўти тушган энг ширин дамларни кўрган эди.

Қани энди ўша кунлар қайтиб келса. Ўша кунларни қайтаришнинг иложи бўлса эди. Дилдор ўз ҳаётини бутунлай бошқача қуради. Ҳозиргидек забунликда афтодаҳол ўтирмасди. Афсуски, яшаш ҳуқуқи одам боласига бир марта берилган. Ҳеч қачон ҳаёт ортга қайтмаган. Ҳамма вақт олдинга қараб кетаверган. Янглишган янглишиб қолаверади, йўлни тўғри олган ҳаёт жомини охиригача сипқориб, яшадим, армонсиз яшадим деб кетади. Ҳаётнинг ялтироқ, жилвали алдамчи ўйинлари кўп. Бу алдамчи жилвалар саробдек алдаб бағрига чакирэди-ю, кимсасиз чўл ўртасида бир қултум сувга зор қилиб ташлаб кетади. Танни тилка-пора қилиб, қўлларни тилиб баланд чўққига чиққанларгина ўтлоқларни, олис уфқларни кўради. Мана буни яшаш деб айтадилар.

Ҳаётда инсон учун иложсиз нарса ҳам йўқ. У умрини бой бермаган бўлса, кетаётган йўли жарга олиб бораётганини билиб қолса ва ундан қайтиш хоҳиши бўлса, тўғри йўлни топиб олиши муқаррар. Дилдорнинг олдида ҳали жуда катта ҳаёт бор. У яшаши керак. Яшаганда ҳам ўтмишини тандан бир парчасини кесиб ташлагандек унутиб яшаши керак. Йўл шу. Бундан бошқа йўл йўқ.

Дилдорнинг кўксида худди ана шундай ҳис, ана шундай қарор ҳоким эди.

Кўчадан қизларнинг қий-чуви эшитилди. Эшик тирқишидан йўлакка ипдек ингичка нур тушди.

Дилдор югуриб бориб эшикни очди. Фонарь кўтарган тўрт қиз ичкари киришди.

Дилдорларнинг уйи кўп бўлганидан дадаси ҳаммасини йиғиштириб қурт боқишга рухсат берган эди. Электр ўчганидан қизлар қуртга барг солишга Дилдор қийналмасин, деб фонарь олиб келишган эди.

— Самоварга ўт ташланг, Дилдор опа. Бугун шатта ётиб қоламиз.

Қизлар чувир-чувир қилиб, қурт тутилган уйга кириб кетишди. Дилдор лампани олиб чиқиб фонардан ўт олдириб ёқди-да, айвон тоқчасига қўйди. Кейин қизларнинг кетидан кирди. У ҳали ҳам хатнинг таъсиридан чиқмагани билиниб турарди. Кўзлари қизарган, овози ҳам титрарди.

Қизлар барг солиб бўлиб айвонга чиқишди.

— Қўрқманг, опа, ётиб қолмаймиз.

— Ётиб қолсанглар жонкошки эди-я. Гаплашиб ётардик. Бир ўзимман.

Дилдорнинг дадаси касалхонага кетганидан қизлар беҳабар эди. Уни ёлғиз ташлаб кетгилари келмади. Оёғига этик кийган Асрора тўрга чиқиб ўтириб олди.

— Адол, этикни торт!

— Ҳа, эриммисан?

— Сени эр олса жон дердинг-а. Бурнингни қара!

— Бурнимга нима қипти?

— Ойнакка қараганмисан ўзинг. Бу бурун эмас, Халча холам ковуш ечиб қўйганга ўхшайди. Этикни торт!

Адол ҳам бўш келмади.

— Сен ўлгурни эр олмайди. Эр сенга хотин бўлиб тегади. Приказ беришини қаранглар-а! Овозинг ўлгур ҳам мўридан чиққандек гумбурлайди. Отинг ўлгур ҳам эркакча, Асрор. Башаранг ҳабашга ўхшаган қоп-қора, юришинг айиққа ўхшайди. Битта мўйлов кам. Мўйлов қўйсанг, сен билан кечқурун юрган қиз гап-сўз бўлади.

Қизлар қотиб-қотиб кулишди.

— Ҳа, бўш келма Адол. У биттани гапирса сен ўнтани кўндирасан-а.

— Ке, бўлди, этикни торт. Мен шатта қоламан. Бизникига кириб аямга айтиб қўясизлар. Дилдор опанинг олдида қолди, деб қўясизлар. Бўптими?!

Адол рози бўлди. Унинг этигини тортиб қўйди-да:
— Бўлдими, дадаси, ўрнингизни солиб берайми?—
деди.

Яна қотиб-қотиб кулишди.

Дилдор ҳам уларга қўшилиб куларди. Унинг юзидаги бояги сўлғинликдан нишон қолмаганди.

Дилдор, Асрора қизларни фонарь кўтариб кўчагача кузатиб қўйишди.

Асрора чарчаган экан, ёстиққа бош қўйди-ю ухлаб қолди. Дилдор тахмондан кўрпа олиб устига ёпиб қўйди. Ўзи оёқ томонда унинг пиш-пиш ухлашига қараб ўтирарди.

Асроранинг юзлари шамолда қорайиб кетибди. Овози ҳам боя Адолат айтганича эркакларникига ўхшайди. Юриши ҳам шунақа.

Урушдан аввал қанақайди? Нозиккина эди, шекилли. Далада энг оғир ишни шу қилади. Зовур қазийди, кетмон чопади. Қирга чиқиб кетиб офтобда куйиб, шамолда дилдираб ўроқ ўради. Аяси қариб қолган, рўзгор ишига ҳам шу қарайди. Укаларининг кир-чири ҳам унинг бўйнида. Сигир соғади, нон ёпади, томорқага қарайди...

Шунча иш, шунча ташвиш билан юрагида севги ёнади. Каримжон хаёли билан яшайди. Қўшиқ айтади, ўйинга тушади. Қизиқчилик қилиб ҳаммани кулдиради. Ўзи хунуккина. Ҳеч ким уни хунук демайди. Юраги чиройли, қилиғи чиройли. У кирган уй яшнаб кетади.

Мана, у ухлаяпти. Бирам чиройли ухлаяпти. Уйқуси ҳам чиройли унинг!

Дилдор унга қараб туриб ҳаваси келди. Каримжоннинг соғ-омон келишини астойдил тилади. Уларнинг қовушган бахтли кунларини кўргиси келди.

Бирдан хат эсига келди-да, чўнтагидан олиб фонарь шишасига энгашди.

«...Бу уйда мен ортиқ яшаёлмаслигимни билдим. Сени кунда кўриб ўлгандан, бир умр бош олиб кетишни афзал билдим. Кетдим. Кетиб ҳам сендан қутулмадим. Акам ўлди. Энди сен елкамда жуда ҳам оғир юкка айланиб қолдинг. Дадам, опам сени менга олиб бермоқчи бўлишди. Бу беномусликка чидаёлмадим. Келин аясига уйланди, деган номусни кўтариб юришдан кўра ўлган афзал. Бу бир мени, бир сени эмас, фронтда жон

олиб, жон берган бир қахрамон хотирасини ҳақоратлаш бўларди.

Фақат бир нарса ҳалигача мени қийнайди. Шу гапдан сен хабардормидинг? Мен сен биласан деб йўлимни тўсганинга энг қабиҳ гаплар билан ҳақорат қилдим. Шундай демаслигим керак эди. Бу гапдан хабаринг бўлганда ҳам шу гапни айтмаслигим керак эди. Ушанда эгинингда қора кўйлак эди. Ҳа, мотам кўйлаги эди. Уз ўтинга ўзинг ёниб турган пайтинг эди. Уша гапим учун ҳалигача ўзимни кечиролмайман. Шу хатни ёзишга мажбур қилган ҳам ўша нарса бўлди. Мана айтдим. Тинчидим. Биз бир-биримизга мутлақо бегона кишилар бўлиб қолганмиз. Бизни боғлаб турган ягона нарса — акамдан хотира, мабодо омон-эсон дунёга келган бўлса — боланг, холос. Сендан биттагина илтимос. Асрорадан Каримнинг адресини олиб менга юбор. Унинг адреси уйда қолган. Уйга хат ёзмоқчи ҳам, бормоқчи ҳам эмасман. Отам оқ қилган.

Ўзинг нима қилиб юрибсан дерсан. Буни — сенга қизғи бўлмаса ҳам айтаман. Чўлда ишлаб юрибман. Яхши одамлар орасидаман. Иш билан овуняпман. Сен, дадам, опам етказган озорларни унуттиш учун бирдан-бир овуноқ иш бўляпти. Уртоқларим фронтда. Битта мен бу тарафларда дайдиб юрибман. Чўлда йигирма сотих жойга ўзим учун шоли экдим. Ҳосилни олишим билан уни қоплаб мудофаа фондига юбораман. Ҳеч бўлмаса шу менинг душманга отган ўқим бўлсин.

Хайр. Энди сира хат ёзмайман. Шу билан орамизда нима бўлса бари тамом бўлди. Низом».

Дилдор хатни ўқиб бўлиб ҳам ундан кўзини узолмай туриб қолди. Хатнинг четида устидан ўчирилган икки қатор ёзув бор эди. Дилдор яна чироққа яқин келиб уни ўқишга уриниб кўрди. Уқиди.

«Бирга тушган суратимизни йиртиб ташла!»

Дилдорнинг кўзларидан шашқатор ёш оқиб кетди. Унинг бир неча томчиси хатга тушди. Хат бинафша қалам билан ёзилган экан, кўз ёш томган жойида доғ пайдо бўлди.

Асрора ҳеч нарсадан хабарсиз пиш-пиш ухляпти.

Дилдор бу эркакшола дали-ғули қизга қараб туриб астойдил ҳаваси келди. Қандай бахтли қиз у? Унинг юрагида қанчадан-қанча орзулар бор. У шу орзуларига албатта етади.

Тушга яқин қўлида тугун, оғзи тўла кулки билан Рисолат келди. У бир гапириб ўн кулар, гап орасида Дилдордан гина ҳам қилиб қўярди. У гина қилаётганда астойдил лаблари бурилиб кетарди.

— Вой, опагинаси қоқиндиқ. Омон-эсон қутулиб олибсиз ҳамки, бир оғиз хабар бермапсиз. Ўзим ёнги-нангизда турардим. Мендан бошқа кимнингиз бор, ўргулай. Ҳар қанча қилсам арзийди, укагинам ҳурмати доялик қилсам ҳам арзирди. Кейинги пайтларда шунақаям тушларимга кирасиз, тушларимга кирасиз. Шу бугун кечаси эшитдим.

Рисолат жаврай-жаврай тугунни Дилдорнинг қўлига берди. Дилдор тортиниброқ олди-да, четга қўя қолди.

— Вой, очинг, кечаси билан ўтириб тикиб чиқдим. Жиянгинамга, укагинамдан қолган ёдгоргинамга тикиб келдим.

Рисолатнинг ўзи ўрнидан туриб тугунни олди-да, ечиб ичидан чақалоқбол сал уринган атлас қўйлак олиб Дилдорнинг қўлига берди. Дилдор қўйлакка қараб унинг янги эмаслигини, бир-икки кийилганини дарров пайқадди.

— Манави дўппича, манави партуқча, манави чойшаб... Ҳаммасини кечаси билан тикиб чиқдим.

Дилдор қайнэгачисининг доғулилигини биларди. У билан олишиб барака топиб бўлмасди. У гапда ўнта эркакни қочирарди. Шунинг учун ҳам индамай қўя-қолди.

— Энди эшитдингизми?— деди у секин, аммо кинояли оҳангда.

— Ҳа, ўргилай, кечаси ладам айтдилар. Эшитдим у юрагим ёрилай деди.

Дилдор, ҳа, қув, туғруқхона деразаси ёнида турганинга кўрган эдинг-ку. Ушанда ўзингни кўрмаганга солиб атайин юзингни тескари ўгиргандинг, деб ижирганиб қўйди.

Тўғри. Рисолат туғруқхона олдига бориб қатиқ, болринг сотарди. Ушанда Дилдорни кўриб юзини тескари ўгирганди. Ҳозир у ҳеч нарса бўлмагандек очилиб-сочилиб унга ўзини яқин кўрсатмоқчи. Уйдан чиқиб кетаётганида у Дилдорга нималар демаганди. Уша гаплари учун ҳам бетига тупурса камлик қиларди. Ушанда Рисолат унга:

— Укамга ўйнашиб қўйиб теккансан,— деганди.

Дилдор ўша гапни эслаб титраб кетди. Аммо кечадан бери ота-боланинг бу уйга серқатнов бўлиб қолганларини билолмай ҳайрон эди. Рисолат уни ўйлашга гал бермай беланчакда юзига тўр ёлиб қўйилган болани қўлига олди.

— Ўзим айланай, жиянгинамдан ўргулай. Вой, Дилдорхон бунингиз ўфил бола-ку. Нега айтмадингиз? Мен қизалоқ деб юрибман.

Дилдор кулиб юборди. Рисолат боланинг у юзидан, бу юзидан чўлпиллатиб ўпиб яна беланчакка қўйди.

— Ҳа, айтганча; кеча дадам Низомдан Дилдорга хат келди, деб айтиб қолдилар, тинч эканми?

— Тинч экан,— деди Дилдор хушламай.

— Илгарилари ҳам хат олиб турармидингиз?

Дилдор жавоб бермади. Унинг бу ҳолатидан Рисолат ораларида бир гап бор экан, айтгани хижолат бўл-япти, деб ўйлади. Секин уни гапга солиб кўрмоқчи бўлди.

— Ўзи яхши бола-ю, сал ўжарроқ-да. Яхши хотиннинг қўлига тушса бинойидек бўлиб кетади. Мўмин-қобил бола қайси қизга ёқмайди, дейсиз. Битта-яримтаси ўлгур ўшақларда илиб кетмаса эди. Ҳозир нима кўп, қари қиз кўп. Ҳозир қизлар янги участкаси билан, бисот бағали билан, қўша-қўша тилла асбоби билан чолларга тегиб оляпти. Низомни албатта биттаси илиб кетади. Шу бола бегонага кетмаса дегандим.

Рисолат гапини бўлиб ер остидан Дилдорга қаради. Дилдорнинг пешоналари тиришиб гаплари малол келаётгани шундоққина билиниб турарди.

— Гапирсангиз-чи, нима депти хатда,— деди охири Рисолат.

Дилдор Низомжондан келган хатни унга кўрсатгиси келмасди. Шунинг учун ҳам тинчлигини ёзипти, дея қўя-қолди.

— Ҳеч бўлмаса адресини ёзиб беринг, ўргулай.

Дилдор уйга кириб бошқа қоғозга адрес ёзиб олиб чиқди-да, қўлига бериб ўтирмай тик тураверди. У шу ҳаракати билан, энди кетаверсанг ҳам бўлади, демоқчи эди. Буни Рисолат тушунди. У ҳам ўрнидан турди.

— Бўлмаса кета қолай. Хотиржам бўлинг, тез-тез келиб ҳолингиздан хабар олиб тураман. Янги бўшанган

нарсасиз. Оғир иш қилманг. Қир-чирларингизга ўзим қараб тураман.

Рисолат эрга тегиб уч болали бўлганда ҳам кирларини бир бўхча қилиб онасиникига келтириб ташларди. Ўзи қўлини совуқ сувга урмай пардоздан бўшамасди. Уйига хотинларни йиғиб патефон қўйгани қўйган эди. Уйи ҳамма вақт ивирсиб ётарди. Эри даладан қайтганда ҳам қозонга ўт қаламасди. Бўш-баёвгина эри ўзи ўтин ёриб овқатга унаиб кетарди.

Шу хотин келиб Дилдорнинг кирини юйиб берадими?

Рисолат чиқиб кетаётганда Дилдор орқасидан бориб тугунчасини қўлига берди.

— Вой, ҳа?

— Ўзим янгисини тикиб бераман, опа. Туғилиши билан бировнинг эскисини киймасин.

— Эскимас, қизимга кийдириб пасонини кўрдим, холос.

У ҳар қанча қилса ҳам Дилдор тугунчани олмади. Рисолат ҳам унга қаршилиқ кўрсатмади. Битта кўйлак палон пул. Муҳтож эмасдирки олмади. Эски бозорга обориб сотса бўлади. Ҳозир нима кўп, эски матога харидор кўп.

Дилдор унинг орқасидан эшикни қарсиллатиб ёпдида, алам билан йиғлади.

— Булар мени мунча хор қилишади? Менда нима қасдлари бор?

Дилдор ҳалиғача уларнинг ниятларини билолмасди.

Аксига олгандек бугун ҳаво ҳам булут. Одамнинг кўнглини хира қиладиган даражада тунд. Дилдор уйда ўтириб зерикиб хуноб бўлиб кетганидан, далага чиқиб Асроралар олдига бормоқчи бўлди. Эрталаб Адолат аравада олиб келган барглари кўртларга солди-да, боласини йўргаклаб далага қараб кетди.

Ҳамма ёқ кўм-кўк.

Дилдор ой-куни яқин қолган кунларда ўзи билан ўзи бўлиб атрофига тузуккина қарамаган эди. У гўё яшилликларни биринчи марта кўраётгандек кўнгли яшнаб кетди. Бу қадрдон, ҳар бир дарахти, ҳар бир сўқмоғи ёшликдан, шўхлик йилларидан ҳикоя айтувчи дала баҳор либосида яшнаб турарди. Дилдор келин бўлиб Иноят оқсоқолнинг уйига тушган кунидан бошлаб бу далаларга бегона бўлиб қолган эди. Энди яна шу кенгликлар қучоғи уни ўзига чорлаётганга ўхшарди.

Қалдирғочлар унга тегай-тегай деб ёнидан учиб ўтишяпти. Ҳаво булут бўлса, осмондаги учар ҳашаротлар пастлаб учишади. Бу ёмғирдан дарак. Шунинг учун ҳам қалдирғоч паст учиб ҳашарот тутади. Дилдор шунча йил далада яшаб буни билмасди...

Дилдор атрофга маст одамдек назар ташлаб бораркан, олдидан қоп-қора ҳабашдек бир йигит чиқиб қолди. Унинг оёғидаги қизил этиги, жужун кителидан колхоз секретарига ўхшайди. Ҳа, худди ўзи. Унга нима жин урди? Башарасига нега қора мой суртиб олибди?

Секретарь йигит юзини тескари ўгириб Дилдор олдидан югуриб ўтиб кетди. Тут орқасидан қизларнинг хандон ташлаб кулишгани эшитилди. Дилдор ўша тарафга қараб кетди.

Ариқ бўйида Асрора икки қўлини белига қўйиб эркаклардек чираниб турарди. Адолат ерга ўтириб олиб пиқ-пиқ йиғлаяпти. Дилдор нима гап бўлганини билолмай бир унисига, бир бунисига қаради.

— Поччангни кўрдингми?— деди Асрора.

— Қанақа почча?— деди ҳайрон бўлиб Дилдор.

— Аъзамхўжа поччангни кўрмадингми?

— Нега у менинг поччам бўларкан?

Асрора ўдағайлаб Адолатнинг олдига келди.

— Тур, бўлди! Ҳадеб пиқиллаб ансамни қотираверма. Бор, кетмонингни чоп!

Адолат онасига зарда қилаётгандек ўрнидан турмай бир елкасини қаттиқ силкиб қўйди.

Асрора бирдан меҳри товланиб кетиб Дилдорнинг қўлидан болани олди-да, у юзидан, бу юзидан чўпиллатиб ўпиб олди.

— Вое, менам битта шунақа туғиб олсам.

Боядан бери пиқиллаб йиғлаб ўтирган Адолат бирдан ҳиринглаб кулиб юборди.

— Э, ўл-э, биров эшитса нима дейди? Эрга тегмаган парса нега туғасан?

— Худо бераман деса эрга тегмасанг ҳам туғаверасан. Бешкападаги Ойшахон туғиб олибди-ку.

Қизлар қотиб-қотиб кулишди. Орадан ўтган бояги кўнгилсизлик ҳам бирпасда унутилди. Ҳаммаси чувиллашиб шийпонга чиқишди. Асрора қўлида бола билан турга чиқиб чордона қуриб ўтириб олди. Эркакларникига ўхшаш йўғон товуш билан ошпаз қизга қичқирди.

— Паловхон тўрани опке!

Бугун паловхон тўра — жўхори гўжа эди. Овқат устида бояги воқеани Асрора гапириб берди.

— Ҳалиги хеббем ўлгур Адолга айланишиб қопти. У ёққа ўтса ҳам йўлини пойлайди, бу ёққа ўтса ҳам йўлини пойлайди. Адол ўлгурда ҳам айб бор.

Адолат жаҳл билан гўжани иссиқ ютиб юборди.

— Сенга ўзим айтдим-ку. Қўймаётибди, бир бало қилиб додини бериб қўй, деб айтдим-ку!

— Ҳа, айтгансан. Тилингни қисиб тур. Гапнинг белига тепма. Адолга айтдим. Чакалакка ваъдалаш, дедим. Айтган вақтда кепти. У ёқдан Адолни юбориб, ўзимиз бу ёқдан пойлаб бордик. Хотинининг тилла соатини олиб келган экан, Адолнинг билагига тақаётганда шартта ушлаволдик. Аввал роса дўппосладик. Кейин башарасига тракторнинг ёгини суртдик. Соати мана! Ярашил-тими?

Дилдор бу яқин орада бунақа кулмаган эди. Қотиб-қотиб кулди. Астойдил кулди.

— Асрора, қўй, хотини билиб қолмасин. Турмуши бузилади-я!

— Йўқ, хотинига айтмаймиз.— У қизларга буйруқ оҳангида дедн.— Сенлар ҳам оғзиларингдан гуллаб қўймаларинг.

Овқатдан кейин патефон қўйиб ўйинга тушишди. Асрора белига қийиқ боғлаб, эркакча ўйнади. Адолат бошига рўмолча ташлаб унинг ёнида ноз билан йўрғаларди.

— Тамарахон бўпкет-э!

Шу пайт сертупроқ йўлдан эшак миниб Иноят оқсоқол ўтиб қолди. У қизларнинг бу «беҳаё» ўйинидан энсаси қотиб соқолларини тутамлади. Асрора атайни эрмак қилиб унга қараб қошини қоқиб, елкасини учирди. Оқсоқол «астафидулло», деганича юзини тескари ўгирди.

Қизлар яна қийқириб кулишди. Адолат, қўй кекса одамни эрмак қилма, деган эди, Асрора бобиллаб берди.

— Э, одам бўлмайд ўлсин, Жиноят оқсоқол. Кунига бир марта жиноят қилмаса кечаси уйқуси келмайди, бу ўлгурнинг. Шу ҳам одам бўлдими-ю...

Тушлик тугаб қизлар кетмонларини кўтариб пайкалларга тарқаб кетишди. Асрора кетаётганида Дилдор уни тўхтатди.

— Низомдан хат олдим. Сенга салом дедим. Қаримжоннинг адресини юборсин деб тайинлабди.

— Ўзи қаердайкан?

— Найман чўлида ишлаётганмиш. Мана адреси, хат ёзиб юбор!

Асроранинг юзидаги боятдан бери яшнаб турган табассум сўнди. У Каримжонни ўйлаб кетган эди. Уни қандоқ яхши кўрарди? Кунига ундан хат кутади. Аммо анчадан бери Каримжондан хат йўқ. Тинчмикин?

Асрора ҳар қандай ғамни тез енга оларди. Бошини бир силкиб Дилдор берган қоғозни нимчасининг чўнтагига солиб индамай пайкалга кириб кета бошлади. Сал нари бориб тўхтади.

— Индинга комсомол мажлиси бор-а, эсингдан чиқмасин.

— Хўп! — деди Дилдор.— Менга қара, Асрора. Мени звенонгга ол. Уйда сиқилиб кетдим. Кел, бирга ишлайлик.

Асрора кетмонни жўякда қолдириб орқага қайтди. Келиб унинг белидан қучоқлади.

— Майли. Болангга кўпчилик бўлиб қараймиз. Сал дармонга кир, ундан кейин ишга чиқаверасан.

У шундай деди-ю, югуриб тизза бўйи бўлиб қолган гўзалар орасига кириб кетди.

Дилдор унинг орқасидан қараб туриб ўйларди.

— Фақат эркакларнинг ишини қилади. Ўзи ҳам эркакларга ўхшаб кетибди. Уруш бўлмаганда бундай бўлмасмиди...

Дилдор уйга чеҳраси очилиб қайтди. Энди у сира ёлғизга ўхшамасди. Ўзини бояги қувноқ қизлар қаторида, ўшаларнинг бири деб биларди.

Энди Дилдор учун ёлғизлик азоблари тугагандек эди.

IV

Рисолат Дилдордан иш чиқмаслигини билса ҳам дасини бунга ишонтиролмади. Оқсоқол катта неварасини уриб-сўкиб ўқишдан олиб қолди-да, қўшни ҳовлидаги тупи билан сотиб олган ўрикни унга тердира бошлади. Унинг шу ҳовлидан иш бошлашига сабаб ўрик эгасининг боласи кўп. Икки кун кечиксам териб еб қўяди, деб уйқуси келмаган эди. Кун ёйилмасдан у ўрик солинган челақ-

ларин эшакка юклаб ўзи ҳам, невараси ҳам бошига биттадан саватни қўйишиб, эшак кетидан Марғилонга жўнашди. Рисолат эшик олдида уларни кутиб турарди.

— Кетмадингми? — деди хўмайиб Иноят оқсоқол.

Рисолатнинг Найманга боришга унча хуши йўқ эди. Чол ўғлининг йигирма сотихга шоли экканини эшитиб кўп нарсаларни дилига тугиб қўйган. Ундан ташқари, бола яхши ишлаётган бўлса мўмайгина пул ҳам топаётган бўлиши керак. У эрталаб неварасини уйғотгани борганда Рисолатнинг, Дилдордан иш чиқмайдиганга ўхшайди, деган гапини чўрт кесиб шундай деган эди:

— Сен нима деб ўтирибсан. Йигитлар урушда шунақа қирилиб турса жамик қизлар тул қолиб кетади. Ҳозир қизлар дилгириф симига қўнган қалдирғочдек вижирлаб ётибди. Низом оламан, дейди-ю, йўқ, дейдими? Уларнинг ораларида бир гап бор. Бошида йўқ, деб қўйиб, энди айтишга юзлари чидамаётибди. Боравер.

Рисолат ҳозир дадасининг ўқрайишидан, бормасам бўлмайдиганга ўхшайди, деб Низомжоннинг олдида боришни бўйнига олиб қўйди:

— Икки челақкина ўрик ола кет. Чўлда яхши кетади. Ҳа, бозор баҳосидан сал юқорироқ айт.

Дадаси айтмаса ҳам Рисолат шундай қилмоқчи эди. Иложи бўлса битта қийиқда бодринг ҳам ола кетишни дилига тугиб қўйди.

Ота-бола айнқаса шу кезларда пулга тузоқ қўйишган эди. Рисолат эрталаб туғруқхона эшиги олдида қатиқ сотади. Тушликда Чортерак гузарига зоғора нон олиб чиқади. Кечқурун ўртанча ўғлини ёнига олиб, ёзлик кино залида писта сотади. Контролер чол, пистанг қурсин, зални булгатыпсан, деб қувлайвергандан у томошадан кейин супуриб беришни ҳам бўйнига олган.

Иноят оқсоқолда-ку тиним йўқ. Қўлига нима тушса бозорга чопади. Гоҳида сотадиган нарсаси бўлмай қолса, бозор дарвозасида туриб олиб муҳтожликдан сотгани олиб чиқилган нарсаларни арзон-гаровга олиб, ичкарига опкириб, икки бараварига сотади. Хулласи, у қимирласа пул тушиб турипти.

Бундан бир ярим йилларча муқаддам Иноят оқсоқол тақиқланган мол билан қўлга тушиб қолди-ю, милиция олиб қўйди. Ўзини омон-эсон қутқарганига шукур қилиб, бир-икки ҳафта бозорга чиқмади. Бор-йўқ дастмойси ўша мол билан тамом бўлганди. Ўзи ҳам шошиб қолиб, гани-

матга учрадим, деб қирқ кило ипак, йигирма бешта амир-кон олган эди. «Чақувдан бўлдим, худодан бўлдим», ишқилиб, милиция дарак топиб уйини босди. Моли билан ўзини ҳам олиб кетди. Қарилгини назарда тутиб кечаси кўйиб юборди.

Ўша пулсиз қолган кезларида бир гап тарқаган эди. Чортеракликлар гап-гаштакларда, тўй-ҳашамларда эслаб кулиб юришади. Иноят оқсоқол пулдан сиқилиб эшигининг остонасида ё худо, деб ўтирган экан, чоршанба бозорида сигирни сотиб келаётган нариги қишлоқлик йигитнинг ариқ бўйида пул санаб ўтирганини кўриб қолади. Иноят оқсоқолнинг кўзлари ўйнаб кетади. Чидамасдан ўрнидан туради-да, йигитнинг тепасига келади. Йигит эллик сўмликларни бир тарафга, ўттиз сўмликларни бир тарафга қилиб тахлар эди. Оқсоқол бир муддат пулларга суқ билан қараб тургандан кейин секин йигитнинг ёнига чўккалайди.

— Пулингни санашиб берайми, ука.

— Нима, ўзим санаёлмайманми?

Оқсоқол ялиниб сўрайди.

— Жон ука, кўпдан бери пул санаганим йўқ. Ке, биғта санаб берай. Жуда соғиндим.

Йигит ҳам тантигина экан, пул солинган қийинини унинг олдига суриб кўяди. Оқсоқол пулларни бир-бирига қориштириб юборади-да, бисмилло, деб ўнталикни алоҳида, ўттизталикни алоҳида, элликталикни алоҳида қилиб шошилмай ажрата бошлайди. У пул ушлаганда худди пашша тутаётгандек нафасини ичига ютиб бирдан тап этиб, панжаси билан босарди.

Иноят оқсоқол пулиннинг майдаси билан йиринини бир хил кўрарди. Хоҳ бир сўмлик бўлсин, хоҳ юз сўмлик бўлсин, барибир, жуда аҳтиёт қилиб ушларди. У кўпинча сомсапазлардан нолиб қоларди.

— Ҳа, пул кўр қилгурлар, ёғли қўл билан пул ушлайдими? Расво қипти-я, шундоқ азиз нарсани кир қипти-я.

Уни кўпинча Марғишон банкасининг эшигида учратиш мумкин эди. У йиртиқ пулларни ярим баҳога олиб банкадан бутунига алмаштириб оларди. Оқсоқол пулга алоқадор қонунларни сувдек ичиб олган эди. Номери бутун бўлса бас, банк олади.

Иноят оқсоқол жуда ихлос билан йигитнинг пулинчи санаб бўлади. Ҳар қайсинисини юз сўм-юз сўм қилиб

устидан белбоғ қилади. Худди ғишт тахлаётгандек қилиб чиқади-да, мерганга ўхшаб, бир кўзини қисиб қарайди. Йигит унинг қилаётган ишларини завқ билан томоша қилиб туради.

Оқсоқол пулларни бир қилиб қўйнига тикади. Йигитнинг ранги оқариб кетади. Чол бермай тўполон қилса нима бўлади? Гувоҳи бўлмаса. У жон ҳолатда оқсоқолга ташланади.

— Нима қиляпсиз? Нега ёнингизга соляпсиз? Берингі

— Бераман, бераман, ука. Сабр қил. Жиндак бағримга босай!

Оқсоқол пулларни бағрига босиб кўзларини юмади. Унинг бу ҳолати худди севикли ёрини бағрига босган ошиқнинг аҳволини эслатарди. Оқсоқол бир неча минут шу кўйда тургандан кейин пулларни олиб йигитга беради.

— Мана, бўлди, ука, бўлди. Аммо маза қилдим.

Оқсоқол йўл-йўриқ билган одам бўлганидан жуда тез бўлмаса ҳам секин-секин ўзини ўнглаб олди. Пулнинг чақаси ҳам пул, сўми ҳам пул деб ишни майдадан бошлади. Эски дўппиларни тийинга олиб, снёҳга бўяб, сўмга сотди. Ундан гузарда қовун тилиб сотиш ҳам қолмади. Қасалхоналарда чиқинди бўлган эски чойшабларни уйга олиб келиб, бўлак-бўлак қилдириб, қизига машинада четини бостирди. Ювдириб, дазмоллатиб, четига қизил снёҳда чизик тортиб дастрўмол қилиб бозорга олиб чиқди.

Селитрдан бўшаган кепак қогоз қоплардан пакет ясаб Марғилон, Горчаковадаги гурунч бозорларида сотди. Моли касод пайтларда бозор четидаги ҳожатхона олдида сухаридан бўшаган яшикка ушатиш кесак солиб, олдига бир қумғон илиқ сув қўйиб савобли ишдан ҳам пул топди.

У шу тариқа милицияга олдирган амиркон билан ипакнинг пулини бутлаб олди. Оқсоқол ўша пулларни жамғариб олган бўлса ҳам кўнгли тинчимасди.

— Бу кетганнинг ўрнига келгани. Улимлик пулни харжлаб бўлмайди, эндиги тушадиган тирикчиликка,— дерди.

Ҳозир Иноят оқсоқолнинг бозорда дегани деган, айтгани айтган. Ундан бозорком ҳам, паттачилар ҳам кўрқинишади. У мол қўядиган жойни биров эгаллашга ҳадди йўқ. У патта ҳам олмайди.

— Бир эмас, иккита ўғлимни Ватаи учун қурбон бериб қўйганман. Фронтчининг отасига ҳурмат шуми? Гаплашиб қўяман.

У бир шовқин кўтарганда, ҳатто харидорлар ҳам қошиб кетишарди. Оқсоқол ўтмас молни ҳам харидорга ишқаб сотишни биларди.

— Муҳтожликдан олиб чиқдим, синглим. Урушда даси ўлган невараларимнинг оғзидан юлиб олиб чиқдим. Азбаройи шуларга егулик бўлсин, деб. Мен манавиларга ўхшаш испикулон эмасман. Меники хаппайи ҳалол.

Харидорлар бу нотавон чолга раҳмлари келиб нархини суриштирмай олиб кетаверишарди. Оқсоқол ҳам тошдан, ҳам тийиндан уриб қолганини билмай қолишарди. Мабодо бозорда молни одами пайдо бўлиб қолса, у марҳум ўғли Аъзамжонни ўртага соларди.

— Шундоқ одамнинг дadasиман. Сенларга қаҳрамон ҳам, ордири ҳам инobatга ўтмас экан-да. Сенлар бу ерда хотинларингнинг иссиққина қўйнида мазза қилиб ётибсанлар, менинг болам сенлар учун жонини бериб қўйипти.

Оқсоқол шундай деб тургандан кейин уни текширишга кимнинг юраги дов берарди. Ундан қутулганларига шукур қилиб олдан тезроқ ўтиб кета қолишарди.

Иноят оқсоқолнинг яна битта ғалати одати бор эди. У кўпчиликка ўзини саховатли, хайрли ишларга ихлосманд қилиб кўрсатишга уринарди.

У девонага йўлиқиб қолса, то одамлар ўтиб кетгунча киссасини ковлаб девонани умидвор қилиб тураверарди. Одамлар кетиб бўлгандан кейин ёнидан носқовогини олиб бир чекимни тилининг тагига ташлаб кетаверарди. Уни билмаганлар, Оқсоқол кўп саховатли-да, деб ўйлашарди.

Иноят оқсоқол кунига яраб турган эшагини ҳам ёлчитиб боқмасди. Фақат кечқурун олдига чўп ташлайди. Кўп овқатга ўрганса семириб дангаса бўлиб кетади, дерди. Бозорга борганда олдига беда ташланган биронта эшакнинг қозигига боғлаб қўяди.

Бозордагилар: Жиноят амакимди эшагининг ҳам айтгани айтган, дегани деган, дейишса, қишлоқдагилар: Жиноят оқсоқол эшагига хала чўпди ҳам бировнинг толидан синдириб олади, дейишарди.

Хуллас, Иноят оқсоқол тили билан бировга озор бер-
маса ҳам қилиғи билан, юриш-туриши билан ҳамманинг
меъдасига тегарди. Ана шунинг учун ҳам Чортераклик-
лар ўғли Низомжон кетиб қолганда сира ажабланиш-
маган эди.

— Кетгани дуруст бўпти. Бу чол болани сил қилиб
кўярди. Эси борида кетиб қолди.

Оқсоқол одамлар ўзи тўғрисида нималар деяётгани-
ни биларди. Биларди-ю, тил суяксиз, кўролмаганидан
аялжиди, деб қўя қоларди.

Мана бугун у неварасини ўқишдан қолдириб бозорга
олиб кетяпти. Бола эшак орқасида индамай бошини ел-
касига суқуб кетяпти. У бобосини ёмон кўрарди. У бобо-
си билан неча марта бозорга борган бўлса, бирон марта
унга китоб-дафтар олиб бермаган. Ялиниб-ёлворганда
ҳам у:

— Китобни нима қиласан, ўртоқларингни кини ўқий-
вер,— деб жеркиб ташларди.

Бозорда болаларнинг кўзини ўйнатадиган нарсалар
кўп. Чол олиб бермайди. Туш пайтида битта чойнакда
чой опкелиб белбоғидаги зоғора нонни олиб ушатиб
кўяди.

Ҳаммадан ҳам болага алам қиладигани, улар бозор-
дан бўшаган челақ ва саватларни эшакка ортиб келаёт-
ганларида бобоси йўлда тўхтаб унинг ёнини тинтиб кў-
радди.

— Янглишиб биронта тангани киссангга солиб қўй-
ганинг йўқми?

Бола онт ичса ҳам барибир тинтиб кўраверади.

Бир кун ана шундай тинтув пайтида боланинг кисса-
сидан иккита йнгирма тийинлик чиқиб қолди. Чол ғазаб-
дан кўқариб кетди.

— Хўш, бу қанақаси? Ҳали ўғрилиқни ҳам ўрган-
дингми?

Бола йиглаб, пулни аяси берганини айтса ҳам чол
ишонмади.

— Аям китоб олгин, деб берганлар.

— Мени алдаб бўпсан.

Иноят оқсоқол боланинг юзига тескари шاپалоқ ту-
шириб қолди. Бола чирқиллаб йиғлаганча эшакнинг ол-
дига тушиб чопиб кетди.

Кечқурун оқсоқол қизидан суриштирган эди, у пул-
ни ўзи берганини айтди.

— Эсингни еб қўйибсан, аҳмоқ. Боланинг қўлига шунча пул берасанми? Икки танга пулниги ёнига уч танга кўшса бир сўм бўлади-я!

Ана шундан кейин оқсоқол қизига пулниги қадри, пули бор одамнинг қўли узун бўлиши, қаерга борса ҳам хор бўлмаслигидан ваъз-насиҳат ўқиб кетди.

— Пул одамга дармон. Бели оғриган киши белига иккита юзталикни боғлаб ётса оғриги таққа қолади. Пули йўқ одам тез қарийди. Некалай вақтидаги пуллари сен кўрмагансан. Ҳар пуллар эдики, ушласанг қўлинг яйрарди. Золим пулни ипак қоғоздан чиқазарди. Бу пуллар ҳам пулни. Салга йиртилади. Сўлкавойини гиштга ташласанг жиринг қилиб кетарди. Раҳматли дадам ўлганда мерос тақсим бўлиб, менга битта червон теккан эди. Тишимда тишлаб юриб ўша червонни жувонмарг қилганман. Инқилоб бўлиб, ўтмайдиган бўлиб қолган. Эсимга тушса ҳали-ҳали юрагим эзилиб кетади.

Рисолат дадасидан бу хил гапларни кўп эшитган. Кўп эшитаверганидан қулоғи пишиб қолган эди. У ҳам дадасидек қўлига пул тушса, туфлаб ҳамёнига тугарди.

Иноят оқсоқол эшак кетидан юриб бозор йўлига чиқиб олди. Невараси бошида сават билан ўтган-кетганга анграйиб гоҳ орқада қолади, гоҳ ундан ўзиб кетади.

Кўча бетидаги гўнг уйиб қўйилган жойда иккита хўроз қанотини ерга судраб бир-бирига ташланмоқчи бўлиб турибди. Боланинг икки кўзи ўшанда. Томоғининг тагидаги патлари ҳурпайиб кетган қизил хўроз кўкрагини ерга тегизай-тегизай деб олдинга сапчимоқчи.

Бола ёнланмасига юриб кета туриб ундан кўзини узмайди. Бирдан нима бало бўлди-ю, бошидаги сават беҳининг энгашган шохига тегиб кетди. Бола ўзини ўнглаёлмай қолди. Сават бошидан учиб балчиққа тўнқарилиб тушди. Ўриклар лойга қоришди.

Иноят оқсоқолнинг кўзлари қинидан чиқиб кетаёзди. Югуриб келиб неварасининг орқасига иккинчи тепди. Бола мункиб кўкраги билан ерга йиқилди.

— Ҳароми! Улдираман! Тер, ҳозир териб ол!

Бола кўзларини жавдиратиб балчиқ кечиби ўрикларни тера бошлади.

Оқсоқол жаҳлдан кўкариб болага ҳамон ўшқирарди.

— Аттанг, аттанг, етмиш сўмли мол эди-я. Ҳали қараб тур!

Рисолат чўл деганда кўчма қум бургутдек учиб юрган, бўрилар, аждаҳолар келсанг ютаман, деб турган жойни тасаввур қиларди. У эртақларда эшитган борсакелмасни Найман тарафларда бўлса керак, деб ўйлаб юрар эди. У шунча қувлиги билан ҳали кўп нарсаларни билмасди. Самолёт у ёқда турсин, ҳали поездга ҳам тушмаган эди. Рисолат учун бутун дунё шу Чортерак билан Марғилон атрофларидан иборат эди. Эри фронтга кетди. Ундан хат-хабар келиб турарди. Эрининг хатларини ўқиганда уруш бўлаётган жойлар назарида Найманнинг орқа тарафларида бўлиб туюларди.

У бугун Найманга, Чортеракдан туриб чақирса овози етадиган жойга грузовойда минг марта ё олло, деб етиб келди.

Найман сира чўлга ўхшамасди. Қани, қуш учса қаноти, одам юрса оёғи қуядиган чўл? Ҳамма ёқ гишт, цемент, ёғоч.

Қулоғига қалам қистирган дурадгор чоллар пайраҳага кўмилиб тахта рандалашяпти. Олдига клеёнка фартук тутиб олган қизлар гишт теришяпти. Бир жуфт тол тагидаги сўрида одам кўп. Патефон тинмай «Боғ аро»ни олиб турибди. Машина тўккан шағаланинг қалдирашидан унинг овози эшитилмай кетади.

Найман борган сари гавжум бўлиб борарди. Ҳарбий госпиталь ҳам шу ёққа ёрдамчи хўжалик учун жой олиб, бир ҳафтадан бери тўқай буздиради. Яраси енгилроқ аскар болалар тол тагидаги сўрини тўлдириб урушда кўрганлари, қайси шаҳарда нима бўлгани тўғрисида гапириб беришарди.

Аскар болалар учун бу ёқда алоҳида қозон қайнатилмасди. Заркентдан кунига уч маҳал машина қатнаб, уларга овқат таширди. Шу баҳона бўлиб Зириллама билан Найман ораси икки қадам бўлиб қолди.

Шоли сепиб бўлинган. Баҳор жалалари полларни сувга тўлдириб шоли қиёғининг қулоғидан тортиб чиқарди. Энди кўпчиликнинг қўли бўшаб иморатга уриниб кетганди. Тоға Зириллама қишлоғидаги азим теракларни кестириб, иморатларингга яратинглар, деб госпиталь машинасида олти марта ёғоч юборди.

Низомжон ҳам иморатга уннаб кетганди. Узи гишт қуйиб ўзи девор кўтарди. Бир уй, бир айвон. Айвондан

тўқай шундоққина кўриниб туради. Тепасига тўсин те-
риб шох-шабба бостириб лўмбоз қўйинишга тайёрлади. То-
ға юборган ёғочлардан Низомжонга тегмади. Икром-
жон уни атайин рўйхатга киритмади. Аввалига Низомжон
хайрон бўлиб юрган эди, Икромжоннинг ўзи ёрилиб
қолди.

— Ука, сен шошмасанг ҳам бўлади. Аввал бола-чақа-
си қишлоқда қолганларнинг иши битсини. Ярим рўзғори
қишлоқда қолиб жуда бесаранжом бўлиб кетишди. Ор-
тиб қолса албатта сенга бераман.

Низомжон унинг гапидан ранжимасди. Тўғри, деб ўз
ишини қилиб юраверди. Вақт бекор ўтмасин деб, лой қо-
риб тепаси ёпилмаган уй деворини сувамоқчи бўлди.

Рисолат машинада бировни бийлатмай олиб келган
икки челақ ўрик билан бир қийиқ бодрингни олдиға
қўйиб савдони бошлаб юборди. У қўш палла тарозида
электр чиганоғидан посанги қилинган тош билан ўрик
тортарди. Қимсан, қайдан келдинг, деб ҳеч ким сўрама-
ди. Қайтага чўлга шундоқ тансиқ нарсани олиб келгани
учун дуо қилишарди.

— Кеп қолинг, бодрингнинг иккитаси уч сўм, ўрик-
нинг kilosи олти сўм. Чортеракнинг оқ ўригидан қуруқ
қолманг...

Низомжон чодир орқасида цемент қораётган эди.
Одамларнинг ғовур-ғувури орасида қулоғига ўқтин-ўқ-
тин аллақандай таниш овоз эшитилиб қоларди. Ким бўл-
ди бу, деб қулоқ солди Низомжон. Овоз таниш, жуда
таниш. У белкуракни ташлаб чодир орқасидан чиқди.
Хода уйиб қўйилган жойнинг олдида одамлар тўдаланиб
нимадир қилишяпти. Низомжон беихтиёр ўша тарафга
қараб юра бошлади. Тўдани ёриб қаради-ю, эси оққанча
туриб қолди. Опаси. Қўша-қўша билагузуклар тақилган
билагини шимариб, ўрик тортяпти. У челақ тагида қол-
ган охириги эзилган ўрикларни тортмай, боринг-э, бир ки-
ло чиқсаям сизники, чиқмасаям сизники, деб дурадгор
чолнинг фартуғига тўкди.

Низомжон қишлоғининг таърифи ўригини жуда со-
ғинган эди. Тол попук чиқазгандан бери кун санарди.
Ўрик гуллаган бўлса керак, ғўра туккандир, ранг олиб
қолгандир. Тагига тапиллаб тўкилаётгандир...

Рисолат дурадгор чолдан пулни олиб, ёқасига қўл
суқиб, кўкрагига жойларкан, бирдан Низомжонга кўзи
тушиб қолди.

— Вой, опагинанг айлансин, қаёқларда юрибсан? Мунча бемеҳр бўлмасанг, мунча тошбағир бўлмасанг!..

У тура солиб Низомжоннинг бўйнига осилиб олди. Пинглаб унинг ҳамма ёғини шилта қилиб юборди. Уларга хайрон бўлиб қараб турган кишилар секин-секин тарқаб кетишди. Рисолат уни бағридан бўшатиб хомага ўтирди.

— Биз томонларда нима қилиб юрибсан, опа?— деди Низомжон хайрон бўлиб.

Рисолат унга ўпкали қараб қўйди.

— Шунақасан-да. Жигар жигарни қўмсайди. Сендан бошқа кимим бор. Дадам қариб ҳассага таяниб қолган. Кечалари тушимга кирасан, бирам кўргим келади. Ош есам ҳам сенга илинаман, сув ичсам ҳам. Уригимиз бошини еб пишиб ётибди, оғзинг тегсин, деб олиб келган эдим. Сени тополмай сотворақолдим. Ҳеч бўлмаса йўл кирамни кўтарар-ку, дедим.

Низомжон, опам менга ўрикдан олиб қолгандир, деб ўйлаган эди. У шундай хаёл қилганда, Зебихонни бир ўрик билан сийлаб қўяй, деб ҳам кўнглидан ўтказган эди. Сув ичса ҳам илнадиган опаси ўрикларни сотиб бўлган экан. Низомжон тамшаниб танглайига йиғилган сувни қулт этиб ютиб қўйди.

— Аҳволинг қалай? — деди Рисолат унинг эскиб, ёғи чиқиб кетган кийимларига таънали қараб.

— Яхши,— деди Низомжон.

— Ҳм, яхшилигини кўриб турибман.

Низомжон шундагина ўзига разм солиб, кийим-бошининг тутдек тўкилиб кетганини билди. Дарров ўзини оқлашга урина бошлади.

— Гап кийимдаи, опа. Кийим топиладиган нарса.

— Бўлмаса шунча юриб нима топдинг? — Рисолат қовоғини солиб гапирди. У шу гап билан Низомжонни тамоман мот қилмоқчи бўлганди.

Низомжон бошини кўтариб ғурур билан гапирди.

— Одамлигимни топдим, опа, одамлигимни.

Рисолат нима дейишини билмай унинг оғзига қараб анграйиб қолди.

Опа-ука анча вақтгача бири бирига айтадиган гап тополмай индамай ўтиришди. Жимликни Рисолат бузди.

— Дилдорга хат ёзган экансан.

У шу гапни айтди-ю, укасининг юзида, кўзида қанақа ўзгаришлар бўлишини билмоқчи бўлиб тикилиб турди.

Ростдан ҳам Низомжон ғалати бўлиб кетди. Рисолат ичида: тамом, қўлга тушди, деб хулоса чиқарди.

— Хатни ўқидингми?

Ҳар қандай айёрга бир соддалик кифоя қилади, дегандек битта соддалик билан Рисолат сирни бой бериб қўйди.

— Менга хатини ўқитармиди. Мен унақа ошиқ-маъшуқларнинг хатларини ўқимайман. Менга қара, бола. Уз опангдан яшириб нима қиласан. Ахир бир кун бўладиган иш бўлгандан кейин айтавер. Нима қиласан байтигазал ёзиб овора бўлиб. Менга айтиб қўйсанг ҳаммасини саришта қиламан. Қани айт-чи, ўзи нима дейди?

Низомжон опасининг гапни буриб кетганидан ҳайрон бўлиб уни тўхтатишга уриниб кўрди ҳамки бўлмади. У тўхтамай гапирарди.

— Дадамнинг ҳам нияти шу эди. Ўзинг аҳмоқлик қилиб қўйиб, энди боришга бетнинг чидамаяпти. Ҳали ҳам бўлса томорқангдаги шолени ўриб олгандан кейин қишлоққа кет. Тўйни қилайлик.

Низомжон хандон ташлаб кулиб юборди. Йигирма сотих жойдаги шолидан ҳам хабар топишипти-да.

— Менга қара, опа,— деди Низомжон кинояли кулиб.— Бу савдони бошингдан чиқариб ташла. Дилдорга уйланиш ниятим ҳам йўқ. Ундан Каримнинг адресини сўраб хат ёзганман. Агар бу ёғини ҳам билгинг келаётган бўлса, сен билан дадам етказган озорлар учун Дилдордан узр сўрадим. Қишлоққа қайтиб бормайман. Ишонавер. Қарорим қатъий. Уйланмоқчи бўлсам шу ерда уйланиб, уй-жойли бўлиб қолиб кетаман. Гапнинг очигини айтсам, кимга уйланишим ҳам тайинли.

Низомжон ёнбошига бурилиб ҳавозадаги чолга гишт узатаётган Зебихонни кўрсатди. Зебихоннинг эгнида рангини офтоб кўтарган чит кўйлак. Сочини бошига чамбарак қилиб олган. Оёғидаги брезент этигининг қўнжларигача лой бўлиб кетган эди. У шу аҳволда ҳам чиройли кўринарди. Ҳар энгашиб челақдаги дойни олаётганда беллари жуда ҳам нозик эгилиб кетарди. Рисолат унга қараб маҳлиё бўлиб қолди. Аммо сир бой бермади.

— Совуққина экан. Дидинг курсин. Келиб-келиб шуни топдингми. Дилдор қаёқда-ю, бу турқи совуқ қаёқда!

Чинакамига Дилдор Зебига қараганда кўркамроқ эди. Рисолат укасини ўйлашга ҳам қўймай, бидирлашдан тўхтамасди.

— Бутун топган-тутганини шунга едириб юрган-дирсан? Арзиса ҳам гўрга эди.

— Тўхта, тўхта, опа, дурустроқ қарагин, жуда чиройли. Ақллилигини айтмайсанми.

— Хотин кишига ақлнинг нима кераги бор? Уйим деса, рўзгорим деса эрининг измидан чиқмаса, бўлди. Шу ақлли бўлгани.

— Вой-бў, опа дадамдан ҳам ўтиб кетибсан-а! Назаримда, йигирма-ўттиз йил орқага қайтиб кетганга ўхшайсан.

— Орқада қолган бўлсам ҳам рўзгорим бут, поччанг келгунча болаларни зориқтирмай боқиб турибманми? Бундан бошқа менга нима керак? Сочимни кесиб калта кўйлак кийсам дурустмиди?

Низомжон опасининг феълини яхши биларди. Унга гап билан бас келиш қийин. У ҳам дунёни пулдан, молдан иборат, деб биладиганлардан.

Низомжон тиззасига тиралиб ўрнидан турди.

— Узинг нимага келгандинг?

— Сени кўргани, дедим-ку.

— Қўйсанг-чи, ўрик сотгани келгансан.

У шундай деди-ю, бир қориндан талашиб тушган опаси жигари бўлишига қарамай дангал гапирди.

— Менда бошқа гапинг бўлмаса, кета қол. Бошқа келиб овора бўлиб юрма!

— Хайдаяпсанми, ҳали?— деди Рисолат кўзига ёш олиб.— Уз опангни, узоқдан дийдорингни кўргани келган опангни қувалаяпсанми? Войдод, бу қанақа бемехр бўла чиқди!

— Секин гапир, бақирма. Одамлар эшитади!

— Эшитсин, эшитиб сенинг кимлигингни билиб қўйишсин.

Низомжон сал ён берди. Яна чўнқайиб опасининг қаршисига ўтирди.

— Хўш, нима дейсан? Очиғини айтавер.

Рисолат холадан туриб тўнкариб қўйган челаikka ўрнашиб ўтириб олди.

— Дадам қариб қолди. Сен ўйлаган илгариги топишлар йўқ энди. Бир тийинсиз, уйга қамалиб ўтирипти. Хотин бошим билан ўрик сотиб, бодринг сотиб овқатига

қараяпман. Сендек ўғли бўла туриб оч ўтирипти. Худо кўрсатмасин, ўлиб-нетиб қолса оғзинга сув томизадиган одам ҳам йўқ.

Низомжон опасининг гапига ишонди.

— Хўп, озроқ пулим бор. Бёраман. Кўйлак, этик олишга йиғиб юрган эдим. Майли, кейинроқ оларман.

У ёнидан уч юз сўмча пул олиб опасига берди.

— Дадам бечора Биринчи Май байрамида ҳам оқлик киймади. Бу пулнинг нима бўлади?

— Бошқа йўқ-да. Кейин яна юборарман.

Рисолат ўрндан турди.

— Майли, бўлмасам мен кетай. Шағат опкелган машина қайтмоқчи бўлиб турибди. Шундан қолмай.

У машина томонга кета туриб Зебихонга ер остидан назар ташлади. Ҳавозадан тушаётган Зебихоннинг кўзи Рисолатнинг кўзи билан тўқнашиб қолди. Рисолат уни еб юборгудек бўлиб ўқрайган эди, Зебихон эсанкираб оз бўлмаса ҳавозадан ағдарилиб кетай деди.

Челак-пелаклари билан Низомжон опасини машинага чиқазиб қўйди. Жигар экан, машина орқасидан юраги увушиб қараб қолди.

Йўл бошида хомуш турган Низомжоннинг олдига Зебихон келди.

— Низомжон, бугун ўрикхўрлик қиларканмиз-да. Опангиз ўрик олиб кептилар, деб эшитдим.

Низомжон ноилож илжайиб қўйди.

— Ўрикни иккаламиз ҳам келаси ўрик пишиғида ёйдиган бўлдик. Мен ҳам данагини кўриб қолдим, холос.

У Зебихонга опасининг таърифини қилиб берган эди. Унинг бошидан ўтган савдоларнинг бариини билган Зебихон индамай кулибгина қўя қолди. Иккови аста юриб дурадгорлар олдидан ўтишаётганда бир чол ўриқнинг таърифини қиларди.

— Дунёда Чортеракнинг ўригига етадиган ўрик бўлмайди. Шираси данагига ҳам уриб кетади-я жонворнинг. Данагини экиб кўпайтириш керак.

Зебихон қилт этиб тупук ютди. Унинг ўрик егиси келганини Низомжон билиб турарди. Кўнглидан: «Ноинсоф опам, тўрттагина опқўймапти-я», деган гап ўтди.

Асрорадан хат келди.

У конверт ичга Каримжоннинг адресини ҳам солиб юборипти.

Хатда шундай гаплар бор эди:

«Ҳозир звеномизда катта тўй. Утган йили мудофаа фонди учун пландан ташқари юборган икки юз олтинчи кило пилла учун СССР Мудофаа Комитетидан звеномизнинг аъзоларига номма-ном ташаккурнома келди. Сенга ҳам бор. Табриклайман. Вақтинг бўлса келиб олиб кет. Комсомоллик саломи билан Асрора».

Низомжоннинг чеҳраси ёришиб кетди. Шу пайт қадрдон дўстлари, мактабдошлари орасида бўлмаганига ачинди.

У ўтган йилги пилла ҳосилини яхши эслайди. Низомжон яхши ишлаган. Ушанда у барг кесар, қурт тутган қизларнинг уйига обориб берарди. Азон пайтларида туриб, то барг офтобда илиб қолмасдан кесиб, ишига чиққунча тахт қилиб қўярди. Бир кун жуда вақтли уйғондида, тешани белбоғига қистириб, тут кесгани кетди. Кечқурун ўртоқлари билан кўпроқ ўтириб қолганидан уйкуга тўймаганди. Барг кесаётиб кўзи юмулиб кетаверди. Довдираб шох қолиб тешани қўлига уриб юборди. Иккита панжаси шартта узилиб тушди-ю жонҳолатда бир қўли билан осилиб тутдан тушди.

Шу узилиб тушган иккита бармоқ туфайли у армиядан қолиб кетди. Мана шу иккита бармоқ туфайли у бу томонларда юрипти. Агар ўша бепарволик бўлмаганда у Каримжон қатори фронтда бўларди.

Асроранинг хати Низомжонни анча руҳлантириб қўйганди. У шу арзимас иши учун бундай катта мукофот бўлишини сира ўйламаган эди. Мудофаа Комитети унга ташаккур эълон қилти. Бу жуда катта мукофот. Бу катта бахт.

Шу кунги Низомжон ўзида йўқ бир кайфиятда илжайиб юрди. Сал холироқ жой топса дарров хатни оладида, ўқийди. Уқиган сари ич-ичидан қувонади. Унинг бу кайфиятидан ҳайрон бўлган Икромжон, нима гап, деб сўраганда у:

— Узим, шундай...— деб қўя қолди.

Кейин у ўзи ўзига, нима учун яшираман, деб савол берди-да, хатдаги гапларни унга айтиб берди.

— Баракалла, болам. Табриклайман,— деди Икромжон.— Астойдил қилинган меҳнат зое кетмайди, шунақа.

— Бир кунгина қишлоққа бориб келсам, шунга нима дейсиз?

— Бир кун эмас, икки куноқ бора қол. Ҳамқишлоқларингни ҳам соғингандирсан. Майли, майли, болам.

Кечга бориб жала қуйиб, тонг отгунча момақалдироқ гумбурлаб чиқди. Ёмғир палатадан ўтиб кўрпа-ёстиқларни ҳам шалаббо қилиб юборди. Икромжон билан Низомжон чопон ёпиниб мижжа қоқмай чиқишди. Эрталаб ҳам ҳаво қовоғини солиб турган эди. Хайрият, бир шамол бўлди-ю, булутни ҳайдаб кетди. Чарақлаб офтоб чиқиб, шоликорлик полларини тўлдирган ёмғир сувларини ойнадек ялтиратди.

— Энди, бўлмади. Эртага борасан. Ҳозир шоликорликни бир шалоплатмасак бўлмайди.

Одатда шоликорлик ботқоғида қанча кўп шалоплатиб юрса шунча қиёғи кўп бўлади. Оёқ тагида букилиб қолган шоли пояси бағри ерга теккан жойидан илдиэ отиб, қўшалоқ шох чиқазади. Шунинг учун ҳам шоликорлар сувни лойқалатиб шолипоядан чиқишмай кечиб юраверишади.

Икромжон якка оёқда кезишдан фойда йўқ, деб ёғоч оёғининг учига эски этикнинг таг чармини қоқиб олганди. У энди қўш товон билан шоли кезишни мўлжаллаб турарди.

Низомжон унинг гапини қайтаролмади. Икковлаб ўз участкаларига қараб кетишди. Низомжон Икромжоннинг шимини тиззасигача шимариб сувга тушишини кузатиб тураркан, бу одамдаги бардошга қойил қоларди. Унинг энди ҳеч кими йўқ. У ёлғиз бошига мунча уринишнинг нима зарурлиги бор, деб ўтирмай туну кун шолипоядан чиқмайди. Ҳамма ўзига иморат учун жой олиб, гишт териб тиклаб қўйганда бу одам ҳеч нарса қилмади. Низомжон кейин билса, у ўзига теккан жойни унга берган экан. Айниқса, Икромжон Жаннат хола ўлгандан кейин ўзини ишга урди. Ҳали уни қилар, ҳали буни қилар, ишқилиб, тинмасди.

Кечқурунлари ҳориб-чарчаб чодирини олдида якка ўзи чой ичиб ўтирарди. Тол тагидаги сўрида гурунглашиб ўтирганларнинг олдига бормади. Улар суҳбатига аралашмаслигининг сабабини Низомжон билади.

Кўпчиликнинг ё акаси, ё ўгли урушда. Улар албатта болаларидан келган хатни ўқишади, урушдан, олинган шаҳардан гаплашиб ўтиришади. Агар Икромжон улар ёнида бўлса очилиб гаплашолмайди. Уни аяб бутунлай бошқа гаплардан эзмаланиб қолишади. Икромжон улар суҳбатига тушиб қолганда чодирга табиатни бир тарз бўлиб қайтарди. Ушандай кезларда то ярим кечагача чодир олдида қоп-қора осмонга тикилиб ўтиради-да, кейин ўрнига кириб ётади. Етиб ҳам дарров ухлай қолмасди. Ҳали у ёнбошига, ҳали бу ёнбошига ағдарилиб тўлғаниб чиқади.

Низомжон унинг ёғоч оёқ билан шолিপояни шалоплатиб, сувни лойқалатиб юришини кўриб иродасига қойил бўларди. Одамнинг жони пўлатдан қаттиқ, деб шуни айтарқанлар-да, деб дилидан ўтказиб қўяди. Боласи бошига солган шармандалик, хотинининг доғи-ҳасратда ўлиб кетиши ҳам унинг қадини буколмади. Бу одам пўлатдан ҳам қаттиқ.

Низомжон ҳам шимини тиззасига шимариб сувга тушди. Сувни шалоплатиб унинг қаторига ўтди. Энди уларнинг икковлари ёнма-ён боришарди.

— Кечаги ёмғирнинг шарофати, ука. Ёмғир эмас, осмондан ош, нон ёғди. Қут-барака ёғди.— Икромжон зарур бир гап эсига тушиб қолгандек бирдан юришдан тўхтади.— Э, ука, сигирни арқонлаш эсимдан чиқибди-ку. Малол келмаса бирров бориб қозигини серўтроқ жойга қоқиб келгин.

Низомжон дарров сувдан чиқди. У эрталаб Икромжон сигирни олиб кетаётган жойини кўрган эди. Уша ёққа қараб юра бошлади.

Икромжон хотини ўлгандан кейин сигирга ҳам қарамай қўйганди. Сигир бўлса ўн кундан бери сутдан қолган. Унинг сутдан қолишига сира сабаб йўқ эди. Худди кечаси биров келиб соғиб қўяётганга ўхшайди. Ким соғини мумкин? Икромжон шундоқ ҳам соғилган сутни челақка солиб сўрига опчиқиб қўяди. Боласи борлар керагича чиннисига солиб кетаверишади. Бировдан гумон қилишга Икромжоннинг дили огирди.

Низомжон тўда-тўда бўлиб ўсиб ётган савағич уюмлари орасидан айланиб ялангликка чиқди. Сигир боя бойланган жойида турибди. Ҳар замон энгашиб орқа оёғига қараб қўяди. Низомжон бунга парво қилмади. Яқинига борганда бирдан қўрқиб кетди. Жон ҳолатда

орқасига беш-олти қадам тисарилганини билмай қолди.

Сигирнинг елинига қўйдан каттароқ эчкемар ёпишиб олган эди. Эчкемарнинг бақаникига ўхшаш лабларидан қон аралаш оппоқ сут томарди. У одам шарпасини ссзиб елиндан оғзини олиб, унғ ёнбошига қаради-да, шошиб узун думи билан хас-чўпларни тўзитиб қамишлар орасига кириб кетди.

Низомжон ранги қум оқариб серрайганча турарди.

У ҳушига келиб унга мўлтираб турган сигирга қаради. Кейин елинидан қон оқаётганини кўриб дарров олдига борди. Эчкемар бир эмчакни сўриб, моматалоқ қилиб юборган эди. Низомжон унга раҳми келиб дарров қозиқни суғурди-да, Икромжон ишлаётган жойга етаклаб келди.

— Сигирнинг аҳволини қаранг, амаки. Эчкемар сўриб кетибди.

Икромжон шошиб сувдан чиқди. Энгашиб елинига қаради. Бошини сарак-сарак қилиб сигирнинг бўйинларидан, сағирисидан силади.

— Жонвор, жонингни қийнабди-ку. Эчкемарга йўлиқибсан-да. Жонвор, жонвор.

Низомжонга сигирнинг сутдан қолганлигини Икромжон айтган эди. Кимдир соғиб қўяяпти, деганди.

— Сигирнинг сутдан қолиши энди маълум,— деди Низомжон.

Икромжон бошини сарак-сарак қилди.

— Йўқ, ука. Эчкемар эмса манавунақа елини яра қилади. Сутдан қолишининг сабаби бошқа бўлиши керак. Жонвор, энди боласини қандоқ эмизади. Менга бу ташвиш ҳам бор эдимми?

Икромжон сигирни етаклаб кетаркан, орқасига ўгирилди.

— Ука, бу ёғини ўзинг эплаштириб турасан-да. Машина кетадиган бўлса сигирни қишлоққа бериб юбормасам бўлмайди. Озроқ подада юрмаса биз бунда эпломайдиганга ўхшаймиз.

Низомжон қурилиш бўлаётган жойда машина гуриллаганини эшитган эди. Ҳали қайтиб кетмаган бўлса керак, кетса овози чиқиб қоларди, деб ўйлади-да:

— Бўлмаса, тезроқ боринг, машина кетиб қолмасин,— деди.

Икромжон кетиши билан у яна сувга тушди. Ботқоқни шалолатиб кечаркан, Икромжон ҳақида ўйларди.

Яқин тўрт ой ҳамхона бўлиб унинг дардини, юрагидаги ҳамма гапини билиб олган эди. Ҳар гал Икромжонни ўйлаганда сабри бардошига қойил қоларди. Қани, мен ҳам шунга ўхшасам, деб ният қиларди. Ҳатто бир кун унинг ўзига, мен ҳам сизга ўхшаган бўлсам, деб гап бошлаганда, Икромжон гапини бўлиб қўйган эди.

— Қўй, қўй болам, менга ўхшама. Сен менга ўхшаган бўлмайсан. Мен жуда бахтсиз одамман.

У шу гапни айтиб юзини тесқари ўгириб этагига кўзини артганди.

Ушанда Низомжон бўйнига осилиб юзини ўзига қаратган эди. Икромжон ҳеч нарса бўлмагандек кўз ёшини қилт этиб ютиб ўгирилганди. У Низомжонга шундай ўрганиб қолган эдики, овқатдан сал кечикса, товоқда овқатини кўтариб орқасидан қидириб юрар эди. Бир кун эрталаб кийиниб кетаётганида чўнтагида бир нарса дўмбайиб турганини сезиб, дарров қўлини солди. Бир чакмоқ қанд.

Улар бир-бирларига жуда ўрганишиб қолишган эди.

Низомжон шундай хаёллар билан ботқоқ кечаркан, машина гуриллаганини эшитди. Бошини кўтарган эди, қўлида газетга ўроқлиқ бир нарса кўтариб турган Зебихонни кўрди.

— Нима қилиб лой кечиб юрибсиз?— деди Зебихон.

Низомжон унга нима деб жавоб қайтаришини билмай сувдан чиқди.

— Опангиз олкеган ўриқка бизни бийлатмаган эдингиз. Мана, сиз хасислик қилган бўлсангиз, биз сахийлик қиламиз.

Зебихон кўкат устига қозоғга ўроқлиқ икки килоча ўриқни ёзиб қўйди.

— Ия, қайдан олдингиз?

— Узумини енгу боғини суриштирманг.

Иккови ўрик тепасига чўнқайиб ўтиришди.

— Олинг!— деди Зебихон.

— Аввал сиз олинг,— деди ўриқка қўл урмай Низомжон.

— Мен еганман. Сизга олиб келдим.

— Шундоқ бўлса ҳам сиз аввал олинг.

— Йўқ, сиз аввал олинг.

Низомжон понлож тухумдек оплоқ ўриқни қўлига олиб томоша қилди. Кейин ейишга кўзи қиймагандек авайлаб оғзига солди. Зебихон ҳам биттасини олди.

— Вой, мунча ширин?

— Ия,— деди Низомжон,— ҳозир, мен ўрик еганман, дегандингиз-ку.

Зебихон ёлғони фош бўлиб қолганидан гапни ҳазилга буриб юборди.

— Боя еганим сал ғурароқ эди-да.

— Ростини айтнинг, қаердан олдингиз? Худди қишлоғимизнинг ўригига ўхшайди. Бутун Фарғона водийсида Чортеракдан олдин ўрик пишмайди. Бошқа жойларда энди ранг олаётган бўлса ажаб эмас.

Зебихон ҳали қишлоқдан келган машинада бир чол икки яшик ўрик опкелиб сотганини айтиб берди.

— Жуда ғалати чол экан. Суриштирамаган гапи қолмади. Икромжон амаким билан бир балоларни гижиллашиб ҳам олди. Сизнинг битмаган уйингиз деворларини силкитиб ҳам кўрди. Ўрик олаётганимда менга шунақаям ёмон қарадики, кўрқиб кетдим.

Низомжон унинг гапига унча парво қилмади. Биронта безбет чайқовчидир-да, деб қўя қолди.

Низомжон сувга қайтиб тушмади. Зебихон билан орқага қайтди. У йўлда эртага қишлоғига бориб келмоқчилигини айтган эди, Зебихоннинг ранги қум оқариб кетди.

— Қишлоқда нима қиласиз? Дилдорхонни соғиниб қолгандирсиз-да.

Низомжон ундан бу хил гапни кутмаган эди. Шошиб ёнидан хатни чиқазиб қўлига берди. Зебихон хатни ўқимай қайтиб берди.

— Мен унақа бировларнинг хатини ўқийдиганлардан эмасман. Сирли гап бўлмаса, шундоқ айтиб қўяверинг. Ишонаман,— деди.

Низомжон боришининг сабабини айтган эди, Зебихон, шундай демайсизми, деб юборганини ўзи билмай қолди. У шайтонлик қилиб қиқирлаб кулди.

— Менга нима олиб келасиз? Суюнчисига нима совга қиласиз?

— Сизгами? Сизга...— Низомжон нима опкелишини ўзи ҳам билмасди. Нима опкелиши мумкин? У ҳам гапни ҳазилга бурди.— Сизга жонимни саломат қайтариб олиб келаман. Эшитяпсизми? Сизга ўзимни бутунлай опкелиб бераман.

Мана шу гапни Низомжон икки ойдан бери очиқ айтмай гаранг эди. Ҳазил-ҳазил билан, унча уринтириб ўтирмай, ўйлатиб ўтирмай оғзидан чиқди кетди.

Зебихон ўзини билмаганга, тушунмаганга солди.

— Э, атлас олиб келармикансиз депман.

— Атлас ҳозир отлиққа йўқ-ку, биз пиёдаларга йўл бўлсин.

— Сизга пиёда бўлсин, деб ким айтди, отлиқ бўлинг-да. Ҳазиллашдим, ҳазиллашдим. Шу маҳалда атласга бало борми, Низомжон ака.

Низомжон пайтдан фойдаланиб унинг билагидан ушлади. Зеби ўзини сал олиб қочгандек бўлди-ю, аммо билагини тортиб олмади. Низомжон қўлига ўнча эрк бермади. Бу унинг бояги айтган гапига қизлик иффати билан қайтарилган жавоб эканини тушунди. Шу аҳволда йигирма-ўттиз қадам босишгандан кейин Зебихон унинг кўзига қараб ғалати, ғамзага ўхшаш табассум билан билагини унинг қўлидан бўшатди.

— Етар, а? Бўлмаса сўйилиб кетасиз.

Низомжон шу топда шундай кучли бўлиб кетган эдики, бир ўзи мана шу поёни йўқ чўлни ағдар-тўнтар қилиб ташлашга қодирдек эди.

Осмон ҳам, сап-сариқ чўл ҳам кўзига ажойиб чаман бўлиб кўришиб кетди. Қулоғига аллақандай ёқимли товушлар эшитила бошлади. Уйдан чиққандан бери танига ҳокимлик қилиб келаётган карахтлик шу оннинг ўзидаёқ аллақайга ғойиб бўлди қўйди, бир кўнгли: ҳозир Зебини икки қўлимга кўтариб олайми, деса, бир кўнгли: қўй, қўй, мунча шошасан, дерди.

Иккови олдинма-кетин, очиқ-ошкора тол тагига кетишди. Низомжон юрагида туғён қилаётган ҳисларни ҳамма билиб турибди, деб ўйлаган эди. Йўқ, одамлар илгаригича ўз ишлари билан овора. У ўзини тунда чироқ кўтарган одамдай ҳамманинг кўзи менда бўлади, деб ўйлаган эди. Йўқ, ҳеч ким қарамади. Чодир олдида кўк чой ичиб ўтирган Икромжон ҳам бош кўтариб ҳасратли боқди-да:

— Даданг келиб кетди,— деди.

Низомжон бетини ҳам артмай унинг олдига келди. Дарров Зебихоннинг бояги гапини эслади. Демак, ҳали ўрик сотиб кетган, Зебихонга совуқ қараган, Икромжон амаки билан ғижиллашган, иморатнинг деворини ушлаб кўрган дадаси экан-да! У Икромжон амакига нима дедийкин? Хафа қилмадимикин?

— Бетларингни артиб ол!— деди Икромжон меҳрибон товушда, кейин ёнидан учта юз сўмликни олиб узат-

ди. У бу пулни илгаридан тайёрлаб қўйган бўлса керак ёнидан олди-ю, санамай узатди.— Дадаг қийналиб қопти. Сен бечорада пул йўқдир. Манавини обориб бер.

Низомжон пулни секин унинг тиззасига қўйди.

— Олмайман. Қеча опам олиб кетган. Уч юз сўм бериб юборганман.

Икромжон бошини кўтармай гапирди:

— Дадаг билан ярашганинг дуруст бўлармиди.

Низомжон бошини қатъий силкиди.

— Йўқ, амаки, уйга энди бир умр қадам босмайман. Шу ерда бутунлай қоламан, деб аҳд қилганман.

Икромжон бошқа гапирмади. Фақат, ўзинг биласан. Болам, деди холос. Иноят оқсоқол уни кўпчилик ўртасида ёмон ҳақорат қилган эди. Уни хоиндан олиб, хоинга солди. Менинг боламга ҳам хоинликни ўргатмоқчимисан, деди. Боламга шולי эктириб ўзинг пулламоқчимисан, деб ўдагайлади.

— Отасиман. Унинг топгани меники, қани, битта шолини у ёқ- бу ёқ қилиб кўр-чи, гаплашиб қўяман. Кўзимнинг нури, жигарбандимни Ватан йўлига қурбон қилиб қўйибман. Менинг совунимга кир ювмабсан ҳали.

Икромжон бош кўтармади. Чурқ этмай ўтираверди. Одамлар чолнинг ҳамма гапларини эшитишди. Икромжон бош кўтариб уларнинг кўзига қаролмай қолганди. Низомжон ҳали келганда, у ўша ўтирганича, бошини экканича ўтирган эди.

Низомжон унинг авзойидан жуда хунук иш бўлганини фаҳмлади-да, ёнига ўтирди.

— Дадам сизни хафа қилдимми?

— Йўқ, ука, йўқ, ҳеч нима демади. Қийналиб қолдим, деди холос.

— Очиғини айтинг, амаки, билай ахир.

Икромжон гапни бошқа ёққа бурворди.

— Эртага қишлоғингга шу аҳволда борма. Анави тугунда янги этигим бор. Этикни қайси оёғимга кияман, ўғлим. Сен киявер. Гимнастёркам сал кенгроқ келса ҳеч қиси йўқ. Сал одамга ўхшаб бор. Хор бўпқолти, дейишмасин, болам.

Толга осиглиқ кетмонни тош билан уриб одамларни кечки овқатга чақиришди.

Иккови ҳам ўрниларидан туришди.

Тагида тутун бурқсиётган бак олдида тунов кунги маршалларнинг кичиги — Тўппонча полвон шалағи чиқиб кетган мотоциклнинг филдирагига ел бераётган эди. Низомжон тўхтаб унга салом берди.

— Мулло бўлинг, иним. Ишлар қалай?

— Емонмас, полвон амаки. Отингиз қани?

Тўппонча полвон гарданини қашиб унга маъноли қараб қўйди.

— Отми? От фронтга кетди. Отлар ҳам уришяпти, иним. Сен билан биз бақларда юрибмиз, холос. Қани, бекор тургандан, бекор ишла, дейдилар. Тўрттагина ел уриб юбор!

Низомжон насосни олиб чаққон-чаққон ел бера бошлади. Қўлида тоғорача билан боласини опичлаб ошхонага ўтиб кетаётган Тўланбой уни кўриб тўхтади.

— Ҳа, божа, ишлар катайса дейман?

У ўз гапидан ўзи таъсирланиб тоғорачани чирманда қилиб, ёр-ёр айтиб ошхонага кириб кетди.

VII

Низомжон Чортеракка соат ўнларда кириб борди. У туғилиб ўсган қишлоғининг ҳар бир деворига, таниш дарахтларда яшнаб турган кўм-кўк япроқларга суқ билан тикилиб борарди. Кечаги ёмғир ўт-ўланлар бегидаги чанглари ювиб кетган. Ариқ четларида тизза бўйи келиб қолган ўтлар ёмғирда ерга ётиб қолган экан, офтоб бағрига ўтиб энди қаддини ростлаб келаётибди. Том бўғотларидан, паҳса деворларидан буғ кўтариляпти. Тарновга қўниб олган мусичалар ҳам ҳўл. Улар жуда хунук бўлиб кетишганди. Ҳар ёз қип-қизил бўлиб пишиб Низомжоннинг кўзини ўйнатадиган Ниёз амакининг олмаси белидан чўрт синиб деворга ёнбошлаб қопти. Унинг ёнғоқдек бўлиб қолган ғўралари худди кўчадан ўтган-кетганининг раҳмини келтириб, мўлтираб турганга ўхшайди. Урикзорнинг нари ёғидаги ёлғиз оёқ йўлдан бир тўда қариялар бошларига салла ўрнига қийиқ танғиб аста кетишяпти. Бу чоллар кўпинча тўй-маъракаларга, азаларга шу тариқа жимгина тизилишиб кетишарди. Қаллакланган тутзор орқасидан Дилдорларнинг оқ тулука томли уйи кўринганда Низомжон бир дам маъюс

назар ташлади-ю, ортиқча ҳисларга берилишдан ўзини сақлаб жадал юриб кетди.

Йўл лой бўлиб кетганидан четдан, чимлар устидан борарди. Йўллардан арава қатнайвериб узун-узун излар қолдирган. Бу чуқур изларида ҳали ранги айппмаган ёмғир кўлоби йилтираб турарди. Низомжон этигини аяб кўлмаклардан эҳтиёт қилиб правление йўлига чиқиб олди.

Ана идора. Чап тарафидаги очиқ дерāза комсомол комитетининг кабинети. Асрора кабинетдамикин? Е далага чиқиб кетганмикин. Албатта уни қойиб беради. У яхши қиз, уришади, уришади, кейин юмшайди. Асрора Қаримжон билан ҳам аввал уришиб, юмдалашиб, кейин уни яхши кўриб қолган. Уни жонидан яхши кўрарди-ю, барибир уришаверарди. Феъли шунақа унинг. У Қаримжон билан ёқалашавериб папирос чекишни ташлатди. Қаримжон олдин сочини юқорига тарамай чаккасига тушириб юрарди. Асрора, мунақасини ёмон кўраман, деб уни юқорига тарашга мажбур қилди. У Қаримжон билан ҳар кўришганда тирноғигача қарарди. Киши билмас қулоғининг ичига ҳам кўз ташлаб оларди. Агар тирноғи олинмаган бўлса, қулоғи кир бўлса нақ уни балога кўярди. Агар Қаримжон унинг гапини эламаса, кўпчилик йиғилиб турган жойда пайт пойлаб туриб юзига соларли. Қаримжон бир қизариб, бир бўзариб тишини қичирлатарди-ю, индаёлмасди. Айтганига кўнмасам кўпчилик ўртасида шарманда қилади, деб у ёқ-бу ёғини тузатиб, кейин унинг кўзига кўринарди. Асрора тўлори қишлоқ боласини сал кунда кўпчиликнинг кўзига кўрсатиб қўйган эди. Қаримжоннинг онаси Асрорани дуо қиларди.

— Вой, барака толкур-э, ҳаммом деса лабига учуқ тошадиган боламни одам қилиб қўйди-я.

Низомжон ана шуларни эслаб кулиб қўйди.

Правление олдида Адолат турарди. У Низомжонни кўриб қошларини кериб қараб қолди.

— Ҳа, қочоқ, қаёқларда юрибсан?

Низомжон гап тополмай чайналди. Унинг хижолат бўлаётганини сезган Адолат бошдан-оёқ бир қараб чиқди-да:

— Жуда лўрим бўлиб кетибсан-ку,— деди.

Низомжон нима дейишини билмай илжайди. Адолат у билан қўл беришиб кўришаркан:

— Қани, юр! — деди, — Асрора опамни кўриб келамиз. Шошма, кабинетга бир кириб чиқайлик-чи.

Адолат ичкарига юра бошлади. Низомжон унга эргашди. Комитет кабинети ўша Низомжон кўрган пайтидан ўзгармапти. Ҳамма нарса жой-жойида. Фақат деворда қизил рамкага солинган ёрлиқ. У яқинроқ бориб қаради. Бу ВЛКСМ Марказий Комитетининг пахтадан мўл ҳосил етиштиргани учун звенога юборилган фахрий ёрлиги эди. Адолат стол тортмасидан қоғозга ўралган нарсани олди.

— Юр, кетдик!

Иккови яна ташқарига чиқишди.

— Қаёққа борамиз? — деди Низомжон юришдан тўхтаб.

— Асрора опамни кўриб келамиз, деяпман-ку сенга.

— Асрора қаёқда?

— Ҳали хабаринг йўқми? Асрора опам касалхонадалар-ку.

— Нима қилди? Касалми?

Адолат нима дейишини, гапни нимадан бошлашини билмай ўнчг башарасига қараб турди-да:

— Юравер, йўлда айтиб бераман, — деди.

Иккови йўлга тушишди. Адолат катта йўлга чиқиб олишгандан кейин бўлган воқеани гапириб берди.

Асроранинг звеноси гўзаларини яганадан чиқариб биринчи қуртни ҳам тутиб тамом қилган. Терилган пиллаларни араваларга ортиб пунктга жўнатиб бўлган эди. Ранс опа сойнинг бериги томонидаги гўзалар ҳали ҳам яганадан чиқмаганини айтиб қолди.

— Гўза тўлиқдан ошиб қолди. Хотинлар эплашолмапти. Ҳаммаси ёш болали хотинлар. Хаёли боласида, бир оёғи ясида, бир оёғи далада. Жон синглим, қизларингни ҳашарга обормасанг бўлмайдиганга ўхшайди.

Дарҳақиқат, еттинчи звенода фақат фронтга кетганларнинг хотинлари ишлашарди. Соининг нариги тарафидаги яқинда Асроранинг қизлари каллаклаб кетган тутларга арқондан беланчак қилиб, уларнинг болаларига Ойша амма деган кампирни энага қилиб қўйишган. Эртасига Асрора қизларни ишга солиб уларга ёрдамга борди. Ҳавонинг қоғоғи солиқ. Адир орқасида залварли кўргошиндек булут кўтарилиб келарди. Адолат қўлини кўзига соябон қилиб ўша тарафга қаради-да:

— Вой-бў, Майманага роса жала қуяпти, — деди.

Ҳамма булут кўтарилаётган адир тепасига қаради. Ҳақиқатан ҳам ўша тарафга жала қуяётгани шундоққина билиниб турарди. Бирдан шамол эсиб бирпасда бўронга айланиб кетди. Шамол звено ерини айланма қилиб ўраб олган теракларнинг белни букиб, шафтолиларнинг шоҳларини қарсиллатиб синдирадди. Бўрон Адолатнинг бошидаги рўмолини юлиб учириб кетди. У рўмолни қувиб сой ёқасига келганда бирдан тўхтади. Сой қутуриб, лойқаланиб, кўпириб оқарди. Майманага келган сел адирлардан қуйилиб шу сойга тушаётган эди. Хотинлар қий-чув кўтаришди. Соининг нариги бетидан энага кампир ташвишли қўл силтади. Хотинлар чувиллашиб сой ёқасига келишди. Утишнинг иложи йўқ. Қутурган сув яккачўпни чил-чил қилиб, оқизиб кетган. Нима қилиш керак? Булут шу тарафга ёпирилиб келяпти. Салдан кейин тутзор устига етиб келади. Болаларнинг аҳволи нима бўлади? Бу жойда бошпана бўлмаса.

Асрора, шошманглар, деди-да, орқасига қараб югуриб кетди. Бедазор орқасида дала участкасининг устахонаси бор. Унда колхознинг юк машинаси далоида турибди. Шу билан ўтмаса бошқа иложи йўқ. Шофернинг армияга кетганига олти кун бўлди. Асрора трактор ҳайдашни ўрганиб юрган пайтларида унча-мунча машина ҳайдашни ҳам машқ қилиб кўрганди. У шамолдек елиб устахона дарвозасига етиб келди. Дурадгор чол офтобга қўйган ромларни ёмғирда ивмасин, деб айвонга ташиётган эди. Асрора кира солиб унга қичқирди:

— Машинанинг калити кимда?

— Менда, нима эди?

— Беринг. Тез, тез беринг. Болалар ҳалок бўлади. Болалар селда қоляпти.

Уста шошиб ичкарига кирди-да, калит опчиқиб берди.

Асрора ўзини машинага урди. Рулга ўтириб ҳарчанд уринади, қани энди юрса. Матор ишламайди. У кабинадан чиқиб копотни кўтарди. Шофер аккумулятор ўтириб қолмасин, деб токни узиб қўйган экан. Асрора дарров улаб яна кабинага кирди. Матор унча тихирлик қилмай бир-икки уринишдаёқ гуриллаб кетди. Асрора уни дарвозадан авайлаб олиб чиқди-да, ўқдек отилиб сой тарафга кетди. Машина дўнг ерда гоҳ лапанглаб, гоҳ чанг кўтариб учиб борарди. Орқадан қараб қолган ки-

шиллар Асрора ҳайдаётганини билмай шофер ичиб олганга ўхшайди, ишқилиб, худо асрасин-да, деб қараб қолишарди.

Хотинлар сой бўйида ҳамон чирқиллаб туришарди. Кампир қўлларини силкитиб нималардир деб қичқирарди. Осмондан ёмғир челақлаб қуйгандек ёғарди. Асрора машинани қирғоққа келтириб тўхтатди. Кабина эшигидан бошини чиқариб сувга қаради. Адолат эшикка осилди.

— Сувга тушма, опа. Ёмон оқяпти, қутириб оқяпти.

Асроранинг қулоғига унинг гапи кирмасди. У қайси тарафдан кечиш мумкинлигини қидирарди. У Адолатнинг кўкрагидан итариб юборди. Адолат орқаси билан ерга ўтириб қолди. Асрора моторга ўт бериб, машинани тикка сойга солди. Хотинлар бирон даҳшат бўлишини кутгандек чурқ этмай сувда филдираги ботиб бораётган машинага қараб туришарди.

Машина филдираги орқасига сув пуркаб секин-секин кузовигача ботди. Сув кабинага чиқди. У худди баҳайбат балиқдек сувни икки томонга ёриб шитоб билан илгарига сузиб боряпти. Ана, ўртасига келди...

Машина бир лапанглади-да, яна илгарилади. Сув бирдан кабина томини кўмиб юборди. Сал ўтмай кузовнинг тўнкариллаётганини кўриб қолишди.

Ана шундан кейин нима бўлганини билолмай қолишди. Машина ҳам, Асрора ҳам сувда йўқ бўлиб кетган эди.

Хотинлар бирдан қий-чув кўтаришди. Машина тўнкарилган жой шундай билиниб турипти. Сув ўша ердан сапчиб ўтяпти. Бир маҳал қарасак, Асрора нариги қирғоққа қараб сузиб кетяпти. Сув дам оқизиб кетади, дам четга отади. Йўқ, нариги ёққа чиқиб олди. Гандирақлаб бориб болаларни кўтариб ўзимиз каллаклаб олган тут тепасига чиқазиб қўяверди. Бола бечоралар каллакларни кучоқлаб бизга қараб бақиривади. Асрора опам қолган икки боланинг биттасини опичлаб, биттасини кўтариб тутга ёпишиб тураверди. Сув оёқлари орасидан оқиб ўтяпти. Сел қутургандан қутуради, болалар бақиривади. Бу ёқда қолган хотинлар дамларини ичларига ютиб, чурқ этмай туришипти. Хайрият, воқеадан фермадагилар хабар топишган экан, қир тарафдан айлашиб тўрт отлик етиб келди. Отлиқлар эгар олдига,

орқасига бола миндириб, бирини опичлаб, бирини кўлида кўтариб олиб кетишди.

Низомжон Адолатнинг гапларини ҳаяжон билан эшитиб борарди.

— Асрора опам қаттиқ шамоллаган экан. Иситмаси тушмаяпти. Кечаси ёнида эдим, жуда кўп алаҳлади.

Икқовлари касалхонага етиб келишди. Низомжонни навбатчи хотин ичкарига киритмади. Адолат халат кия туриб:

— Сен ташқарида, дераза тагида тур,— деб тайинлади.

Низомжон Асроранинг шаддодлигини, ҳеч нарсадан тап тортмаслигини биларди-ю; аммо мана шундай қаҳрамонлик қила олади, деб сира ўйламаган эди. У бу қаҳрамон қизнинг жасурлигига қойил қолиб, у ёқ-бу ёққа қараб тураркан, бирдан, ёнғоқ тагида ўтирган опасига кўзи тушиб қолди. Бормоқчи бўлиб турган эди, тўхтади. Опаси олдига бир челақ қаттиқ, сабатда болринг қўйиб сотаётган эди. Низомжон қип-қизариб кетди. Унинг олдига боришдан хижолат тортди. Беихтиёр у опаси билан Асрорани солиштира бошлади.

Асрора билан уни сира тенглаштиролмади. Опасининг пасткашлиги шу топда жуда аниқ билиниб кетди.

Дераза пардаси кўтарилиб Адолатнинг боши кўринди.

— Ухлаяпти,— деб шивирлади у.— Бугун жавоб беришаркан. Иситмаси тушипти. Сен кетавер, кечқурун правлениега келсанг, учрашамиз.

Низомжон опасига кўринмай ёнғоқ орқасидан айланиб ўтиб кетди. У қаёққа боришни билмасди. Ўйлаб-нетиб ўтирмай қишлоқ тарафга қараб юра бошлади.

Туғилиб ўсган қишлоғининг ҳар бир қаричи таниш, қадрдон кўчаларидан ўтиб гузарга келди. Самоварда унчалик одам кўп эмасди. У чой чақириб тол тағилдаги палос солинмаган сўрига омонатгина ўтирди. Чойхўрлар Асрора туғрисида гаплашиб ўтиришарди.

— Барака топкур, азамат қиз экан. Агар шу бўлмаганда аллақанча бола нобуд бўлиб кетарди-я!

— Раҳматли дадаси, ўғлим йўқ, деб ўксинарди. Тирик бўлганда ўнта ўғилнинг ўрнини босадиган қизи борлигини кўрарди. -

Низомжон уларнинг галларига жимгина қулоқ солиб ўтираверди.

— Бугун областдан улуғлар келишармиши?

— Ҳа. Маскопдан пиллачиларимизга раҳматнома келган. Шунинг билан облвоенкомнинг ўзи топширармиш.

— Роса қийқириқ бўларкан-да, а?! Илгари шунақа яхши хабар бўлганда артистлар келиб ўйин кўрсатишарди.

— Ишқилиб, қизларимиз барака топишсин. Шулар обрў олиб туришипти. Азаматларимизнинг йўқлигини билдирмай туришипти.

Низомжон чойни қайноқ-қайноқ ҳўллаб ўрнидан турди. Кечқурун йнғини бўлгунча далаларни айланиб келмоқчи бўлди. У энди ўрикзор томонга бурилган ҳам эдики, олдидан эшагига хала чўп нуқиб даласи чиқиб қолди.

Оқсоқол бир муддат кўзларини пирпиратиб турди-да, хала чўпни белбоғига суқиб, қошларини чимирди.

— Аҳмоқ!

Низомжон бошини эгиб тураверди.

— Юр!— деб буюрди оқсоқол.

Низомжон жойидан қимирламади.

— Юр, деяпман сенга!

Низомжон бошини кўтариб унинг бетига қаради. Чол ёмон ўқрайиб турарди.

— Қаёққа бораман?

— Уйга!

— Йўқ, бормайман!

Оқсоқол эшакдан тушиб ёнига келди-да, тирсагидан силтаб олдинга итариб юборди.

— Ҳозир уйга борасан. Қаёққа гумдон бўлсанг ҳам орани очиқ қилиб кетасан. Сен мендан осонликча қутулмайсан.

Низомжон унинг олдига тушиб жадал юриб кетди. Чол яна эшакка минди. То уйга келгунларича на у, на бу гапирди. Оқсоқол эшикка урилган кишан қулфни иштонбоғига бойланган калит билан очди. Ҳовлига киришди.

— Қаёқларда санқиб юрибсан?— чол унга ўдағайлади.

— Қаёқдалигимни бориб кўриб келибсиз-ку.

— Энди кетиб бўлсан.

— Кетаман!

— Йўқ, кетолмайсан!

— Мени оқ қилгансиз. Оқпадар бола бу уйда туришга ҳақсиз.

— Оқ қилган бўлсам жаҳл устида айтганман.

Низомжон қатъий жавоб қилди.

— Онамни сил қилиб ўлдирдингиз. Бу зиндон уйда қололмайман.

Оқсоқол ўдағайлаб келиб унинг юзига бир шапалоқ туширди.

— Онангни мен ўлдирибманми, ярамас! У ўз ажали билан ўлди.

— Сиз Дилдорни бахтсиз қилдингиз, мени дарбадарликка мажбур қилдингиз. Онамни ўлдирдингиз. Урушда қон тўккан акамнинг хотирасини оёқ ости қилдингиз. Сизга яна нима керак?

Оқсоқол тиззасидан дармон кетиб супа четига ўтириб қолди. Унинг оёқлари титраётганини Низомжон кўриб турарди. У отасига кимлигини кўз олдига келтириб қўйган эди. Оқсоқол шунча ёшга кириб ҳали ҳеч кимдан бунақа таъна эшитмаган эди. Бу гапларни ўз боласи айтяпти. Кўзини бақрайтириб туриб айтяпти. Бу қандоқ замон бўлди.

Чол ўриндан туриб омборхонанинг эшигини очди. Анча вақтгача нималарнидир тарақлатиб сўкинди. Кейин худди жиннига ўхшаб югуриб чиқди-да, Низомжоннинг қўлидан судраб олиб кирди.

Титраб турган қўллари билан гугурт чақиб чироқ ёқди. Қоронғи ҳужра ёришгандек бўлди. Низомжон турган жойида донг қотиб қолган эди. Чол ҳали у нарсани, ҳали бу нарсани у ёқдан-бу ёққа отарди.

— Ким учун, ким учун йиғдим бу нарсаларни...

Ҳужра ичи анвойи нарсаларга тўлиб кетган. Туя сандиқ ичи атлас, шоҳиларга, тўп-тўп бахмалларга тўла эди. Токчада беш юз қутидан ортиқ гугурт сочилиб ергача тўкилиб ётарди. Чол чамадонга ўхшаш қутини олиб унга ҳам шошиб калит солди-да, очиб бир дам қараб тургач, Низомжоннинг оёғи тагига ирғитди. Тилла билагузуклар, марваридлар, қўша-қўша соатлар ерга сочилиб кетди. Чол телбаланиб қўлига тушган нарсаларни унга ирғитаверди. Буида кумуш шамдондан тортиб, жуфт-жуфт қилиб боғлаб қўйилган қоракўл теригача, яшик-яшик кир совундан тортиб, юзта-юзта қилиб бўйланган таг чармгача бор эди.

— Мана, мана! Буларни ким учун йиғдим? Ким учун йиғдим?

Оқсоқолнинг жазаваси тутиб клеёнка дастурхонга тугилган бир нимани олиб чўнқайиб ўтириб ечди-да, ичидан юз сўмликларни олиб бошидан ошириб соча-верди.

— Ким учун! Кимга деб йиғдим, буларни? Кўр бўл-гур, басир бўлгур. Худоё худовандо икки кўзинг ситилиб оқсин сени.

Уруш одамларнинг тинкасини қуритган. Ким рўзго-рида нима бўлса опчиқиб эри, ўгли фронтдан келгунча бола-чақасини омон сақлаш пайида сотарди. Улар уруш тугаса бу нарсаларнинг ўрни тўлиб кетади, деб ишонарди. Асрорага ўхшаганлар энг яхши кўрган буюмларини сотмади ҳам, қизлар билан бир бўлиб давлатга топширди. Ҳеч бўлмаса душмандан тўрт энлик сримизни қайтариб олишга мадор бўлади, деб топширди. Одамлар шундай қилиб турган пайтда оқсоқол мулк йиғди. Уларнинг муҳтожлигидан фойдаланди. Мана, қозиққа илиғлиқ турган пўстинни Қарижмоннинг дадаси қиш кунлари кийиб юрарди. Демак, оқсоқол арзимаган пул билан унинг эгидан ечиб олибди. Уруш бошланган кун оқсоқол магазинда нима бўлса ташиб келаверган эди. Уша гугуртлар ҳали ҳам турибди. Туз-нинг ўзидан неча пачкаси бор бу хужрада. Ун беш қопга яқин унни тахлаб қўйибди. Шу аҳволда оч қолдим, деб Найманда тўполон қилиб келди. Опамдан очдан ўляпман, ёрдам берсин, деб яланғоч танамга кўйлак олиш учун йиққан охирги пулимни ҳам олдириб кетди. Мана пул! Ҳамма пул унда!

Чол ҳамон телба товуши билан бақирарди.

— Буларни кимга атаб йиғдим? Сендан сўраяпман, оқпадар?!

— Билмадим,— деди елкасини қисиб Низомжон.

— Билмайсанми? Билмайсанми? Ҳозир ҳаммасига ўт қўйиб кулини совураман.

— Ихтиёр сизда! Майли, ёндириг! Куйиб кетгани маъқул.

— Биласанми, бу нарсаларни қандай қилиб йиққан-нимни?

— Биладан,— деди Низомжон совуққонлик билан.

— Билмайсан. Билмайсан! Ҳожатхоналар олдида кесак ушатиб ўтириб, бировларнинг қўлига сув қуйиб

топганман. Сен ярамас, одамга ўхшаб яшагин, деб ўзим қаттиқ нон еб, совуқ сув ичиб тўплаганман. Кечалари ухламаганман.

Низомжоннинг калласи ғувиллаб, қўллари муштга айланди.

— Онамнинг ризқидан юлиб қолиб орттирган нонингиз менга керакмас. Онамга ямоқ бўз кийдириб орттирган атласингиз менга керакмас. Мен бу молларингизга тупураман! Керак бўлса, ишлаб ўзим топаман. Сизга ўхшаб ҳаромлан эмас, пешона терим билан топаман.

Оқсоқол пўстакка ўтириб қолди. Боши қуйн эгилди. Низомжон титраб-қақшаб унга қараб турарди.

Отаси энди қариб кучдан қолган эди. Қўл томирлари кўкариб териси туртиб чиқиб қопти. Эски маҳси кўнжидан иркит пайтава осилиб ётибди. Низомжон унга қараб туриб алам билан ўйларди.

Қани эди, бошқа оталардек бўлса, бошимга кўтармасмидим. Қариганда иззатда яшамасмиди. Шу аҳволда ҳам у менинг ташвишимни қилаётгани йўқ. Топган хазинаси ҳар қаерларда қолиб кетмасин, деб безовта бўляпти.

Низомжон шарт бурилди-ю, эшикка отилди.

Оқсоқол орқасидан қарғаб қолди:

— Жувонмарг бўли У дунё, бу дунё косанг оқармасин!

Низомжон онаси жон берган уйга маъюс қараб турди. Юраги эзилиб секин-секин юриб кўча тарафга чиқа бошлади.

Бу уйга қайтиб келиш энди йўқ. Киндик қони тўкилган уй, она излари тушган ҳовли, она кўз ёшларини шимган тупроқ хайр. Боланг энди бу даргоҳга келмас бўлиб кетяпти. Болалик қилиб бирон озор етказган бўлса ўзинг кечир! Онасан, оналар боласини ҳамма вақт кечирган. Сен ҳам кечир, болангни!

Низомжон кўзида ёш билан остонадан ҳатлади.

Ботаётган офтоб дарахт баргларини чўғдек чақнатарди. Низомжон зах, куюдори ҳидига тўлган ҳужрадан чиқиб кўксини тўлдириб нафас олди.

Клуб тарафдан одамларнинг говур-ғувури эшитиларди. Низомжон ўша томонга қараб дадил юриб кетди...

У Найманга келиши билан кўнгилсиз воқеанинг устидан чиқди.

сезмади. Фақат чаён чаққан жойнинг ўзи ҳар замон жиз этиб қўярди, холос.

Тўқай чивинлари жон олиб қолганди. Кеч бўлди, қулоқ тагида гинғиллаб учарди-да, пайт пойлаб туриб ё бурунни, ё кулоқни қақиб қочади. Чаққани учиб кетиб бўлгандан кейин билинади. Чаққан жойи бир соатгача ачишиб туради. Қиздирилган ёғ сачрагандек бўлиб шишиб чиқади. Пашшахонасиз ётиб бўлмайдиган пайтлар бошланиб кетди. Тўланбой атайин кечалари тезак тутатарди. Чивин тезак тутунидан қочаркан. Шундоқ очиқ ҳавода одамлар тутун ҳидлаб ухлайдиган бўлишди.

Шундай тутун бурқсиб турган кечда Низомжон чодирга келса Икромжон гилзага питра жойлаб ўтирганини кўрди.

— Ов қилмоқчимисиз, амаки?— деди ҳайрон бўлиб Низомжон.

Икромжон унинг бу сўроғига жавоб бермади. Гапни чалғитди.

— Болам, Мудофаа Комитетидан олган ёрлиқни кўрсатмадинг ҳам. Қани кўрсат.

Низомжон чодир четидаги Жаннат холадан қолган қутини очиб, газетага ўралган ёрлиқни олди. Икромжон ёрлиққа тикилиб туриб қолди.

— Баракалла, ўғлим. Баракалла,— деди Икромжон ёрлиқни эҳтиёт қилиб унга қайтариб бераркан.

Низомжон ҳам ўтириб гилзаларга милтиқ дори жойлай бошлади.

Икромжон илгаригича биров билан ортиқча гаплашмасди. Чодир олдида ҳам хаёл сўриб ўтирмасди. У ҳам чивиндан қочиб чодир ичига кириб кетган эди.

— Болам, қишлоғингга бориб келдингму ҳеч нимэ демадинг. Хўш, қалай бўлди? Уйингга кирдингми? Дадангни кўрдингми? Уни тинчйтиб қўйдингми?

Қачон бўлса ҳам Икромжон амаки шу гапни сўраб қолади, деб кутиб юрган эди. У қишлоғидаги гапларнинг ҳаммасини бирма-бир гапириб берди. Икромжон Асрора воқеасини эшитганда кўзларини пирпиратиб қўйди.

— Шунақа экан, болам. Бу уруш ҳаммани нотинч қиляпти. Даданг билан қаттиқ айтишиб қопсан-да.

— Шундай қилмасам бўлмасди. Жуда ҳаддидан ошиб кетганди.

— Яна ўзинг биласан, ўғлим. Жигарчилик, бир кун келиб афсус қилиб юрмасанг бўлгани. Ёшсан, боласан, билмайсан. Отага фарзанд доғи қанақа бўлишини билмайсан. Бу гапларни ота бўлганигда биласан! Майли, бас, ётайлик энди.

Низомжон ўрнига чўзилар экан, Икромжоннинг гапларини яна бир марта танасига ўйлаб кўрди.

— Пушаймон бўлармиканман?

У ўздан ўзи жавоб кутиб индамай анча ётди. Юрагида пушаймон ўрин тополмаганидан кейингина хотиржам кўзини юмди.

VIII

Икромжон эрталаб милтиқни елкасига ташлаб чодирдан чиқиб кетаётганда Тўланбой тол тагида хотини билан қандайдир сирли бир гапни шивирлашиб турганини кўриб қолди. Тўланбой унинг ёғоч оёғини киймай қўлтиқтаёқда кетаётганини кўриб ҳайрон қолди.

— Ҳа, ака ов қилмоқчимисан? Тўқайга кирсанг қўлтиқтаёқ билан қийналиб қолмасмикансан?

— Тиззамни қавартирворипти. Сал дам берай, юришга қийналяпман.

Тўланбой уни тўхтатди.

— Жиндек маслаҳатли гапимиз бор эди. Чодирга бирпас кирсанг бўларди.

Икромжон қанақа маслаҳатли гап экан, деб унинг орқасидан кирди. Шолча устига кўрпача солиниб патнисдаги нон, қант, туршак устига сочиқ ёпиб қўйилган эди. Икромжон уни кўриб улар анчадан бери кутиб ўтирган экан, деб ўйлади. Тўланбой хотини олиб кирган тунука чойнакни ёнига қўйиб тўнанинг барига ўради. Хотини ҳам бир четга ўтирди.

Тўланбой гапни нимадан бошлашини билмай мўйловининг бир учини сўриб ўйланиб турарди. Охири у Икромжоннинг кўзига ботинмайроқ қаради.

— Энди, дўстим, дунёнинг ишлари шунақа экан. Қиз бола бўйига етганда тенги билан топиштириб қўйиш бизга ўхшаган катталарнинг иши. Зебихонга ота ўрнида бўлиб қолдим. Қарзимни узай дегандим. Опаси ҳам рози.

Тўланбой гапнинг бу ёғини айтолмай чайналди. Икромжон йўталиб чодирнинг очиқ пардасидан чўлга қараб олди. Тўланбой сал дадилланиб гапини давом эттирди.

— Хафа бўлмайсан-да, дўстим, Зебихонни Турсунбойга қиламиз деган умидимиз бор эди.

Икромжон сесканиб кетди. У Турсунбой билан Зебихон ўртасидаги гапларни биларди. Унинг ҳам кўнгилда катта ниятлари бор эди. Тўй қилсам, қишлоққа ош берсам, юртдан қарзимни узсам, деган ўйларни бор эди унинг. Бўлмади. Ниятига етмади.

Тўланбойнинг хотини «пешона экан, тақдир экан, буюрмади», деб қўйди.

— Шу, сенинг розилигингни олмоқчи эдик.

Икромжон дарров жавоб қилмади. Узоқ ўйлади. Кейин бошини кўтариб сўради.

— Куёв бўлмиш ўз қишлоғимизданми?

— Ўз ҳамқишлоғимиз десак ҳам бўлаверади. У ҳам ўз болангдек гап. Зебихон Низомжоннингни кўнгиллапти. Ешларнинг ишига биз нима ҳам дердик. Қишлоқ жой, мунақа қилиб юраверишса гап-сўз кўпайиб қолмасикин деб кўрқяпмиз. Розилик берсанг шу ишнинг шундоқ бўлганини ҳамқишлоқларга билдириб қўйсак-да, пишиқчиликка бориб тўй бўлмаса ҳам тўйчиқ қилиб тинчитиб қўйсак.

— Низомжон дуруст бола чиқди. Аввалига қандоқ бўларкин, деб чўлга юрагим бетламайроқ олиб келган эдим. Хайрият, юзимни ерга қаратмади. Бунақа болалар ўз йўлини ўзи топиб юради. Мана, қишлоғига бориб катта обрў билан қайтиб келди. Ерлиқ олганини эшитгандирсизлар. Аммо унинг бу томонларга қандоқ келиб қолганидан хабарингиз борми?

Тўланбой бош ирғаб, хабаримиз бор, ҳаммасини Зеби айтиб берган, деди.

— Ҳаммасини билмасанглар керак. Кечаги Чорте-ракка боришида отаси билан орани очиқ қилиб келипти. Шу иш хунукроқ чиқипти-да. Болалик қилиб қизишиб кетмаганмикин? Ҳар нима қилса ҳам ота, ахир. Ундан кечиб бўладими?

Тўланбой ўйланиб қолди. Икромжон яна гапирди.

— Энди бу масалада ҳам чуқурроқ ўйлаб кўриш керакдир. Қим билади. Балки отаси шундай қилишга арзийдиган одамдир. Уни Низомжоннинг ўзи билади.

Агар иккови тил топишиб қолган бўлса, мен нима дейман? Майли, Низомжон ёмон йигит эмас. Куймай-сизлар. Жўяли бола. Аммо онаси қандоқ туққан бўлса шундай шир яланғоч. Дадасининг топган-тутганини ташлаб келипти. Бу иши ҳам дуруст. Пешона тери билан топганга нима етсин. Узларинг ўраб-чирмаб оласизлар.

Икромжон шундай деди-ю, иззат қилиб чақирганларига раҳмат айтиб, ўрнидан турди.

Ҳаво очиқ эди. Офтоб чарақлаб турипти. Тумшуғига илон тишлаб олган лайлак қўнишга жой излаб кўм-кўк осмонда айланиб юрибди. Иккита тўрғай қонотини пирпиратиб тинимсиз сайрайди. Икромжон чўлда шунча юриб тўрғайнинг учиб юриб сайрашини кўрмаган экан. Балки кўрган бўлса ҳам бунга эътибор бермагандир. Иккала тўрғай тахминан бир-биридан эллик метрча нарида учиб сайрашяпти. Сайрашади-ю, бир-бирига яқин келишолмайди.

Икромжон негандир Низомжон билан Зебихонни шуларга қиёс қилди. Бир-бирига яқин келолмай юрган экан. Бунга мenden андиша қилишган. Зебихонни Турсунбойга бўлишиб қўйган эдик. Кўнглимга келади, деб ўйлашгандир. Қандоқ қилай? Қандоқ қилай? Туй қилиш буюрмаган экан? Менда на хотин бор, на бола бор. Ўйланиб ўттиз йил бирга яшадим, яшамагандекман. Йигирма бир йил болам бор деб қувондим. Қувонмагандекман! Қувонч қаёқда, азобда қолиб кетдим. Бу ёруғ дунёда нима қилиб шўппайиб юрибман? Кимга керагим бор? Ярим жон бўлиб судралиб юришдан нима фойда бор?

Икромжон калласига келган бу совуқ ўйдан сесканиб кетди. Шабадада кўл мавжидек силкиниб турган шоликорликка қараб юрди.

— Йўқ, ҳали билагимда куч бор. Юрагимда ўт сўнганни йўқ. Бу аламларни, бу хўрликларни оёқ остига олиб топтамагунимча яшашим шарт. Яшайман! Бошимга туғамас савдолар солган уруш олови ўчганини ўз кўзим билан кўришим шарт. Шу ерда туриб немисга ўқ отман. Уқим қолмаса қўлтиқтаёғим билан бошини янчаман. Улиш йўқ, Улиш номардлик. Номард бўлиб ўлишни истамайман, истамайман!

Икромжон ўзидан-ўзи гапириб борарди. Қамиш орасидан чиққан юк машинаси оз бўлмаса уни уриб юборарди. Шофёр қаттиқ сигнал бериб тўхтади.

— Сизга нима бўлди, амаки? Сигнал берсам эшитмайсиз?

Икромжон йўл четига чиқди. Шофёр ёнидан қогоз олиб унга узатди.

Хат. Унда Тоға Наймандаги жамки одамларни Зирилламага етказиб келишни буюрган эди.

— Соат учда Азизхон келади. Катта митинг бўлармиш. Ҳамма келсин, деб тайинлади. Одамларни тўплаб беринг, ҳозир олиб кетаман.

Икромжон орқасига қайтди. Тол шохига илинган кетмонни тош билан даранглатиб ураверди. Бу бемаҳал чалинган занг товушидан узоқ-яқиндагилар тол тагига йиғилиб келаверишди. Икромжон Тоға тайинлаган гапни айтиб йўлга чиқиш кераклигини айтди. Аммо ўзи сўрида ягона тиззасини қучоқлаганича машинага чиқаётганларга қараб ўтираверди. Низомжон ҳам кетмонини чодир олдига ташлаб челакнинг четидан сув қуйиб қўл ювишга қийналаётган Зебихонга кружкада қуйиб бера бошлади. Икромжон уларга ҳам ҳасад, ҳам меҳр билан боқарди.

Зебихон ўз чодирига кириб ранги кўтарилиб, гуллари билинмай кетган сатин кўйлагини кийиб чиқди-да, машина филдирагига оёқ қўйди. Низомжон илдам келиб унинг тирсагидан кўтариб юборди. Унинг ўзи ҳам чиқаётган эди, бирдан яна пастга тушди. У ёқ-бу ёққа қаради. Икромжонга кўзи тушиб қолиб олдига келди.

— Қани, юрмайсизми? Нима қилиб ўтирибсиз?

— Сен боравер, болам, боравер! Мен кейинчалик борарман.

— Сиз бормасангиз мен ҳам бормаيمان, амаки!

Икромжон унга меҳр билан қаради.

— Боравер. Кўпчилик билан сал кўнглингни ёзиб келасан.

— Кўнглим шундоқ ҳам ёруғ. Юринг, юринг.

Икромжон қатъий бош чайқади. Ҳатто асабдан унинг лаблари уча бошлади. Низомжон унинг жаҳли чиқаётганидан ҳайрон бўлиб бошқа қистамади. Аммо уни шу аҳволда ташлаб кетгиси келмай машина билан унинг оралигида туриб қолди. Ҳамма машинага чиқиб бўлган. Фақат уларнинг иккови қолишган эди. Тўланбой қўл силтади.

— Қани, чиқмайсизларми?

Икромжон Низомжоннинг ҳали ҳам турганини кў-

риб жаҳли чиқиб кетди. Тиззасини қучоғидан қўйиб юбориб унга ўшқирди.

— Қанақа боласан? Мени тинч қўясанми, йўқми? Бор, деяпман. Бор, кўзимга кўринма!

Низомжон баттар саросимага тушди. У Икромжонни сира бу аҳволда кўрмаган эди. У беихтиёр кузовга чиқди. Тўланбой Икромжоннинг аҳволини кўриб турганидан у ҳам қистамади-да, кетдик, деб кабина томини муштлади. Мотор гуриллаб олдинга силкинди. Низомжон машина то қамишлар орасига киргунча сўрида телбага ўхшаб ўтирган Икромжондан кўзини узмади.

— Нима бўлди, унга? Ким хафа қилди экан?

Низомжон унинг қишлоққа тушолмаслик сирини билмасди. Икромжон Азизхоннинг кўзига қарашдан қўрқарди. Бирдан у Турсунбойни сўраб қолса, нима дейди? Ахир улар тепкилашиб катта бўлишган. Албатта сўрайди.

Икромжон эрта баҳор Найманга кўчиб чиқаётганларида Азизхонга колхоз номидан ёзилган хатга эл қатори қўл қўйди. Ушанда одамларнинг икки кўзи унга қадалганини ҳали унутолмасди.

Бугун у ҳам қишлоққа борганда, Азизхон билан кўришаётганида яна шундай бўлади. Ҳамма унга тикилади. Хоиннинг дадаси қаҳрамон билан кўришаётганида қўллари титрармикин, кўзини ундан яширмасмикин, деб қараб турадиганлар топилиб қолар.

Икромжонни номус ўти куйдирарди.

Ҳалигина одамларнинг шовқинига тўлган чўл бир зумда ҳувиллаб қолди. Қамишлар шовиллаган, шамол сувиллаган Найманда Икромжоннинг бир ўзи қолганди. Икромжон неча кундан бери ёлғизликни қўмсарди. Атайни қилгандек уни ҳеч ёлғиз қолдиришмасди. Ким билади, балки атайни қилишар?

У ёлғизликни қанчалик хоҳламасин, барибир ундан қўрқарди. Бахтли одам, юраги шодликка тўлиб кетган одам ёлғиз қолса роҳат қилади. Бутун шодлигини, бахтини ёнига чорлайди. Икромжон ёлғизликда нима қилади?

Ҳозир ҳувиллаб турган чўл уни ютаман деяётганга ўхшарди. Ҳатто у, нега улар билан бирга кетмадим, деб дилидан ўтказди ҳам.

Урнидан турди. Милтигини елкасига олиб бир дам нима қилишини билмай турди-да, қўлтиқтаёққа тиралиб тўқай тарафга кета бошлади.

У биронта бўрими, тўғизини отса аламиндан чиқар-
миди. У бошида ҳеч қандай ўй, ҳеч қандай ниятсиз тў-
қай ичига кириб борарди.

IX

Икромжон шовиллаб турган кимсасиз тўқай ичида
анча узоқлаб кетган эди. Аксига олиб уна бўри, на қуён,
на ўрдак уролди. То у қўлтиқтаёққа суяниб мўлжалга
олгунча ўрдак учиб кетар, қуён инига етиб бўларди. Тў-
қай яланглигида ўзини офтобга солиб ётган баҳайбат
эчкемар унинг қорасини кўрибоқ думи билан қамиш-
ларини шитирлатиб чайқатиб, бирпасда ғойиб бўлди.

Икромжон юра-юра чарчади. Милтиқини ерга қўйиб
чалқанча ётиб олди. Беғубор кўм-кўк осмонга тикилган-
нича қимирламай ётаверди. Қаттиқ чарчаганидан кўзи
илинган экан, нимадир шитирлаб уйғотиб юборди. Ик-
ромжон бирон ҳайвон бўлмасин, деб сапчинб ўрнидан
турди. У ёқ-бу ёққа аланглади.

Ундан ўн беш қадамлар нарида, қамишлар орасида
бир одам осмонда пилдираб учиб кетаётган ўрдақларга
қараб турарди. Нотаниш киши унга орқасини ўгириб
турганидан башарасини Икромжон кўролмади. Қўлтиқ-
таёғига осилиб ўрнидан турди. Нотаниш кишидан кўзи-
ни узмай энгашиб милтиқини олаётган эди, у чап то-
монга юра бошлади. Икромжон бепхтиёр унга эргаша
бошлади. Оёқ тагида қуруқ қамиш шитирлади. Нота-
ниш ўгирилиб орқасига қаради. Қаради-ю, қўрқувдан
кўзлари дум-думалоқ бўлиб кетди. Икромжон уни тани
мади.

Сочлари ўсиб елкасига тушган, кийимларининг жул-
дири чиққан, юзлари чивни чаққандан яра бўлиб кет-
ган бу одам Турсунбой эди. У озиб, қорайиб, дармон-
сизликдан аранг судралгандек юрарди.

Одам қиёфаси йиллар ўтиши билан, шароит таъсири
билан ўзгариб кетиши мумкин. Фақат одамнинг кўзи
ўзгармайди.

Икромжон унинг Турсунбойлигини кўзидан таниб
қолди. Қичқириб юборди.

— Турсун!

Турсунбой қимирламади. Икромжон таёқ билан сак-
раб-сакраб олдига келаётган эди, Турсунбой яна нари

кетди. Унинг бу ҳаракатлари худди аллақандай ёввойи дайвокларни эслатарди.

Чинакамига у ваҳшийлашиб қолган эди. Яқин олти ой биров билан гаплашмай, одамсифат ётиб-турмай, иссиқ татимай шу аҳволга тушган эди.

— Турсун, Турсунбой, болам!— деди жон ҳолатда Икромжон.

Турсунбой бу гал жойидан қимирламай туриб қолди. Икромжон бора солиб унинг бўйнига осилди. Қўлтиқтаёғи ерга тушди. Бир оёқлаб туриб унинг елкаларини силар, пешоналаридан ўпарди.

Бирдан димоғига қўланса ҳид урилиб Турсунбойни бағридан қўйиб юборди-да, якка оёқлаб туриб қолди. Мувозанатини сақлаёлмай орқасига чалқанча ағдарилиб тушди. Боласи уни тургазиб қўймади. Ўзи бир қўлига тиралиб яна ўрнидан турди. Ўғлининг юзига қаради.

Турсунбойнинг юзига кўпдан сув тегмаган. Бутун вужудидан ачимсиқ тер ҳиди бурқсиб турарди.

Икромжон бу ногўҳон учрашувдан тамомила эсанкираб қолган эди. Нима қилишини, ўғлига нима дейишини билмасди. У шу бир оёқлаб турганча жуда оз фурсат ичида кўп нарсаларни ўйлади. Кўп нарсаларни хотирига келтирди.

Хотинининг тўқайга илдиз теришга бориши, шу бир неча минут ичида аён бўлди.

Икромжон бутун борлигини, бугунини, эртасини бағишлаган ёлғиз фарзандига қараб бирдан жирканди. Кошлари чимирилиб, пешоналари тиришди.

Унинг олдида ўз боласи эмас, бир йиртқич тургандек бўлди.

— Утир!— деб буюрди Икромжон.

Турсунбой итоаткорлик билан ерга чўккалади.

— Тўқайга қачон келдинг?

Турсунбойнинг тили гапга келмади. У гўё гаплашиш қобилиятини йўқотгандек жавобга сўз ахтараётганга ўхшарди. Охири у қийнала-қийнала жавоб берди:

— Тўрт ой бўлди.

Турсунбой бошини эгиб ердан чўп олиб тишлаб ўтираверди.

— Онанг ўлди,— деди Икромжон.

— Биламан. Кўмишга олиб кетаётганингларда кўриб турган эдим.

Икромжон ўзини йўқотиб қўйди. Қаршисида ўтирган боласини ягона оёғи билан тепиб юборди. Турсунбой орқасига ағдарилиб тушди. У то ўрнидан тургунича Икромжон эмаклаб бориб бошига, юзига ураверди. Бола отасига мушт кўтаролмади. Унинг бундай қилишига дармони йўқ. Очлик ўз кучини кўрсатиб, уни ҳолдан тойдирган. Икромжон ҳамон унинг дуч келган жойига мушт соларди. У муштларди-ю, аллақандай хушук овоз билан бақирарди.

— Онанг қандоқ хотин эди! Қандоқ хотин эди! Номард! Она қабрга қўйилаётганла кўриб туриб ёнига боролмаган оқпадар! Ўз қўли билан тупроққа қўйишдан қочган ярамас! Онанг қандоқ хотин эди-я! Сен жувонмаргга қандоқ меҳр қўйган эди-я! Сен уни ўлдирдинг! Ўзинг ўлдириб, яна ўзинг уни тупроққа қўйганларини томоша қилдингми? Ифлос!

Икромжон мушт уриб чарчади. Сўкиб овози бўғилди.

У Турсунбойнинг бўғзини қўлдан бўшатиб башарасига қараб тупурди.

— Мана сенга!

У бунга ҳам қаноат қилмай қўлтиқтаёғини олиб унинг елкасига икки марта зарб билан урди. Турсунбой аламдан ингради. Орқаси билан судралиб нари кетди.

— Ет-бегоналар тобутни елкага олиб кетаётганларини кўриб чидаб турдингми? Йўлингга термилиб кўр бўлган онага шуми мукофот? Бутун умрини, жонини, роҳатини бағишлаган онага шуми мукофот? Алифдек қоматини сен букдинг, юзларига ажинларни сен солдинг, кўзларидан нурни сен ўғирладинг, шу ёруғ дунёни қоронғи зиндон қилдинг! Сен жувонмаргдан қандоқ умидлари бор эди онангнинг. Сенинг ўрнингга ит боқсак бўлмасмиди. Елкамда кўтариб катта қилганман. Шу елкаларимда катта қилганман. Оғиримни енгил қиларсан, деб ўйлаган эдим. Мушкулимни осон қиларсан, деб ўйлаган эдим. Оқ сут берган онангни гўрга қўйишга ярамадинг. Онага вафо қилмаган бола, кимга вафо қилади. Юрт ишига ярамаган бола, қай ишга ярайди.

Икромжон унга қараб қаҳр-ғазаб билан қичқирарди:

— Хоин! Қочоқ! Номард! Ҳезалак! Ифлос! Ит! Тур ўрнингдан!

Турсунбой ўрнидан турди. Икромжон яна қўлтиқтаёғига осилиб қаддини ростлаб олди-да, унга буюрди.

— Юрт!

Турсунбой қимирламади. Икромжонда қайдандир ҳеч тўхтатиб бўлмас куч пайдо бўлганди. Ҳозир у ҳар қандай ишни қилишга қодир. Ҳар қандай ваҳший куч билан олишишга тайёр эди.

Турсунбой безовталиқ билан тутилиб сўради.

— Қаёққа?

— Қишлоққа. Юрт олдига. Сен ярамаснинг жазоингни юрт берсин.

— Дада, дадажон!

— Дада дема. Сендек болам йўқ. Сени аллақачон ўлдига чиқазиб қўйганман. Кўзларинг ўйилсин, ўқрайган кўзларингни қузғунлар чўқисин! Юр, деяпман сенга!

Турсунбой унга ваҳима билан қараб турди-да, бирдан орқасига бурилди. Икромжон уни ушлаб қолмоқчи эди, силтаб ташлади. Икромжон ёнбоши билан йиқилди. У ўрнидан турганда Турсунбой анча нарига кетиб қолган эди. Икромжон шошиб елкасидан қўш тигни олди. Тирсагини қўлтиқтаёқ чармига тираб туриб мўлжалга олди. Уқ овози худди чўл устида аллақандай ваҳимали ҳайвон ўкиргандек бир неча дақиқа акс-садо бериб турди. Тутун тарқаганда Икромжон ўғлининг қамишларни қайириб ҳамон чопиб кетаётганини кўрди. Хайрият, тегмабди, деди. Яна миллиқни ўқлади. Бу гал болани мўлжалга олмади. Жаҳд билан дуч келган тарафга қараб тепкини босди.

Уқ товушидан чўчиган қушлар осмонни тўлдириб безовта қанот силкитишарди.

Х

Қушлар исиб кетди. Олтиариқнинг бодринги, Қуваннинг хандаклаари Найман томонларга ҳам келди.

Кундузи қум тарафдан илиқ, нафасни қайтарадиган шамол эсади. Кечқурунлари худди куз ҳавосидек муздек шамол қамишларни шовиллатиб, одамларни совқотдириб изғиб юради.

Найманликларнинг, айниқса, шу кезларда ишлари кўпайиб кетган эди. Шоликорликлар тизза бўйи келиб қолган, одамлар кечани кеча, кундузни кундуз демай ўтоқ қилишади.

Қамиш ҳали у ердан, ҳали бу ердан қайнаб чиқади,

уни илдизи билан суғуриб ташлайман десанг, ўзи билан бир бор шolini илаштириб чиқади.

Низомжон эрталаб ҳам, кечқурун ҳам шoликoрликда.

Тинмай сўв кечаверганидан яна безгак тутди. Ранги сарғайиб кечалари бадани титраб-қақшаб оғриди. Шу аҳволда ҳам сўвдан чиқмайди.

Икромжон ҳамон камгап. Одамларга аралашмай қўйган. Чодир олдида ўтириши ҳам йўқ бўлган. Шoликoрликдан келиши билан ичкарига кириб кетади-да, ягона тиззасини қучоқлаб бир нуқтага тикилганича қимирламай ўтираверади.

Низомжон шoликoрликка кираман деб шимининг почасини шимираётган эди, Тўланбойнинг ўғли келиб қолди.

— Сизни бир хотин чақиряпти.

Низомжон ҳайрон бўлди.

— Қанақа хотин?

— Чақалоқ боласи ҳам бор.

Низомжон ким бўлди у хотин, деб ҳайронликда тол тагига келса, сўрида боласини тиззасига қўйиб Дилдор ўтирибди.

Низомжоннинг юраги орқасига тортиб кетди. Об-бо, энди сен билан тураман, Чортеракка кетмайман, деса-я! Опам уни ишга солиб қишлоққа олиб кел, деб иборган бўлса-я!

Низомжон унинг олдига етиб келгунча минг хил хаёлга борди.

Дилдор болани тиззасидан олиб ерга қўйди. Бола майсалар устида эмаклаб кетди.

Иккови анча вақтгача бир-бирларининг бетларига қараёлмай жим туриб қолишди.

— Яхши юрибсанми? Рангингга нима бўлди?

Низомжонга унинг дабдурустдан айтган бу гапи малол келди. Жавоб ўрнига елкасини учуриб қўйди.

Чодир ичидан чиқиб келаётган Зебихон уларни кўриб бир дам тўхтади. Дилдорга бошдан-оёқ назар ташлаб олди-да, индамай юриб ўтиб кетди. У то янги уйлар слдига келиб бурилиб кетгунча Дилдор уни кузатиб қолди.

— Шуми?— деди Дилдор.

Низомжон бош қимирлатди.

— Қадди-қомати келишгангина экан.

Низомжон унинг нима мақсадда келганини билолмай ҳамон ҳайрон эди.

— Қишлоқда нима гаплар бор?

— Қишлоқ ўша-ўшалигича. Нимага келганимга ҳайрон бўляпсан-а. Сени хурсанд қилгани, сенга миннатдорчилик билдиргани келдим.

У шундай деди-ю, нимчасининг киссасидан уч бурчак иккита хат олди. Бирини Низомжонга узатар экан:

— Манавиниси сенга,— деди.

Низомжон хатни Каримжондан деб ўйлаган эди. Қараса акасидан. У қоронғи-зимистондан бирдан чиққандек ҳеч нарсани кўролмай қолди. Кўз олдида каттакон доира гир-гир айланаверди. Боши айланиб сўрига ўтириб қолганини ўзи ҳам сезмади.

— Нима, нима? Акамдан? Тирик эканми? Тирик эканми?..

Дилдор Аъзамжондан яқинда хат келгани, у хатда анча вақт қуршовда қолиб кетиб зўр жанглардан кейин қуршовни ёриб, ўз қўшинларимизга қўшилганини ёзиб, шу хатига тезда жавоб қайтаришларини сўраганини айтиб берди.

— Жавоб ёздик. Хатда уйда нима бўлган бўлса барини очиқ ёздим. Ҳеч нарсани яширмадим. Сенинг кетиб қолганингни ҳам, даданг билан Рисолат опанинг қилган ишларини ҳам ёздим. Кеча, мана, хатимга жавоб келди. Ичига сенга ҳам хат солиб қўйган экан. Уқи!

Низомжон шошиб хатни ўқий бошлади:

«Низомжон, ука!

Мен соғман. Аҳволларингни Дилдор ёзган хатдан билдим. Мен сени шу пайтгача эсини танимаган бола, деб юрардим. Мени кечир, ука. Кўп савдолар бошимдан ўтди. Урушдим, яраландим, яна урушдим, яна яраландим. Госпиталь койкасида шифтга қараб ётиб бутун кўрган-кечирганларимни ўйладим. Мендан койима, сенга озор берганимни ўзим билмайман. Энди кўзим очилди. Ўйлаб қарасам, тарбияга қонмаган бола эканман. Биласанми, ҳамманинг айвонига қалдирғоч уя қуриб бола очарди-ю, бизнинг айвонимиз шифтига ҳатто мўмин-лақма мусича ҳам уя қурмасди. Бу уйга дадамдан бошқа ҳеч ким сиғмайди. Сен ҳам кетибсан, Дилдор ҳам кетибди. Шундай бўлиши керак ҳам эди.

Дадам билан опам қилган юзсизликларни Дилдор хатида ёзибди. Агар сен дадам билан опанинг гапига

кирганнигда, билмадим, аҳволим нима бўларди? Агар сен ҳам мен қилган хатони такрорлаганишда бир-биримиз билан юз кўрмас бўлиб кетардик. Дилдор ҳам, болам ҳам бегона бўларди. Эси бор бола экансан. Раҳмат ука. Найманга кетиб қолган эмишсан. Майли, қайда бўлсанг омон бўл. Ўз бахтингни ўзинг топ. Ҳозир госпиталдан. Соғайиб яна жангга кираман. Бахтимга сен омон бўл, ука. Борсам бу қилган яхшиликларинг учун бошимга кўтараман...»

Низомжон хатни ўқирди-ю, кўзларидан юм-юм ёш оқарди. У хатни тиззасига қўйиб бир муддат қимирламай тўқайга тикилганича туриб қолди. Майсада эмаклар юрган бола унинг оёғига осилди. Низомжон бир сесканди. Шошиб энгашиб болани қўлига олди-да, у юзидан, бу юзидан чўпиллатиб ўпа бошлади.

— Даданг билан опанг уйга олиб кетаман, деб келишди. Бормадим.

Низомжон нима дейишини билмай унинг бетига қаради.

Дилдор ҳамон чиройли эди. Бола туғиб яна очилиб, тўлишиб кетибди. Бу гал Низомжон унинг бетига, қолатига ҳирс, ҳис билан эмас, аллақандай меҳр билан қаради. У ортиқча хотираларга берилишдан сақланиш учун Дилдорни гапга тутди.

— Тирикчилигинг, тирикчилигингиз қалай? Қийналмаяпсизми? Қийналаётган бўлсангиз айтинг.

— Қийналаётганим йўқ. Болам катта бўлиб қолди. Ишга чиқяпман. Асрора фронтга совга-салом олиб бораётган делегатлар билан кетди. Асроранинг ўрнига вақтинча звено бошлиғи қилишди. Дадам соғайиб кетдилар. Опанг билан даданг у бечоранинг ўлимини кўп кутишди. Опанг даданинг бисоти кўп, деб ўйлайди. Улар ўйлаган бойлик йўқ бизда.

Низомжон: Дилдор Асроранинг ўрнига вақтинча бўлса ҳам лойиқ топилибди, демак, дуруст ишлаётган экан-да! Дилдор бир иш қилса астойдил қилади. Акамнинг гапи тўғри. Бизнинг уйда мусича ёлчимайди-ю, Дилдор ёлчирмиди. Яна озроқ уйда турганида одамгарчиликдан чиқарди. Кетгани дуруст бўлган экан. Яна сафга, тенгдошларининг сафига кирипти. Акамнинг дарағи чиқиши ҳам унга қанот бўпти.

Шу пайт Зебихон тўр саватда ҳандалақ, бодринг олиб ўтаётган эди, Низомжон уни тўхтатди.

— Зебихон, баққа келинг, танишиб қўйинг. Дилдор билан.

Зебихон келиб қўлидагиларини сўрига қўйди-да, Дилдор билан кўришди.

Дилдор унга ажабланиб қаради-да, кулиб юборди. Унинг кулгисидан хижолат бўлган Зебихон қошларини чимирди.

— Сизни бошқача ўйлардим.

— Қанақа ўйлардингиз?

— Бошқача деб тушунтиришган эди.

Низомжон гапга аралашди.

— Агар опам тушунтирган бўлса, алвасти қилиб тушунтиргандир-да.

Дилдор хохолаб кулиб юборди.

— Жудаям унчалик бўлмаса ҳам ҳарқалай ундан сал берироқ қилиб тушунтирган эди.

— Алвасти бўлмаса ҳам, ажина, деб тушунтиргандирлар-да.

— Топдингиз, топдингиз.

Кулги баҳона улар орасидаги бегоналик нари кетгандек бўлди.

Тўланбой елкасида кетмон билан келиб қолди. У Низомжонни кўриб қовоғини солди.

— Қанақа беғам боласан. Икромжон тонг қоронғусида тўқайга кириб кетганича ҳали ҳам дараги йўқ. Бирон жойда йиқилиб қолган бўлмасин. Бир қараб кўйиш керак эди.

Низомжон эрталаб ҳам Икромжон амакини кўрмаган эди. Кечаси кеч ётган, кеч уйғонган эди. У уйғонганда Икромжон ўрнида йўқ эди. Низомжоннинг юрагини ваҳм босди.

— Зебихон, Дилдорга у ёқ-бу ёқни кўрсатиб туриш, Икромжон амакидан бир хабар олиб келай.

У шундай деди-ю, югурганича тўқай тарафга қараб кетди...

* * *

Икромжон Турсунбойни учратган кундан бери тинчичини йўқотган эди. Боласи экан-да, аҳволи нима бўлди деб ўйлади. Унинг қилмишларини эслаб қаҳр-ғазаб ичида қовурилганди. У ўша кундан бери тўқай кезиб уни

излайди. Тополмайди. У энди Турсунбойни учратса, унинг дилига инсоф солмоқчи, афв сўратмоқчи. Жангга юборишларини, қонли урушда доғин ювишни сўрашга унатмоқчи.

У бу тонг ҳам тўқайга қараб кетди. Бу гал у милтиқ олмади. Оталик журъати билан уни кўндиришни ният қилган эди.

Гира-шира тонг ёришиб келаётган эди. Икромжон қамишлар орасида узоқ кезди. Овоз чиқариб ўғлини чақирди. Ҳеч қайдан жавоб бўлмади.

Бирдан қамиш қапага кўзи тушиб тўхтади. Секин бо-риб қапа ичига мўралади. Турсунбой тўзиб кетган тўпни бошига қўйиб қимирламай ётарди. Икромжон ажиб бир ҳаяжон билан тепасига келди. Энгашиб:

— Болам, болам,— деб чақирди.

Аммо Турсунбой жавоб бермади. У ота дийдоридан, она меҳридан ёр-биродарлар даврасидан олисда, чақирса овоз етадиган жойда қувғин бўлиб оламдан ўтган эди.

Икромжон совуқ танани бағрига босиб, қотиб қолган елкаларидан силади. Пешоналаридан ўпди. Унинг кўз ёшлари Турсунбойнинг муздек совуқ юзларини ювди. Икромжон кимсасиз тўқай орасида аламларини, ичини куйдирган дардларини тандан чиқариб юборгудек бўлиб ўкириб-ўкириб йиғларди.

Турсунбойнинг бари қилмишлари энди жони билан бирга танини тарк қилган эди. Энди у ёлғиз тана бўлиб ота бағрида қолган эди. Энди бу тана отаники эди. У ёшлик пайтларидагидек беозор ухлаётганга ўхшарди. Юзлари норасида юзидек пок эди унинг. Йигирма бир йил ардоқлаб боққан, шамолни раво кўрмай жонига ўраб ўстирган боласи хоинликдан, қўрқоқликдан, она олдидаги ҳеч қачон ювиб бўлмайдиган гуноҳлардан пок бўлолмай, ота қучоғида бегонадек ётарди.

Икромжон йиғлади, йиғлади, йиғидан кўз ёшлари қурди. Боласининг бошига хашак тўплаб ёстиқ қилди-да, уни аста ерга ётқизди.

Атрофда офтоб яшнаяпти. Янги попук чиқазган қамишлар ел билан ўйнашяпти. Осмони заминда қайчига ўхшаб турна карвони қўй ҳайдаган чўпондек қурелаб ўтяпти? Осмон шу қадар сўнгсизми? Унинг ортида нималар бор? Бу зангори йўл қай томонга олиб боради? Қизиқ! Турналар қайга учаётганикин?

Икромжон телбага ўхшаб то турналар уфққа сингиб кетгунча қараб турди. Бирдан сесканиб яна ерда ётган боласига қаради. Тўнини ечиб устига ёпти-да, бир тиззалаб чўкка тушди-ю, қўлтиқтаёғи билан ер ўя бошлади.

У ўглига, ягона ўглига гўр қазирди.

Боласи уйда умрини яшаб ўлса бўлмасмиди? Юрт иззат билан уни сўнги йўлга кузатарди. Одамлар давра қуриб кўз ёш тўкиб қабрга қўярди. Энди у тўқайдан чиқолмай, шармандалик, юзи қаролик билан жон берди. Унинг гўри ҳам бошқаларникига ўхшамасди. Гўри кетмон билан эмас, қўлтиқтаёқ билан қазиларди.

Икромжон ҳам алам, ҳам нафрат билан гўр қазирди. Баҳор селлари мағзи-мағзига сингган ер қўлтиқтаёқ учига бир кафтдан илиниб чиқарди. Икромжон қора терга тушиб кетди. У қабрни тизза бўйи қазиганда ҳали офтоб ўчмаганди. У қаддини ростлаб яна осмонга қаради. Осмон тоза. Унда на қуш учар, на булут сузарди. Енига қаради. Унинг чопони тагида Турсунбой ётарди. Икромжон бир дам унга ҳасратли боқиб турди-да, яна ер ўйишга тушиб кетди.

Офтоб сўнди, уфқда қип-қизил шафақ ёнди. Қамишлар уни ўчаётган шам сўхтасига ўхшаб қолди. Икромжон қабрдан чиқиб терлаб турган танидан яктагини ечди-да, Турсунбойни ўради. Аллақандай ғайри табиий куч билан уни икки қўллаб кўтарди-да, бир тиззалаб сурилиб қабр олдига келтирди.

Чўл устини аста қоронғилик босиб келаётган ёз оқшомида ота ўз боласини шонсиз, шарафсиз, маросимсиз қабрга қўйди. Лой аралаш тупроқ тортиди.

Ой синган қизил лагандек бўлиб бўзариб чиқди. У секин-секин ҳаволаниб терак бўйи кўтарилди-да, қимирламай осилиб қолди. Бирин-кетин юлдузлар кўзи равшанлана бошланди. Осмони заминда арава орқасидан кўтарилган тўзондек бўлиб сомончи йўли кўринди.

Икромжон қабр тепасидан кетолмади. Ҳар гал ўрнидан туриб кетмоқчи бўларди-да, яна фарёд уриб ўзини қабр устига отарди.

Ой ёритиб турган тўқай яланглигида Икромжон қабрни кучоқлаб ётаркан, кимдир унинг елкасидан кўтарди.

— Дада, дада, туринг, кетамиз.

Низомжон кўйдан бери унинг аҳволини кузатиб турарди. Фарёдига чидаёлмай охири зўрлаб бўлса ҳам олиб кетишга аҳд қилган эди.

— Юринг, юринг, кетамиз. Эди бас. Қетайлик.

Икромжон бош кўтариб унга қаради. Ҳеч нарса демай судралиб бориб қўлтиқтаёғини олди-да, чайқала-чайқала олдинга тушиб кетаверди.

То тўқайдан чиқишгунча ҳам улар бир-бирларига чурқ этиб оғиз очинмади.

Низомжон нима дея оларди?

Икромжон нима дея оларди?

Икромжоннинг бағрини куйдираётган алам бу поёнсиз тўқайларга, ой нури ожиз ёритиб турган сўнгсиз чўлларга сигмасди...

Низомжон алламаҳалгача Икромжон амакини, Жаннат холани ўйлаб ухламай ётганидан эрталаб жуда кеч уйғонди.

Чодир туйнугидан офтоб ўтиб, унинг думалоқ нури бордон устида пиёладаги чойдек қалқиб турарди. Икромжон ҳали ҳам пишиллаб ухляпти. Унинг бунақа одати йўқ эди.

Икромжон ҳамиша тонг ёришмай уйғониб бир тиззасини қучоқлаганича қимирламай ўтирарди. Нима бўлди? Низомжон бунинг сирини билади. У чарчаган. Ҳолдан тойган. Айниқса, кечаги даҳшатли ҳодиса уни оёқдан йиқаётган эди. Майли, ухласин. Мириқиб ухласин. Унга осонми?

Низомжон бордонни штирлатмай оҳиста кийиниб чодирдан чиқди.

Осмонда қиттак ҳам булут йўқ. Шамол ҳам эсмайди. Бак тагидан кўтарилаётган кўм-кўк тутун буралмай тикка осмонга ўрляпти. Худди сўнгсиз осмонга кул ранг юмшоқ устун тираб қўйганга ўхшайди.

Сўрида Тўланбой боласини ёнига ўтқизиб нималардир деяпти. Бола бурнини торта-торта кўзини ишқаб ҳиқиллайди. Тол тагида ўтирган Зебихон билан Дилдор қотиб-қотиб кулишади.

Низомжон улар олдига ювуқсиз боришдан андиша қилиб кружкада сув олиб чодир орқасига ўтиб кетди-да, белбоғига артина-артина сўрига яқинлашди.

— Нима гап, нимага йиғляпти бу?— деди Низомжон Тўланбойга.

— Сўрама, божа. Жиянингни бирпас кўтарган эдим, нақ манави қиёмат қилворди. Қизғаняпти.

Низомжон болага қараб илжайиб қўйди.

— Иирлама, ўғлим. Уруш тамом бўлганда Низом поччанг бир дўппи ҳолва олиб беради. Маза қиласан. Эртага ўзим сенга битта вайваякнинг боласини тутиб бераман.

Боланинг кўзлари яшнаб кетди.

— Уруш қачон тамом бўлади?

— Яқинда тамом бўлади. Аскарликка кетганларнинг ҳаммаси ҳолва олиб келишади. Ҳу, бир марта сенга иккита печине берган эдим-ку, ўшанақа печинедан анча олиб келишади. Менам ейман. сенам ейсан.

Бола Дилдорнинг қўлидаги ўғлига ўқрайиб қараб қўйди.

— Унга бермаймиза.

— Озгина берамиз. Бўптими?

Низомжон ота-боланинг гапларига кула-кула тол тагига қараб кетди. Дилдорнинг қўлидан жиянини олиб осмонга ташлаб ўйнатди.

Тўланбойнинг хотини дастурхон ёзиб, чой дамлаб келди. Тўланбой қўлини ювиб юқорига чиқаркан, у ёқ-бу ёққа қараб олди.

— Амакинг кўринмайди. Далага чиқиб кетганми?

— Йўқ, ухлаяптилар.

— Э, уйғотмайсанми. Фафлат босиб ётаверадими.

— Майли, ухласинлар.

— Ҳали замон Тоға келиб қоладилар. Уйғотиб чиқ.

Низомжон ўрнидан туришга туриб қўйди-ку, уни қандоқ қилиб уйғотиш кераклигини билмай ўйланиб қолди. Кейин болани қўлига олиб чодир ичига кириб кетди.

Икромжон ҳамон ухларди. Низомжон болани унинг ёстиғига ўтқазиб қўйди. Бола Икромжон ҳар пишиллаганида қимирлаётган мўйловига қараб турди-да, бирдан икки қўли билан ушлаб тортди. Икромжон чўчиб кўзини очди.

Аввалига ҳайрон бўлиб болага қараб турди-ю, кейин илжайиб ўзи унга мўйловини тутиб берди. Бола мўйловидан, қулоғидан тортиб роса қийқириб ўйин қилди.

Икромжон бошини кўтариб, болани худди укпарни ушлаётгандек авайлаб қўлига кўтарди-да, сурилиб қўлтиқтаёғини олди.

Низомжон уларга қараб қимирламай турарди. Икромжон болани бағрига босганича ташқарига чиқди.

Дилдорнинг чўлга келганига икки кун бўлган бўлса, шу икки кундан бери унинг боласи каттаниш ҳам, кичикнинг ҳам эрмаги бўлиб қолган эди. Тўланбойнинг ўғли бу ердагиларнинг меҳрини шу бола олиб қўяётгандек ҳамон дадасининг пивжигга кириб унга хўмрайиб қараб турарди.

Икромжон сўрига ўтираркан, болани тўнига яхшилаб ўраб олди-да, афсуслангандек леги:

— Сенга берадиган биронта қант ҳам йўқ.

Тўланбойнинг пивжигга тиқилиб ўтирган бола секин суғурилиб чиқди-да, Икромжоннинг толга тираб қўйган қўлтиқтаёғини олиб қочди.

— Мана бўлмасам, мана бўлмасам.— Бола шундай деб қочаркан, чодир олдига етганда уни от қилиб миниб олди.— Чу, ҳа, чу!

Ҳамма баробар кулиб юборди.

Тўланбойнинг хотини унга мушт ўқталди. Бола тилини чиқариб масхара қилди.

— Бу ўлгур ҳаммани ўзиники қилиб олган эди-да. Ичи куйиб кетяпти.

Тўланбой одати бўйича салмоқланиб гап бошлади:

— Э, хотин, сен буни айтасан, бу бола-ку. Мен капкатта, лўмбоздек пайтимда, акам уйланганда уни келиндан қизғонганман. Тўйда, чимилдиққа келин-куёв олдига кириб олиб эрталабгача чиқмаганман. Акам раҳматли чимчилайвериб сонимни моматалоқ қилиб юборган. Ухлаб қолганимда янгалар айвонга опчиқиб қўйишипти. Эртасига ҳам кирмоқчи эдим, дадам бир шапалоқ урганлар. Ушанда келин аямни бир ойгача ёмон кўриб юрганман.

Бу гап ҳаммадан ҳам Икромжонга таъсир қилди. Кулавериб кўзлари ёшланиб кетди. Тўланбойнинг хотини ўпкали оҳангда деди:

— Гапингиз қурсин, қаёқдаги бўлмаган гапларни тўқийсиз.

— Э, рост, хотин, рост. Самовардаги акамнинг улфатлари мени гапга солишарди. Акам келин аямни қанча ўпганини точний айтиб берардим. Қип-қизил жинни эканман.

— Жинниликка жинни эдинг. Жуда шум эдинг, Тўлан. Эсингда борми, ҳамма сендан безор эди. Кўп расво ишлар қилардинг. Бир кун нима қипти, денг. Масчидга кириб таҳорат обдасталарга бир ҳовучдан қалампир

ташлаб чиқипти. Кечқурун масчидда қиёмат бўлиб кетди. Сўфи дод дейди, домла имом дод дейди. Намозхонларнинг биронтаси ерга ўтиролмайди. Масчидни бошга кўтариб бақириб у ёқдан-бу ёққа югуришади.

Тўланбой думалаб-думалаб кулди.

— Ушанда бировга айтмагансан-а, Икром. Маладес одамсан.

— Шу боланг ҳам ўзингга ўхшаган чиқадиганга ўхшайди.

Тўланбой керилиб кулди.

— Узимга ўхшамаганига қўймайман ҳам-да. Буни ўзим туққанман.

Кулги, ҳазил билан нонушта ҳам тугади. Низомжон чодир орқасида қўлтиқтаёқни от қилиб миниб юрган болани тўқайгача қувиб бориб таёқни олиб келди.

Ҳамма ўз ишига қараб кетди. Ҳамма кетди-ю, Икромжон болага алаҳсиб ўтираверди. Охири Дилдор келиб болани олди.

— Амаки, бера қолинг, сизни чарчатиб қўяди. Бу васига ўрганиб қолган-да, ишга кетганимда дадам билан қолади. Соқоли бор кишини кўрса ўзини отаверади.

Дилдор уни олиб кетаётибди ҳамки, у калласини қийшайтириб Икромжонга қараб қийқиради. У ҳар қийқирганида лабларидан сўлак оқиб, оғзи бир тарафга қийшайиб кетади.

Икромжон тўнини тузатмоқчи бўлган эди, кўлдан унутилган, аммо қадрдон бир ҳид димоғига урилди.

Бу она сути, мурғак бола ҳиди эди. Бу ҳид яшариб келаётган олам, отаётган тонг, эрта кўкламда қирдан келадиган илиқ шабада, янги новда қўйган тол пўстлогги, тош урилиб тушаётган сув тўзони, ёмғирдан кейин чарақлаган офтоб ҳидига ўхшарди.

Икромжон бир дам кўзларини юмди-ю, ҳузур қилиб нафас олди.

Боятдан бери тол шоҳида чуғурлашаётган чумчуқлар гурр этиб дастурхонга ёпирилди.

Чодир ичидан бола йиғиси келди. Икромжон беихтиёр ўрнидан турди-ю, ўша тарафга юра бошлади. Дилдор бола кўтариб чиқди. Бола йиғидан тўхтаб Икромжонга талпинди.

Икромжоннинг юзларида, кўзларида бир чиройли таббассум порлаб кетди.

Х О Т И М А

Инсон боласи не кунларни кўрмайди?!

Ҳар бир одам ўз ғами билан бўлса, ҳаётдан кўз юмиб кетганларга умр бўйи мотам тутиб ўтса, бу моддий олам шу кунларга етолармиди?

Ҳаёт тўлқини ожизларни қиргоққа иргитиб ташлайди. Оқимга қарши суза олганлар, тўлқинни эгарлаганларгина эртанги кунга етиб келади.

Ер куррасида чумолидек меҳнат қилаётганлардан кўра, тупроқ тагида ётганлар кўп. Ер қатлами одам суякларига тўлиб кетган.

Аммо ҳеч бир инсон оёқ тагига қараб яшамайди. Олис уфқларни мўлжалга олиб йўл юради. Уни ҳамиша эртанги кун, яшаш, ёшариш, яратиш иштиёқи оёққа турғизган.

Инсон кўзидан оққан ёшларни жамласа уммонлар пайдо бўларди. Бу уммонлар жаҳонни фарқ қиларди.

Ерни кўз ёши эмас, пешона тери яшнатган.

Инсоннинг ҳаётдан илинжи кўп. Ноумид шайтон, дейдилар. Кўнгилга тасалли бёрувчи, одамни ҳамиша оёққа турғизувчи, ўйлатувчи, курашга чорловчи чигил жумбоқлар кўп бу оламда.

Ҳаётнинг жами аччиқ-чучугини татиган, айрилиқларга фил бўлиб бардош берган Икромжон учун ҳаётнинг ҳам чигил, ҳам порлоқ саҳифалари бор эди.

Низомжон!

У Икромжонга ўғил бўлди. Унинг қўш қаноти бўлди. Икромжон бу бақувват қанотларда бургут парвози билан олис, нурдек тиниқ, беғубор уфқларга уча олади.

Бу қанотлар унинг ҳаётининг янги манзилларига олиб боради...

Бугун ҳам ҳаво очиқ.

Низомжон билан Зебихон Дилдорни кузатиб арава изи тушган чўл бўйлаб кетишяпти.

Икромжон йўл бошида қўлтиқтаёғига суяниб уларнинг орқасидан қараб турипти.

Уфқда уч нуқта қолди.

Бу Низомжон, бу Дилдор, бу Зебихон.

Пардек енгил оппоқ булутлар чети ботаётган офтоб-тиғида худди кимхоб парчасидек лов-лов ёнади. Икромжоннинг кўзларини қамаштиради. Енади, ёлқинланади.

Тошкент — Фарғона. 1964 йил.

25683

Сизни Сир улмир кутганимиз.
Мени кутинг. Кайр. Бирикхуз.

Но ўзбекском языке

Саид Ахмад

ГОРИЗОНТ

Роман

Второе издание

Редактор Ж. Насриддинова

Рассом Г. Бедарев

Расмлар редактори Э. Валиев

Техн. редактор Т. Парлихўжаев

Корректор М. Жўраева

Босмахонага берилди. 24.VI-66 й. Босишга рухсат
этилди 29.VIII-66 й. Формати 84x108¹/₃₂ Босма л. 7,125
Шартли босма л. 11,97 Нашр. л. 12,25 Тиражи 45000
Ғафур Ғулум номидаги бадий адабиёт нашриёти.
Тошкент Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 135—66.

ЎзССР Министрлар Совети матбуот Давлат Коми-
тетининг 2-босмахонасида 2-қозога босилди. Янгийўл,
Чехов кўчаси, 3. 1966. Заказ № 34. Баҳоси 51 т.

Ахмад Саид.

Уфқ. Роман. 2-нашр. Т., Ғафур Ғулум номидаги бадий
адабиёт нашриёти, 1966.

228 бет.

Ахмад Саид. Горизонт. Роман.

Тиражи 45000

Индекс 7—3—3